GRAMATYKA STAROSŁOWIAŃSKA

GRAMATYKA STAROSŁOWIAŃSKA

GŁOSOWNIA – MORFOLOGJA – SKŁADNIA

NAPISAŁ

JAN ŁOŚ

LWÓW — WARSZAWA — KRAKÓW — 1922
WYDAWNICTWO ZAKŁADU NARODOWEGO IMIENIA OSSOLIŃSKICH

029.541

Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządem Józefa Filipowskiego

SPIS RZECZY.

Str.

Skrócenia XIV
Dostrzeżone omyłki druku XVI
Źródła 1
Pisownia 6

Głosownia historyczna.

Sposób wymawiania głosek. A. Samogłoski ustne. Twarde.

§ 1. *a* 10
§ 2. *o* 10
§ 3. *u* 10
§ 4. *y* 11

Samogłoski miękkie.

§ 5. *i* 11
§ 6. *e* 12
§ 7. *ě* 12

Samogłoski nosowe.

§ 8. *ǫ* 12
§ 9. *ę* 13

Półsamogłoski (półgłoski).

§ 10. *ъ* 13
§ 11. *ь* 14
§ 12. Półgłoski mocne i słabe 14
§ 13. B. Głoski półotwarte 14
§ 14. *r, l* 15
§ 15. *r, l* zgłoskotwórcze 15
§ 16. Spółgłoski nosowe 16
§ 17. Głoska *j* 16
§ 18. Głoska *v* 16
§ 19. C. Spółgłoski. Zwarte: wargowe 17
§ 20. Przedniojęzykowo-zębowe 17
§ 21. Tylnojęzykowo-tylnopodniebienne 17
§ 22. Spółgłoski szczelinowe przedniojęzykowo-zębowe 18
§ 23. Przedniojęzykowo-przedniopodniebiennne 18
§ 24. Tylnojęzykowo-tylnopodniebienna χ 18

Str.

§ 25. Spółgłoski zwarto-szczelinowe. Przedniojęzykowo-zębowe . . 18
§ 26. Przedniojęzykowo-przedniopodniebienne 19
§ 27. Charakter dwugłoskowy spółgłosek zwarto-szczelinowych . . 19
§ 28. II. Stosunek głosek starosłowiańskich do prasłowiańskich . 19
§ 29. Zmiany w zakresie samogłosek 20
§ 30. Zmiany w zakresie spółgłosek 21
§ 31. Znaczenie języka starosłowiańskiego 21
§ 32. III. Stosunek głosek starosłowiańskich do praarjoeuropejskich. Uwagi ogólne. Apofonja 21
§ 33. A. Samogłoski: *o* 23
§ 34. *a* 23
§ 35. *e* 24
§ 36. *ě* 25
§ 37. *u* 26
§ 38. *y* 26
§ 39. *i* 27
§ 40. *ъ* 29
§ 41. *ь* 30
§ 42. *ǫ* 32
§ 43. *ę* 33
§ 44. Odbicie przegłosu w języku starosłowiańskim 34
§ 45. *e* ‖ *o* ‖ ○ 35
§ 46. *eį̂* ‖ *oį̂* ‖ *i* 36
§ 47. *eų̂* ‖ *oų̂* ‖ *u* 36
§ 48. *er* ‖ *or* ‖ *ŕ*, *r* 36
§ 49. *el* ‖ *ol* ‖ *ĺ*, *l* 36
§ 50. *en* ‖ *on* ‖ *n̥*, *n*; *em* ‖ *om* ‖ *m̥*, *m* 37
§ 51. *ǫ* ‖ *u* 37
§ 52 B. Spółgłoski i głoski półotwarte 37
§ 53. Zmiany praarjoeuropejskie 38
§ 54. Zasób spółgłosek prasłowiańskich 38
§ 55. Płynne ustne: *r* 38
§ 56. *l* 39
§ 57. Spółgłoski nosowe 39
§ 58. Spółgłoski zwarte: *p* 39
§ 59. *b* 40
§ 60. *t* 40
§ 61. *d* 40
§ 62. *k* 40
§ 63. *g* 40
§ 64. Spółgłoski szczelinowe: *s* 41
§ 65. *z* 41
§ 66. *v* 41
§ 67. Procesy fonetyczne z okresu prasłowiańskiego i starosłowiańskiego 42
§ 68. A. Zmiany prasłowiańskie: *e* > *o* 43

Str.

§ 69. Prasł. *ju* 44
§ 70. Dyftong *eį* 44
§ 71. Prasł. *χ* 44
§ 72. *o* > *ъ* 45
§ 73. *-ons* > *-y* 47
§ 74. *-on-* > *-ǫ-* 47
§ 75. Dwugłoski z *n*, *m* 47
§ 76. Zniknięcie końcowych spółgłosek 48
§ 77. Wpływ *j* na samogłoski 49
§ 78. Zmiękczenie przez *j* spółgłosek tylnojęzykowych 49
§ 79. Zmiękczenie przez *j* spółgłosek wargowych 50
§ 80. Prasł. *tj*, *dj* 50
§ 81. Prasł. *sj*, *zj* 50
§ 82. Prasł. *nj*, *rj*, *lj* 51
§ 83. Prasł. *ě* po *j* 51
§ 84. Pierwsza palatalizacja spółgłosek tylnojęzykowych 51
§ 85. Palatalizacja innych spółgłosek pod wpływem następującej miękkiej samogłoski 52
§ 86. Monoftongizacja dyftongów 52
§ 87. Powstanie nowych miękkich samogłosek 53
§ 88. Druga palatalizacja spółgłosek tylnojęzykowych pod wpływem nowych samogłosek miękkich 53
§ 89. Takaż palatalizacja tychże spółgłosek pod wpływem poprzedzającej samogłoski miękkiej 54
§ 90. Grupy spółgłoskowe 55
§ 91. Uproszczenie grup spółgłoskowych 56
§ 92. Znikanie *j*, *v* po spółgłosce 57
§ 93. Asymilacja spółgłosek pod względem dźwięczności . . . 57
§ 94. Samogłoski nagłosowe 57
§ 95. Samogłoski po prefiksach zakończonych na samogłoskę . 58
§ 96. Powstanie form: *njego*, *njemu* i t. p. 58
§ 97. B. Zmiany starosłowiańskie: *tl*, *dl* > *l* 59
§ 98. Inne zmiany w grupach spółgłoskowych 59
§ 99. *or*, *ol*, *er*, *el* przed spółgłoską i między spółgłoskami . . . 60
§ 100. Zmiany w charakterze półgłosek 60

Morfologja.

§ 101. Uwagi ogólne 64
§ 102. I. Wyrazy odmieniające się według deklinacji. A Forma tematów imiennych. Tematy proste 65
§ 103. Formowanie imion pochodnych 66
§ 104. Pochodne sufiksy 66
§ 105. Końcowa głoska tematu 67
§ 106. Sufiksy na *-o-* rzeczownikowe 67
§ 107. Przymiotnikowe 69
§ 108. Sufiksy na *-jo-* rzeczownikowe 70

Str.

§ 109. Przymiotnikowe 71
§ 110. Sufiksy na -*a* rzeczownikowe 71
§ 111. Przymiotnikowe 72
§ 112. Sufiksy na -*ja* rzeczownikowe 72
§ 113. Przymiotnikowe 73
§ 114. Sufiksy na -*u*- 73
§ 115 Sufiksy na -*ū*- 73
§ 116. Sufiksy na -*i*- 73
§ 117. Sufiksy na spółgłoskę 74
§ 118. Poczet sufiksów praarjoeuropejskich 75
§ 119. Pierwiastki podwojone 75
§ 120. Tematy złożone 76
§ 121. B. Deklinacja imion. Rodzaj rzeczownika 78
§ 122. Podział na deklinacje 78
§ 123. Końcówki deklinacyjne ze spółgłoską -*m*- 79
§ 124. Deklinacja I. Odmiana I twarda, tematy na -*o*- 79
§ 125. Deklinacja przymiotników 80
§ 126. Odmiana II miękka, tematy na -*jo*- 80
§ 127. Deklinacja przymiotników 81
§ 128. Deklinacja II. Odmiana I twarda, tematy na -*a*- 81
§ 129. Odmiana II miękka, tematy na -*ja* 83
§ 130. Deklinacja III, tematy na -*i*- 84
§ 131. Deklinacja IV, tematy na -*u*- 85
§ 132. Równoległość form deklinacji III i IV 85
§ 133. Deklinacja V, tematy spółgłoskowe i na *ū* 86
§ 134. Odmiana imiesłowów i przymiotnikow stopnia wyższego . 87
§ 135. Mieszanie deklinacyj 90
§ 136. C. Deklinacja zaimków: osobowych i zwrotnego 92
§ 137. Zaimków wskazujących 93
§ 138. Zaimków pytajnych 94
§ 139. Zaimków na -*ъ* 95
§ 140. *kyj*, *koje*, *kaja* i inne 95
§ 141. D. Deklinacja liczebników 96
§ 142. Złożona deklinacja przymiotników; jej powstanie 97
§ 143. Tematy twarde 98
§ 144. Tematy miękkie 98
§ 145. Uwagi szczególne 102
§ 146. II. Czasownik. A. Osnowy czasownikowe 102
§ 147. Osnowy od rdzenia podwojonego 104
§ 148. Osnowy z wrostkiem 104
§ 149. Osnowa równa pierwiastkowi 105
§ 150. Osnowy z przyrostkiem -*o*-, -*e*, -*jo*-, -*je*- 105
§ 151. Osnowy z przyrostkiem -*i*- 105
§ 152. Osnowy z przyrostkiem -*u*- 105
§ 153. Osnowy z przyrostkiem -*ě*- 106
§ 154. Osnowy z przyrostkiem -*a* 106

Str.

§ 155. Osnowy z przyrostkiem *-ajo-*, *-aje-* 107
§ 156. Osnowy czasowników częstotliwych 107
§ 157. B. Podział na konjugacje; zasada 108
§ 158. Końcówki osobowe: 1 sg. 111
§ 159. 2 sg. 112
§ 160. 3 sg. 114
§ 161. 1 pl. 116
§ 162. 2 pl. 116
§ 163. 3 pl. 116
§ 164. 1 du. 117
§ 165. 2 du. i 3 du. 117
§ 166. Formy. Czas teraźniejszy 118
§ 167. Imperativus w kl. I, II, III 119
§ 168. Imperativus czasowników atematycznych 120
§ 169. Imperativus w kl. IV 120
§ 170. *bimь* 121
§ 171. Aoryst asygmatyczny 121
§ 172. Aoryst sygmatyczny 122
§ 173. *byχъ běχъ* 123
§ 174. Aorysty na *-oχъ* 124
§ 175. Szczególna właściwość os. 1 l. poj. aorystu sygm. . . . 124
§ 176. Rozkład form aorystycznych na oddzielne czasowniki . . 125
§ 177. Imperfectum 126
§ 178. Pochodzenie imperfektu 127
§ 179. Bezokolicznik 128
§ 180. Supinum 129
§ 181. Imiesłowy: czynny teraźniejszy 130
§ 182. Bierny teraźniejszy 131
§ 183. Czynny przeszły na *-ъ. -vъ* 131
§ 184. Czynny przeszły na *-lъ* 132
§ 185. Bierny przeszły 132
§ 186. Formy opisowe: czas przeszły 133
§ 187. Czas zaprzeszły 134
§ 188. Czas przyszły 134
§ 189. Czas przyszły »dokonany« 134
§ 190. Tryb warunkowy 134
§ 191. Strona bierna 134
§ 192. Uwagi dodatkowe do konjugacji 135
§ 193. III Części mowy nieodmienne. A. Przysłówki 136
§ 194. Przysłówki liczebnikowe 137
§ 195. Przysłowki na *-u* 137
§ 196. Przysłówki na *-ъ, -ь, -mo -mo, -mi, -e* 137
§ 197. Przysłówki zaimkowe 138
§ 198. B. Przyimki 138
§ 199. C. Spójniki i partykuły 139
§ 200. D. Wykrzykniki 139

Składnia.

Str.

§ 201. Zasada dwuczłonowości: wyrazu prostego 140
§ 202. Wyrazu złożonego 141
§ 203. Wyrażenia syntaktycznego 142
§ 204. Człony równorzędne i nierównorzędne 142
§ 205. I. Wyraz prosty. Stosunek jego członów 143
§ 206. Znaczenie sufiksu w rzeczowniku 144
§ 207. W przymiotniku 145
§ 208. Dominujący człon w rzeczowniku i przymiotniku . . . 148
§ 209. Znaczenie syntaktyczne liczebników 149
§ 210. Dwuczłonowość zaimków 149
§ 211. Szczególne właściwości czasownika 149
§ 212. II Wyrazy złożone 151
§ 213. Złożenia z członów równorzędnych 151
§ 214. Złożenia ezocentryczne 152
§ 215. Złożenia egzocentryczne 152
§ 216 Złożenia z werbalnym elementem w pierwszej części . . 153
§ 217. Syntaktyczne znaczenie prefiksu 155
§ 218. Znaczenie partykuły *ne* 156
§ 219. Znaczenie prefiksów w czasownikach 157
§ 220. III. Wyrażenie syntaktyczne, jego cechy 157
§ 221. A. Właściwości imienia lub zaimka w wyrażeniu syntaktycznem. Rzeczownik 158
§ 222. Przymiotnik 159
§ 223. Przymiotnik w znaczeniu rzeczownika 160
§ 224. Przymiotnik zamiast przysłówka 161
§ 225. Liczebnik 161
§ 226. Zaimek 162
§ 227. Zaimki osobowe 163
§ 228. Rodzajnik 163
§ 229. B. Składnia zgody imion: przymiotnik, zaimek, imiesłów z rzeczownikiem 164
§ 230. Orzeczenie przy rzeczownikach zbiorowych 164
§ 231. Orzeczenie przy liczebnikach 165
§ 232. Składnia rządu imion. Mianownik 165
§ 233. Wołacz 165
§ 234. Biernik bliższego przedmiotu 166
§ 235. Biernik orzecznikowy 166
§ 236. Accusativus cum infinitivo 166
§ 237. Biernik okolicznościowy 166
§ 238. Biernik w wykrzykach 167
§ 239. Dopełniacz podmiotowy lub przedmiotowy 167
§ 240. Dopełniacz posiadacza 167
§ 241. Dopełniacz cząstkowy 167
§ 242. Dopełniacz przy supinach i bezokolicznikach 168

Str.

§ 243. Dopełniacz kresu 168
§ 244. Dopełniacz właściwości, miary 169
§ 245. Dopełniacz przy przymiotniku 169
§ 246. Dopełniacz przy słowach z przeczeniem 169
§ 247. Dopełniacz przy słowach z *się* 169
§ 248. Dopełniacz w funkcji biernika 169
§ 249. Dopełniacz czasu 170
§ 250. Dopełniacz przyczyny 170
§ 251. Dopełniacz z funkcją ablatywną 170
§ 252. Dopełniacz porównania 170
§ 253. Dopełniacz w wykrzykach 170
§ 254. Celownik dalszego przedmiotu 170
§ 255. Dativus commodi 171
§ 256. Dativus ethicus 171
§ 257. Celownik przedmiotu bliższego 171
§ 258. Celownik przy przymiotnikach 172
§ 259. Celownik przy rzeczownikach odsłownych 172
§ 260. Dativus cum infinitivo 172
§ 261. Celownik w funkcji dopełniacza przy rzeczownikach . . 173
§ 262. Celownik ablatywny 174
§ 263. Celownik celu 174
§ 264. Celownik przyczyny 174
§ 265. Celownik czasu, dativus absolutus 174
§ 266. Celownik wykrzyknikowy 174
§ 267. Narzędnik miejsca 175
§ 268. Narzędnik czasu 175
§ 269. Narzędnik towarzysza 175
§ 170. Narzędnik narzędzia 175
§ 271. Narzędnik dystrybutywny 176
§ 272. Narzędnik miary 176
§ 273. Narzędnik ograniczenia 176
§ 274. Narzędnik cechy 176
§ 275. Narzędnik głównego czynnika 176
§ 276. Narzędnik przyczyny 177
§ 277. Narzędnik tautologiczny 177
§ 278. Narzędnik przedmiotu bliższego 177
§ 279. Narzędnik orzecznikowy 177
§ 280. Miejscownik przy czasownikach 178
§ 281. Miejscownik czasu 179
§ 282. Miejscownik sposobu 180
§ 283. D. Czasownik. Forma osobowa 180
§ 284. Osoba 181
§ 285. Liczba 181
§ 286. Czas i gatunek 181
§ 287. Tryb oznajmujący 184
§ 288. Tryb rozkazujący 184

Str.

§ 289. Strona czynna 184
§ 290. Formy czasownikowe z zaimkiem *sę* 185
§ 291. Bezokolicznik 185
§ 292. Bezokolicznik w formie opisowej czasu przyszłego . . . 186
§ 293. Bezokolicznik przy przymiotnikach 186
§ 294. Bezokolicznik w pytaniach zależnych 186
§ 295. Bezokolicznik z celownikiem imienia, dativus cum infinitivo 187
§ 296. Bezokolicznik w zwrotach oznaczających życzenie . . . 187
§ 297. Accusativus cum infinitivo 187
§ 298. Supinum 187
§ 299. Imiesłów w funkcji imienia 188
§ 300. Imiesłów w funkcji przysłówka 188
§ 301. Stosunek imiesłowów do czasu 189
§ 302. Imiesłowy w formach opisowych 190
§ 303. Imiesłów w funkcji formy osobowej 191
§ 304. Dativus absolutus 191
§ 305. E. Części mowy nieodmienne. Przysłówek 192
§ 306. Przyimek 192
§ 307. Spójnik 193
§ 308. Wykrzyknik 193
§ 309. IV. Zdanie pojedyncze 193
§ 310. A. Główne części zdania. Podmiot i orzeczenie . . . 195
§ 311. Zdania bezpodmiotowe 196
§ 312. Forma podmiotu 197
§ 313. Orzecznik 197
§ 314. Podmiot rozwinięty, orzeczenie rozwinięte 198
§ 315. B. Drugorzędne części zdania 198
§ 316. Określenia rzeczownika 199
§ 317. Określenia przymiotnika 200
§ 318 Przedmiot bliższy. Przedmiot dalszy 200
§ 319. Okoliczniki 201
§ 320. Szczególne człony zdania 202
§ 321. C. Rodzaje zdań 202
§ 322. Zdanie oznajmujące 203
§ 323. Zdanie pytajne 203
§ 324. V. Zdanie złożone 204
§ 325. A. Zdania równorzędne łączne 206
§ 326. Zdania przeciwstawne 207
§ 327. Zdania rozłączne 207
§ 328. B. Zdania nierównorzędne. Zdania przydawkowe 207
§ 329. Imiesłów zam. formy osobowej czasownika 208
§ 330. Przeniesienie rzeczownika do zdania względnego 208
§ 331. W zdaniu nadrzędnem zaimek zam. rzeczownika . . . 208
§ 332. Brak rzeczownika przy zdaniu względnem 208
§ 333. Spójnik zamiast zaimka względnego 209

Str.

§ 334. Atrakcja 209
§ 335. Zaimek pytajny zamiast względnego 209
§ 336. Zamiast zaimka forma *jako* 210
§ 337. Zamiast zaimka forma *eliko* 210
§ 338. Zdanie przydawkowe z przysłówkiem lokatywnym . . . 211
§ 339. Zdanie przydawkowe z przysłówkiem temporalnym . . . 211
§ 340. Zdania przydawkowe ale nie względne 212
§ 341. Zdania okoliczności miejsca 212
§ 342. Zdania okoliczności czasu 212
§ 343. Równoważniki zdań czasowych 213
§ 344. Zdania okoliczności celu ze spójnikiem *da* 213
§ 345. Z innemi spójnikami 214
§ 346. Zdania okoliczności sposobu 214
§ 347. Zdania okoliczności stopnia 215
§ 348. Zdania skutkowe, określające stopień 215
§ 349. Zdania okoliczności skutku 216
§ 350. Zdania okoliczności przyczyny 217
§ 351. Miejsce zdania spójnikowego 218
§ 352. Zdania okoliczności warunku 218
§ 353. Zdania okoliczności przyzwolenia 219
§ 354. Zdania rzeczownikowe 220
§ 355. Pytanie zależne 220
§ 356. Czy każde pytanie zależne jest zdaniem przedmiotowem? 221
§ 357. Pytanie zależne, jako zdanie przydawkowe 221
§ 358. Zdanie rzeczownikowe ze spójnikami pochodnemi od zaimków względnych 221
§ 359. Czy wszystkie takie zdania są przedmiotowemi? 221
§ 360. Zdania łączące się z nadrzędnemi zapomocą: *ašte, da* . . 221
§ 361. Zdania podrzędne z funkcją podwójną 222

SKRÓCENIA.

Korzystamy tylko ze źródeł, wymienionych na str. 3—4, to też skrócenia ich tytułów łatwe są do odgadnięcia. Mimo to wyliczamy je tutaj razem z innemi skróceniami dzieł pomocniczych:

Ass. lub Assem: Assemanov ili Vatikanski evangelistar. Iznese ga na svjetlo Dr. Franjo Rački. U Zagrebu 1865.

BB.: Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen herausgegeben von Ad. Bezzenberger.

Brugmann Grdr.: Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen.

Brugmann KvGr.: Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen.

Cloz.: Glagolita Clozianus, wydanie Miklosicha.

Enc.: Encyklopedja polska. Wydawnictwo Akademji Umiejętności.

Euchol.: Euchologium sinaiticum, p. str. 4.

Fragm. kijows. p. str. 3.

Gebauer Historická mluvnice jazyka českého 1894

IF.: Indogermanische Forschungen, herausgeg. v. K. Brugmann und W. Streitberg. Strassburg.

JA.: Archiv für slavische Philologie, herausgeg. v. V. Jagić.

KZ.: Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, begründet v. Kuhn.

Leskien Gr: Grammatik der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache. Heidelberg.

M. lub Mar.: Codex Marianus p. str. 3.

Miklosich Gram.: Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen.

Miklosich Lex.: Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum.

Mszał kijowski p. str. 3.

Prace Kom. J.: Prace Komisji Językowej Akademji Umiejętności w Krakowie.

Ps. Boloński: Psalterium Bononiense, edidit Jagić 1907.

Ps. sin.: Psalterium sinaiticum, p. str. 4

R. Rozprawy Wydziału filologicznego Akademji Umiejętności.

РФВ. Русскій Филологическій Вѣстникъ. Warszawa.

RS. Rocznik Slawistyczny. Kraków.

Sav. kn.: Savvina kniga p. str. 4.

Сборникъ Łamańskiego: Статьи по славяновѣдѣнію подъ редакціею В. И. Ламанскаго. Petersburg 1904—6.

Słoński: Die Uebertragung der griechischen Nebensatzkonstruktionen in den altbulgarischen Sprachdenkmälern. Kirchhain N.-L. 1908.

Supr.: Codex Suprasliensis, wyd. Severjanow p. str. 4.

Vondrák Aksl. Gr.: Altkirchenslavische Grammatik. Berlin 1912.

Vondrák Sl. Gr. lub Vergl. Gr.: Vergleichende Slavische Grammatik. Göttingen 1906—8.

Wujek Biblja t. j. księgi starego i nowego testamentu.

Z. lub Zogr. Codex Zographensis, p. str. 3.

DOSTRZEŻONE OMYŁKI DRUKU.

			Wydrukowano	Powinno być
Str. 27	w. 11	od g.	*bcry*	*bery*
» 95	» 6	» d.	*kyi*	*kyj*
» 163	» 8	» »	rodzdjnik	rodzajnik
» 169	» 19	od g.	sławach	słowach
» 192	» 11	» d.	Mt. 15, 4	Mt. 15, 7

ŹRÓDŁA.

Około roku 863. cesarz bizantyński Michał III na prośbę księcia morawskiego, Rościsława, postanowił wysłać do Moraw misjonarzy, mających tam krzewić wiarę chrześcijańską. Zwrócił się wtedy do dwu uczonych Greków, Konstantyna i Metodjusza, pochodzących z Saloniki i znających tamtejszy dialekt słowiański, aby się podjęli tej misji. Metody był kapłanem, Konstantyn dopiero przed śmiercią (869 r.) wstąpił do klasztoru w Rzymie i przyjął imię Cyryla. Obaj bracia już przed wyruszeniem w drogę do Moraw zajęli się przekładem tekstów świętych na język słowiański. W tym celu Konstantyn na zasadzie kursywy greckiej ułożył osobny alfabet, który znacznie później otrzymał nazwę głagolickiego, i jeszcze na miejscu bracia przetłumaczyli przedewszystkiem perykopy ewangelij (t. j. wybrane miejsca, które są przeznaczone do czytania podczas nabożeństw), a następnie całe cztery ewangelje, psałterz, dzieje apostolskie i niektóre teksty liturgiczne, wreszcie sam Metody po śmierci brata miał przełożyć cały stary testament bez księgi Machabeuszów; niektórzy sądzą, że przełożył tylko wybrane miejsca ze starego testamentu, tak zw. „paramejnik", czyli teksty, które czytano podczas nabożeństw.

Ponieważ bracia przed wyjazdem z Bizancjum znali tylko jeden dialekt słowiański, mianowicie ten, którym mówiono w okolicach Tesaloniki, przeto naturalnie na ten dialekt przełożyli perykopy ewangelij; tem się tłumaczy, dlaczego język perykop nie jest językiem morawskim, choć przekład był dla Morawian przeznaczony. Język ksiąg innych jest takimże samym, jaki widzimy w perykopach ewangelij, a więc i na gruncie morawskim bracia-misjonarze dla potrzeb kościelnych używali tegoż samego dialektu, który znali od dzieciństwa. Zorganizowali oni kościół chrześcijański najpierw

na Morawach a następnie, jeszcze przed śmiercią Konstantyna, zajmowali się organizacją kościoła słowiańskiego nad jeziorem Blateńskiem, (Plattensee, Balaton) w Panonji, dzisiejszych Węgrzech, gdzie jadąc do Rzymu przez pewien czas gościli na dworze księcia Słowian tamtejszych, Kocla. Ten Kocel sam przyjął chrześcijaństwo i naród swój ochrzcił.

Dialekt tesaloniçki (salonicki, soluński) należał do tej grupy słowiańskich dialektów naddunajskich, które potem wydały język literacki tak zw. bułgarski. Dlatego też język, zawarty w księgach przełożonych przez Metodego i Konstantyna, nazywamy także starobułgarskim; inna jego nazwa: starosłowiański, z jednej strony jest odpowiedniejsza, gdyż pod „starobułgarskim“ możemy rozumieć jakiś język pierwotny ogólno-bułgarski, a nie jeden z dialektów dawnego tego języka, ale też z drugiej strony i nazwa „starosłowiański“ może wywołać nieporozumienie, że tu z jakimś ogólnosłowiańskim mamy do czynienia. Lepsza byłaby, choć nieco zadługa nazwa: język starocerkiewnosłowiański.

Najczystszym typem tego języka „starosłowiańskiego“ lub „starobułgarskiego“ byłby ten, który znajdujemy w owych najstarszych przekładach. Oryginałów ich jednak nie posiadamy, a tylko późniejsze kopje, pochodzące najwcześniej z końca X i z XI wieku. Mamy więc w nich różne zmiany, wprowadzone przez przepisywaczy, ale niektóre zmiany nawet w najdawniejszym przekładzie perykop ewangelicznych musiały być wprowadzone jeszcze za życia Metodego: mianowicie na Morawach chrześcijaństwo było znane przed przybyciem misjonarzy bizantyńskich i rozpowszechniły się tam nazwy zachodnio-europejskie. Konstantyn przeto i Metodjusz musieli częściowo zmienić słownik swego przekładu, wprowadzając do niego wyrazy takie, jak: *olej* zam. *jelej*, *pop* zam. *ierej*, *post* zam. *lakanije* i inne zachodnie zamiast używanych na Wschodzie.

Nabożeństwo słowiańskie na Morawach przetrwało tylko do śmierci Metodego (885), rozszerzywszy się częściowo także na Czechy, potem jednak duchowieństwo zachodnie wyparło uczniów Metodego, którzy musieli się usunąć do krajów południowo-słowiańskich i znaleźli przytułek w Bułgarji, w Macedonji, w Serbji, gdzie też utrwalili obrządek słowiański. Tutaj głagolicę zastąpiono przez alfabet uncjalny grecki, zreformowany przez włączenie do niego z alfabetu głagolickiego liter brakujących w alfabecie greckim

a potrzebnych dla oddania dźwięków słowiańskich[1]). Najstarszy napis nagrobny w tym alfabecie, nazwanym niesłusznie cyrylickim, pochodzi z r. 993; najstarsze rękopisy cyrylickie pochodzą z XI wieku i kilka z nich jest datowanych, na ogół jednakże cyrylickie teksty pierwotnego przekładu mają charakter nie tak starożytny, jak głagolickie. Pochodzi to stąd, że teksty cyrylickie mają na sobie wyraźniejszy wpływ lokalny innych języków słowiańskich odpowiednio do tego, gdzie były przepisywane. Głagolickie, już zapewne przez to samo, że nawet kształt liter pozostawał ten sam, wierniej przechowywały charakter starożytny języka, który przy transkrypcji łatwiej się zacierał, choćby w drobnostkach, ustępując wpływom języka miejscowego. Stąd nawet już w starych tekstach po części głagolickich, a głównie cyrylickich, rozróżniamy tak zw. redakcje: bułgarską (ta najmniej ma cech specyficznie bułgarskich, odmiennych od typu tesalonickiego), serbsko-chorwacką i ruską, bo i na Ruś w X. wieku zaniesiono księgi starosłowiańskie.

Zródłami dla badań języka starosłowiańskiego są więc najstarsze teksty głagolickie i cyrylickie aż do końca w. XI, gdyż późniejsze już zbyt silnie odbijają na sobie wpływy innych języków słowiańskich.

A. Głagolickie.

1. Fragment Mszału Kijowskiego (7 niewielkich kartek pergaminowych, 13 stron) znaleziony w bibljotece kijowskiej Akademji duchownej, a przywieziony tam z Jerozolimy. Wydany w druku cyrylickim najlepiej przez Jagića („Glagolitica. Würdigung neuentdeckter Fragmente“ Wien 1900), osobna odbitka z Denkschriften Akademji Wiedeńskiej t. XXXVIII; do odbitki dodano fototypiczne zdjęcia wszystkich 7 kartek. Mszał ten jest napisany w szczególnym dialekcie, który w pewnych rysach różni się od ogólnego typu języka starosłowiańskiego.

2. Codex Zographensis, przekład czterech ewangelij, znaleziony w klasztorze Zographos na górze Athos, obecnie przechowywany w publicznej bibljotece petersburskiej; wydany przez Jagića: „Quattuor evangeliorum codex glagoliticus olim Zographensis, nunc Petropolitanus. Berolini 1879“.

3. Codex Marianus, zabrany z klasztoru NMP. na górze Athos i przywieziony do moskiewskiego Muzeum Rumiancewa. Wydał go

[1]) Litery te przystosowano do kształtu ogólnego uncjałów greckich.

Jagić p. t. „Памятникъ глаголической письменности, Мариинское четвероевангеліе съ примѣчаніями и приложеніями. Петербургъ 1883".

4. Glagolita Clozianus z bibljoteki hr. Cloza, fragment obejmujący kart 12 (dziś w Trydencie, t. zw. Cloz. I), potem jeszcze znaleziono dwie (dziś w Insbruku. t. zw. Cloz. II). Najlepsze wydanie obu części Vondráka: Glagolita Clozův. 1893 v Praze. Jest to przekład greckich homilij (kazań ojców Kościoła). Część I była wydana przez Kopitara 1836 r., część II przez Miklosicha w r. 1860 w Wiedniu.

5. Codex Assemanianus, znaleziony przez Assemaniego w bibljotece papieskiej, stąd też kodeksem watykańskim nazywany. Jest to zbiór perykop ewangelij czyli tak zw. „aprakos" (ἄπρακος). Wydał go Rački drukiem głagolickim w Zagrzebiu (Agram) r. 1865, powtórnie literami łacińskiemi Črnčić w Rzymie r. 1878.

6. Psalterium Sinaiticum w klasztorze św. Katarzyny na górze Synaj, wydany przez Geitlera: „Psalterium, glagolski spomenik manastira Sinai brda. Agram 1883".

7. Euchologium Sinaiticum w tymże klasztorze, wydany przez Geitlera: „Euchologium, glagolski spomenik manastira Sinai brda. Agram 1882".

Późniejszego pochodzenia, najwyżej z końca XI w., są jeszcze fragmenty Praskie, w których znać wyraźne wpływy czeszczyzny, Ochrydzki mały fragment ewangelji, wreszcie tak zw. Macedoński fragment kazań Efrema syryjskiego.

Według Kulbakina Mszał Kijowski pochodzi z końca w. X, kodeks Zografski najpóźniej z początku w. XI, oba zabytki Synajskie z końca w. XI, wszystkie inne wymienione kodeksy z XI wieku.

B. Cyrylickie.

1. Napis z r. 993 krótki grobowy, dlatego mniejsze ma znaczenie językowe, większe paleograficzne; ogłoszony w JA. 21, 543.

2. „Savvina kniga", perykopy ewangelij, zachowuje się w bibljotece tak zw. „tipografskiej" w Moskwie; pochodzi zapewne z w. XI. Wydana przez Szczepkina w r. 1903.

3. Rękopis Supraślski, Codex Suprasliensis, znaleziony w Supraślu pod Białym Stokiem, przechowywany po części (118 kart) w Lublanie (w Krajnie), po części (115 kart) w bibljotece Zamoyskich w Warszawie, wreszcie po części (16 kart) w zbiorach pry-

watnych I. Byczkowa w Petersburgu. Najlepsze wydanie Sewerjanowa 1904 r. w Petersburgu. Są to żywoty świętych (z kazaniami) na miesiąc marzec (tak zw. menaea).

Mniejsze znaczenie mają fragmenty Chilandarskie (wydanie autograficzne Kulbakina r. 1898), Undolskiego (wydał Karskij z faksymilami w r. 1904), Macedoński (wydał Iljinskij r. 1906).

Z kopij pierwotnego przekładu tekstów biblijnych ważne jest jeszcze „Ostromirovo Evangelije", kodeks czterech ewangelij, napisany dla dostojnika nowgorodzkiego Ostromira w r. 1056 i 1057. Cały ten zabytek w kopjach fotolitograficznych został wydany kosztem kupca Savinkova r. 1889 w Petersburgu. Tekst tego zabytku ma charakterystyczne cechy redakcji wielkoruskiej.

Język zabytków późniejszych już wychodzi poza zakres języka starosłowiańskiego, starocerkiewnosłowiańskiego lub starobułgarskiego, ale przedstawia różne typy i odcienie języka, któryby należało nazwać cerkiewno-słowiańskim redakcji ruskiej, serbskiej, albo bułgarskiej.

PISOWNIA.

Jakkolwiek język stsł. ma aż dwa alfabety, to jednak pisownia jego jest w zasadzie jedna. Zasada ta jest w gruncie rzeczy fonetyczna, ale już w najdawniejszych znanych nam zabytkach widzimy wpływ tradycji, a więc przystosowanie w pewnym stopniu zasady etymologicznej. Od pierwszych prób użycia nowowynalezionego alfabetu w tekstach starosłowiańskich do powstania najstarszych znanych nam odpisów starosłowiańskich upłynęło lat co najmniej 100 z okładem do dwustu kilkudziesięciu (koniec w. XI). Przez ten czas zaszły już różne zmiany w języku, które w części tylko znalazły odbicie w piśmie. Nie mamy tu na myśli zmian, zależnych od warunków lokalnych. dialektycznych, ale właśnie zmiany chronologiczne, choć co prawda niezawsze te można oddzielić od tamtych.

Bądź co bądź choćbyśmy nawet byli zdania, że w wyrazach zapisanych we fragmentach kijowskich mszału głagolickiego: *tvoego*, *skvrъnostii*, *prosvěti*, *utvrъdi*, *balьstvo* spółgłoska *v* po spółgłoskach bezdźwięcznych wymawiała się już bezdźwięcznie, a więc, że nawet w tym zabytku najdawniejszym użycie litery *v* opiera się już na zasadzie etymologicznej, tradycyjnej, musimy się zgodzić na to, że za czasów Konstantyna i Metodjusza pisownia wyżej wymienionych wyrazów musiała być fonetyczna, t. j. że *v* nawet po spółgłoskach bezdźwięcznych musiało się wymawiać dźwięcznie, inaczej bowiem Konstantyn dla bezdźwięcznej szczelinowej wargowej spółgłoski wymyśliłby znak specjalny (za przewodem tylu innych) lub zużytkowałby greckie φ.

Oba alfabety, jakkolwiek w porównaniu z zachodnio-słowiańskiemi były znacznie lepiej przystosowane do natury języka, nie odpowiadają jednak wymaganiom idealnej dokładności. Przedewszystkiem więc nie odróżniają *j* od *i*, jakkolwiek dla *i* mają dwa (głagolica nawet trzy) znaki. W obu też alfabetach nie oznacza się *j* przed *i*, jakkolwiek zapewne samogłoska ta na początku wy-

razów i po samogłosce była prejotowana. Głagolica nie ma również liter dla *je* a nawet nie miała ich pierwotnie dla *ję*; we fragmentach Kijowskich jeden znak odpowiada cyrylickiemu ѣ i ѧ; przypuszczać trzeba, że nawet dla dialektu Konstantyna i Metodjusza sposób odróżniania samogłosek jotowanych i niejotowanych w alfabecie cyrylickim byłby odpowiedniejszy niż w głagolickim. Przynajmniej dla *ju*, *jǫ* w odróżnieniu od *u* i *ǫ* są w głagolicy osobne znaki, jako też i znak dla *ja* służący również do oznaczania samogłoski *ě* różnym jest od litery *a*; jednakże i tu można wątpić, czy w dialekcie pierwotnych zabytków głagolickich istotnie dźwięki samogłoskowe, oznaczane później przez cyrylickie ѣ (*ě*) i ꙗ (*ja*) wymawiały się zupełnie jednakowo [1]).

Nie wyłącznie fonetyczną zasadą kierowano się w pisowni „jerów“ ъ, ь. a przedewszystkiem już w czasach najdawniejszych używano tych znaków nawet tam, gdzie nie było odpowiadających im dźwięków półgłoskowych. Zauważono bowiem, że normalnemi połączeniami spółgłosek są takie, w których płynna zajmuje drugie miejsce, np. *prosimъ*, *naslědujemъ*, *blaženago*, *ogrędǫce* i t. d., gdy zaś spółgłoska płynna była przed jakąś inną, wtedy ją odgradzała od niej półsamogłoska np. *silьnъ*, *lžža*, *lьgota*, *rъžda* i t. d. przeto już w najdawniejszych zabytkach grupę *l* + spółgłoska traktują w piśmie tak, jakby po płynnej była i półsamogłoska; stąd pisownia w kodeksie Zografskim: *oltarju*, *al'čǫštii* czyli inaczej *olьtarju*, *alьčǫštii*, *vъ kaperьnaumъ*, *konъ'dratъ*, gdzie półsamogłoski żadnej nie było. Tym sposobem jest to właściwie pisownia nie etymologiczna (raczej chyba pseudo-etymologiczna) ale też i nie fonetyczna.

Pisownia *rъ*, *rь*, *lъ*, *lь* między spółgłoskami może być ściśle fonetyczną i zarazem etymologiczną, ale tylko wtedy, jeżeli półsamogłoski tu istotnie stanowią kontynuację dawnego krótkiego *u* lub krótkiego *i* np. *krъvь* p. *krew*, *krьstъ* p. *krzest* (krzyż) *lьbъ* p. *łeb*; otóż ten sposób pisowni zastosowano i dla dźwięków, które prawdopodobnie wymawiały się jako płynne zgłoskotwórcze: *grъdъ* stp. *gardy* (hardy), *žrьdь* albo *žrъdь* p. *żerdź*. *plъnъ* albo *plьnъ* p. *pełny* i t. p. Zapewne tutaj w wymawianiu była różnica między *krъvь* a *grъdъ* i t. p.

Wcześnie też zaczęło się zmieniać wymawianie półsamogłosek po części w środku, ale zwłaszcza na końcu wyrazów; te rychło zniknęły, a mimo to stale je pisano; tu już zastosowano przeto zasadę etymologiczną dzięki zachowywaniu tradycji ortograficznej;

[1]) W cytatach z zabytków glagolickich oddajemy etymologiczne *ja*, *è* przez wspólny znak *ě* np. *glavě*, *zemlě* (= *zemlja*).

zrzadka tylko pomijano w piśmie półsamogłoski, o ile przestały być wymawiane, np. w kodeksie Zografskim: *sъkončati* (zam. *sъkončьati*) *vsěkǫ* (zam. *vsьěkǫ*), *mnoga* (zam. *mьnoga*), *mnite* (zam. *mьnite*), *dnesь* (zam. *dьnьsь*), *čto* (zam. *čьto*)...

Zachodziło też mieszanie obu „jerów", gdyż nieraz użycie takiego lub innego znaku było zależne od twardości lub miękkości następnej zgłoski np. w kodeksie Zografskim: *gumьno* (zam. *gumьno*), *pravьdǫ* (zam. *pravьdǫ*), *vьzьmǫtь* (zam. *vьzьmǫtь*) *vьseli* (zam. *vьseli*). *vьzide* (zam. *vьzide*), *mьzda* (zam. *mьzda*), *vьniti* (zam. *vьniti*), *klьnǫšta* (zam. *klьnǫšta*) i t. d. znacznie rzadziej wbrew tej zasadzie: *tьmě* (zam. *tьmě*), ale i ta pisownia była tylko przypadkowa; najczęściej trzymano się tradycji dawniejszej, a więc już fonetykę poświęcano etymologji.

Przypuszczamy, że w okresie języka starosłowiańskiego zachodziła różnica między półsamogłoskami (czyli jerami) mocnemi a słabemi: mocne wymawiano przeciąglej i w ogólności wyraźniej, niż słabe, mimo to jednak różnica ta nie wyraziła się w pisowni o tyle, że tylko z rzadka słabego jeru zaniedbano napisać, a mocny niekiedy wyrażono przez *o* lub *e* np. w kodeksie Zografskim: *temьnicǫ* zam. *tьmьnicǫ*, *dnesь* zam. *dьnьsь*.

Mówiliśmy, że niektóre samogłoski z prejotacją miały swoje osobne znaki nietylko w cyrylickim, ale i w głagolickim alfabecie. Otóż używano tych znaków także dla zaznaczenia miękkości poprzedzającej spółgłoski np. we fragmentach kijowskich: *oběčěnič* (= *oběč'anija* z miękkiem *c*), *prijemljǫce* (z *l* miękkiem), *oběčělь*, *dušěmi* (= *dušjami*) *vьžljublennyę*, *našě* (= *našja*), natomiast tamże *našǫ* (zam. *našjǫ*), *sъgrěšati* (zam. *sъgrěšěti*) *srьdьca* (zam. *srьdьcě*) i t. p. W późniejszych zabytkach coraz rzadziej oznacza się miękkość *čja*, *čju*, *čjǫ*, *žja*, *žju*, *žjǫ*, *šja*, *šju*, *šjǫ*, *štja*, *štju*, *štjǫ*, *ždja*, *ždju*, *ždjǫ*; dłużej natomiast oznacza się *j* po *r*, *l*: *rja*, *rjǫ*, *rju*, *lja*, *lju*: *orjǫ*, *rjuti*, *ljubiti* i t. d.

Grupy spółgłosek poza grupami, w których na drugiem miejscu stoi *v* lub poza grupami *št žd* oraz muta + liquida, muta + nasalis, albo wreszcie *s*, *z* + spółgłoska w wyrazach prostych są bardzo rzadkie. Grupy takie powstają normalnie w złożeniach z przedrostkami, gdy przedrostek kończy się na spółgłoskę i gdy po nim wyraz zaczyna się od spółgłoski, i wtedy następuje proces asymilacji; mamy więc *bez-* przed spółgłoską dźwięczną i *bes-* przed bezdźwięczną; przykłady biorę ze słownika dodanego do kodeksu Marjańskiego: *bezvodьnz*, *bespečalьnz*, podobnie zachowują się inne przedrostki: *vьzbraniti*, *vьskrьsnǫti*; *izbaviti*, *isχoditi*; *razděliti*, *raskopati*;

natomiast *ob-* tylko przed płynnemi: *obladati* (<**obvladati*), *oblizati*, *obrazъ*, zresztą zawsze *obъ-*, podobnie *otrokъ* ale *otъdati*, *otъimati*.

Jeżeli spółgłoska dźwięczna w pewnej formie wyrazu staje się bezdźwięczną w formie innej pod wpływem warunków fonetycznych, to wtedy zmiana ta zaznacza się i w piśmie np. *otъvrъzǫ* — *otъvrěsti* a nie **otъvrězti* jak np. w sposobie pisania (etymologicznem) polskiem: *wiozę* — *wieźć*, choć wymawiamy *wieść*, *lezę* — *leźć* (wymawiamy *leść*).

Transkrypcja liter cyrylickich.

а	б	в	г	д	є	ж	ѕ	з	и	і	к	л	м	н
a	*b*	*v*	*g*	*d*	*e*	*ž*	*ʒ*	*z*	*i*	*i*	*k*	*l*	*m*	*n*
о	п	р	с	т	оу	ф	х	ѡ	щ	ц	ч	ш	ъ	ы
o	*p*	*r*	*s*	*t*	*u*	*f*	*χ*	*o*	*št*	*c*	*č*	*š*	*ъ*	*y*
ь	ѣ	ю	ꙗ	ѥ	ѧ	ѫ	ѩ	ѭ	ξ	ѱ	ѳ	ѵ		
ь	*ě*	*ju*	*ja*	*je*	*ę*	*ǫ*	*ję*	*jǫ*	*ks*	*ps*	*th*	*ü*		

Głagolica i Cyrylica.

ⰰ(1)а,	ⰱ(2)ⰱ,	ⰲ(3)ⰲ,	ⰳ(4)ⰳ,	ⰴ(5)ⰴ,	ⰵ(6)ⰵ,	ⰶ(7)ⰶ,	ⰷ(8)ⰷ,	ⰸ(9)ⰸ,						
Ⰰ(1)а,	Б б,	В(2)в,	Г(3)г,	Д(4)д,	Є(5)є,	Ж ж,	Ѕ(6)ѕ,	З(7)з,						
ⰸ(10)ⰸ,	ⰹ(10)ⰹ,	ⰺ(20)ⰺ,	ⰻ(30)ⰻ,	ⰼ(40)ⰼ,	ⰽ(50)ⰽ,	ⰾ(60)ⰾ,	ⰿ(70)ⰿ,							
І(10)і,	І(10)і,	И(8)и,	Ћ ћ,	К(20)к,	Л(30)л,	М(40)м,	Н(50)н,							
ⰵ(80)ⰵ,	ⰶ(90)ⰶ,	ⰷ(100)ⰷ,	ⰸ(200)ⰸ,	ⰹ(300)ⰹ,	ⰺ(400)ⰺ,	ⰻ(500)ⰻ,								
О(70)о,	П(80)п,	Р(100)р,	С(200)с,	Т(300)т,	Оу(400)оу,	Ф(500)ф,								
ⰼ(500)ⰼ [1]),	ⰽ(600)ⰽ,	ⰾ(700)ⰾ	ⰿ(800)ⰿ,	ⱀ(900)ⱀ,	ⱁ(1000)ⱁ,	Ш ш,								
Ѳ(9)ѳ,	Х(600)х,	Ѡ(800)ѡ,	Щ щ,	Ц(900)ц,	Ч(90)ч,	Ш ш,								
ⰾ,	ⰾⰾ,	ⰾⰾ,	ⰾⰾ,	ⰾ,	Ѧ ѧ,	Ѵ ѵ,	Є є,	Ѥ ѥ,	Ѥ ѥ,					
ⰿ,	ⰿⰿ,	ⰿⰿ,	ⰿⰿ,	ⰿ,	Ѣ ѣ,	Ю ю,	Ѧ(900)ѧ,	Ѫ ѫ,	Ѩ ѩ,					
ⱀⰾ ⱀ,	ⱁ ⱁ,													
Ѭ ѭ,	Ѵ(400)ѵ,	Ѯ(60)ѯ,	Ѱ(700)ѱ	Ϛ(20)										

GŁOSOWNIA HISTORYCZNA.

I. Sposób wymawiania głosek.

A. Samogłoski.

Samogłoski ustne.

Twarde.

§ 1. Samogłoska *a* brzmiała podobnie jak polskie *a*: *baba* (baba), *ablъko, jablъko* (jabłko), *alъdija, ladija* (łodzia), *laknǫti* (łaknąć), *vlasъ* (włos), *kladǫ* (kładę), *ravьnostь* (równość), *ramę* (ramię) *gradъ* (gród), *gradъ* (grad), *trava* (trawa), *kvasъ* (kwas), *pasrьbъ* (pasierb), *stavati* (stawać), *čaša* (czasza), *mǫža* (męża), *svěšta* (świeca), *šija* (szyja), *bratija* (bracia), *ležati* (leżeć), *kričati* (krzyczeć), *jadъ* (jad), *jasti* (jeść), *laziti* (łazić), *raziti* (razić), *jarъ* (jary), *azъ* (ja).

Dla prejotowanego *a* t. j. dla *ja* używano w alfabecie cyrylickim znaku ѧ; w alfabecie głagolickim nie było osobnego znaku dla *ja*.

§ 2. Samogłoska *o*. wymawiana podobnie jak polskie *o*, może była bardziej otwarta: *oltarъ* (ołtarz, altare), *boj* (bój), *ovьca* (owca), *novostь* (nowość), *osь* (oś), *rosa* (rosa), *rozga* (rózga), *kovalь* (kowal), *prorokъ* (prorok), *prolivati* (przelewać), *prositi* (prosić), *plodъ* (płód), *plotъ* (płot), *ploskъ* (płaski, właśc. szeroki), *položiti* (położyć).

§ 3. Samogłoska *u* brzmiała jak polskie *u*; wprawdzie oznaczano ją w alfabetach słowiańskich przez monogram (ligaturę) dwu liter *o* i *u* albo przez znaki dwugłoski *ou*, ale jest to odbicie sposobu oznaczania tego dźwięku w języku greckim: *ov*, alfabet grecki bowiem stał się wzorem dla obu alfabetów słowiańskich: głagolickiego i cyrylickiego. Niema żadnej podstawy do przypuszczenia, aby samogłoska temi literami starosłowiańskiemi oznaczana, miała dwugłoskowe brzmienie. Dla prejotowanego *u*, t. j. dla *ju*, były osobne

znaki: głagolicki i cyrylicki. Przykłady na *u*, *ju*: *uže*, *juže*, (już), *utro*. *jutro* (jutro właśc. rano), *ubožьstvo* (ubóstwo), *uj* (wuj), *suša* (susza), *snuti* (snuć), *pljuję* (pluję), *čudo* (cudo), *čuvati*, *čjuvati* (czuwać właśc. słyszeć, słuchać), *tu* (tu), *psu* (psu), *sluχъ* (słuch), *sluti* (stp. słuć = słynąć), *turъ* (tur), *surovъ* (surowy), *studiti* (studzić).

§ 4. Samogłoskę *y* w alfabecie cyrylickim i głagolickim oznaczano przez dwie litery, z których pierwsza była znakiem dla twardej półsamogłoski a druga wyrażała samogłoskę *i*. Stąd możnaby wnosić, że za czasów Cyryla i Metodego na *y* zapatrywano się jako na twarde *i*; niektórzy zaś uczeni sądzą, że użycie w tym przypadku dwu liter wskazuje na dyftongiczny charakter samego dźwięku. Przyjąć trzeba, że stsł. *y* odróżniało się od *i* nietylko tem, że było twarde, ale i tem także, iż artykulacja jego rozciągała się dalej ku tyłowi jamy ustnej, t. j. przy wymawianiu tej samogłoski rezonatorem głównym była średnia część jamy ustnej. Wskazuje na to okoliczność, że w stsł. *y* mogło następować po spółgłoskach tylnojęzykowych: *k*, *g*: *kyj* (kij), *kypěti* (kipieć), *kysnǫti* (kisnąć), *gybъkъ* (gibki), *gybnǫti* (ginąć), *rǫky* (ręki), *nogy* (nogi). Nigdy nie ukazuje się *y* na początku wyrazu: *vysokъ* (wysoki), *vyknǫti* (wyknąć), *vyti* (wyć), *vyję* (wyję), *kryti*, *kryję* (kryć, kryję). *χytati* (stp. i gw. p. chytać), *pytati* (pytać), *syrъ* (ser), *syrovъ* (gw. p. syrowy), *sěkyra* (siekiera), *stydьlivъ* (wstydliwy), *ryba* (ryba), *glavy* (głowy) i t. d. W nowszych czasach slawiści odróżniają samogłoskę *y* od dwugłoski *ъi*; ta ostatnia miała się wymawiać podobnie do *yi* lub *yj*.

Miękkie.

§ 5. Samogłoska *i* była jedna, jakkolwiek jej w alfabetach stsł. odpowiadały po dwa i po trzy znaki. Miała ona brzmienie podobne do polskiego *i*; na początku wyrazów a także w środku po samogłosce najpewniej była prejotowana, jednakże tak samo w stsł. nie oznaczano prejotacji, jak nie oznaczamy jej w dzisiejszej polszczyznie; pisano więc nie *ji-* lecz *i-*: *igla* (igła), *igra* (igra. gra), *igrati* (igrać, grać), *izbavitelь* (zbawiciel), *iměti* (mieć), *inъ* (inny), *iskati* (iskać właśc. szukać), *iti* (stp. ić, iść); *piti* (pić), *pijǫ* (piję), *kričati* (krzyczeć), *griměti* (stp. grzymieć, grzmieć), *žiti* (żyć). *šiti* (szyć), *sǫsědi* (sąsiedzi), *svętii* (święci), *vlъci* (wilcy), *druzii* (drudzy), *mьnisi* (stp. mniszy, mnisi), *naši* (stp. naszy. nasi), *nesi* (stp. niesi, nieś), *beri* (stp. bierzy, bierz), *pomьni* (stp. pomni, pomnij), *iměnije*

(stp. imienie, mienie), *prišьstije* (stp. przyście, przyjście), *ustije* (stp. uście, ujście), *jedinъ* (jeden, stp. jedziny, jedyny).

§ 6. Samogłoska *e* wymawiała się podobnie do polskiego *e*, ale była węższa, t. j. przy jej wymawianiu środkowa część języka zbliżała się do środkowej części podniebienia podobnie jak przy wymawianiu *i*. Dlatego też poprzedzającą spółgłoskę te samogłoski zmiękczały, a na początku wyrazu *e* przybierało prejotację, którą oznaczano lub nie oznaczano w tekstach cyrylickich nigdy zaś jej nie oznaczano w tekstach głagolickich: *jedva* (ledwo), *jedinъ* (jeden, stp. jedziny, jedyny), *ježь* (jeż), *jezero* (jezioro), *jelenь* (jeleń), *jelь* (gw. p. jedl, por. p. jodła), *pekǫ* (piekę), *berǫ* (biorę), *vezǫ* (wiozę), *vesna* (wiosna), *tešti* (ciec), *pletǫ* (plotę), *vedǫ* (wiodę), *matere* (stp. macierze G. sg.), *bože* (boże! V. sg.), *božije* (boże przymiotn.) *sitije* a. *sitovije* (sicie, sitowie), *nesete* (niesiecie).

§ 7. Samogłoska *ě* wymawiała się jak *ē* szerokie przy końcu, wąskie na początku, a więc miała dwugłoskowy charakter, który możemy oznaczyć przez *ęä* albo *i̯ä* zależnie od dialektu; dlatego, o ile poprzedzała ją spółgłoska, stawała się ona miękką (zmiękczoną, spalatalizowaną). W cyrylickim alfabecie istniała dla *ě* osobna litera, w głagolickim odpowiadał jej znak, który też w środku lub na końcu wyrazów służył dla dyftongu *i̯a*, *ja*. Z tego wnosimy, że w epoce powstania głagolicy i w dialekcie, dla którego głagolica była wymyślona, dźwięk oznaczony w cyrylicy przez ѣ (*ě*) wymawiał się podobnie do *ja*. Przykłady: *děvica* (dziewica), *dědъ* (dziad), *tělo* (ciało), *čelъ* (cały), *sěmę* (siemię), *sějati* (siać), *ženě* (żonie), *glavě* (głowie), *pьcěte* (pieczcie), *dvigněte* (dźwignijcie właśc. ruszcie), *o božěχъ* (stp. o bodzech), *rězati* (stp. rzazać, rzezać), *sěsti* (stp. sieść, siąść), *brěg* (brzeg), *brěza* (brzoza), *mьrěti* (mrzeć), *χlěvъ* (chlew), *tlěšti* (tłuc), *vlěkǫ* (wlokę, wlekę), *členъ* (człon), *mlěko* (mleko), *mlězivo* (młoziwo).

Nigdy *ě* nie ukazuje się po *j*, *ž*, *č*, *š*, *žd*, *št*.

Samogłoski nosowe.

§ 8. Samogłoska nosowa twarda *ǫ* wymawiała się najprawdopodobniej jak dzisiejsze polskie *ą*, to jest jak *o* nosowe. Na to wskazuje przedewszystkiem litera głagolicka, będąca połączeniem litery *o* ze znakiem, który pierwotnie wyrażał tylko nosowość poprzedzającej samogłoski; tym sposobem monogram głagolicki poucza nas,

że było to nosowe *o*; w późniejszych też dialektach na miejscu *ǫ* powstało *o*, *ъ* lub *u*, co też wskazuje na dawną wymowę *o* nosowego, może nieco ścieśnionego; samogłoska ta może następować po *j*. Przykłady *ǫvozъ* (wąwóz), *ǫglь* (węgieł), *paǫkъ* (pająk), *berǫ* (biorę), *berǫtъ* (biorą), *zǫbъ* (ząb), *zǫby* (zęby), *znajǫtъ* (znają), *mǫka* (mąka), *mǫka* (męka).

§ 9. Samogłoska *ę* z prejotacją *ję* wymawiała się podobnie do pol. *ę*, na co wskazuje głagolicka litera dla *ję*. która pierwotnie wyrażała *ę* (jeszcze tak w Kijowskim fragmencie), a składa się z litery *e* i ze znaku wyrażającego nosowość, niekiedy też *ę* w starych zabytkach bywa zastępowane przez *e*. W nagłosie ta samogłoska przybiera prejotację; w środku i na końcu wyrazów następuje albo po *j* albo po spółgłosce zmiękczonej; ponieważ jest to zjawisko stałe, więc miękkości samogłoski graficznie nie oznaczamy: *językъ* (język), *jęti* (jąć), *jętry* (jątrew), *jęčati* (jęczeć), *pętь* (pięć), *pętъ* (piąty). *tęgnąti* (ciągnąć), *sęgati* (sięgać), *tręsǫ* (trzęsę), *žęti* (żąć), *počęti* (począć), *vidętъ* (widzą), *dadętъ* (dadzą), *znaję* (stp. znaję = znając). Różnica z dzisiejszem *ę* polskiem polegała na tem, że stsł. *ę* było węższe t. j. tworzyło się przy znacznem zwężeniu kanału między średnią częścią języka a średnią częścią podniebienia; stąd stsł. *ę* było nosową samogłoską miękką podobnie, jak miękkim też było stsł. *e* (p. § 6).

Półsamogłoski (półgłoski).

§ 10. Półsamogłoska twarda *ъ* wymawiała się bardzo krótko i dlatego nazywamy ją samogłoską zredukowaną lub półsamogłoską; artykulacja jej i brzmienie było niedość wyraźne; najczęściej przypuszczają, że — przynajmniej w starszym okresie języka prasłowiańskiego — brzmiała ona jako zredukowane *ŭ*, gdyż pochodzi z praae. *u* krótkiego i w bałtyckich językach odpowiada mu też *u*. W okresie języka starosłowiańskiego raczej podobne było do bardzo krótkiego *o*, gdyż niekiedy przez *o* zastępowane bywa; z drugiej strony przed *j* wymienia się ono na *y*, co znowu wskazuje na jego brzmienie, podobne do bardzo krótkiego *y*. Zapewne brzmiało ono różnie w zależności od charakteru następnej zgłoski lub głoski. Nigdy nie ukazuje się na początku wyrazu, nigdy też po *j*, lecz zawsze po spółgłosce twardej: *krъvi* (krwi D. sg.), *plъti* (płci), *brъvь* (brew), *plъtь* (płeć), *sъnъ* (sen), *sъpati* (spać), *domъ* (dom), *sъχnǫti* (schnąć), *dъno* (dno), *sъto* (sto), *gъnati* (gnać).

Uwaga. Połączenie *rъ*, *lъ* między spółgłoskami może też oznaczać zgłoskotwórcze *r*, *l*, fonetycznie oznaczone przez *ŗ*, *ļ*. O tem p. niżej § 15.

§ 11. Półsamogłoska miękka *ь* pierwotnie się raczej zbliżała do *ĭ*, potem częściowo przynajmniej do *e*, częściowo (przed *j* lub po *j*) do *i*. Nie ukazuje się nigdy w nagłosie (t. j. na początku wyrazu): *trьхъ* (trzech), *plьvati* (plwać), *dьnь* (dzień), *dьnьsь* (dziś), *šьdъši* (szedszy, szedłszy), *stьlati* (słać), *bьrati* (brać), *tьma* (ćma), *tьmьnica* (ciemnica), *golǫbь* (gołąb), *kostь* (kość), *nošть* (noc), *ǫglь* (węgiel), *děverь* (dziewierz). Półsamogłoska *ь* nie pisze się po *-j* np. zam. **krajь*, **mojь* i t. d. mamy *kraj*, *moj* pisane *krai*, *moi*.

Uwaga. Połączenie *rь*, *lь* może mieć też znaczenie *ŗ*, *ļ*, p. § 15.

§ 12. Obie półsamogłoski już na gruncie języka prasłowiańskiego (w późnym okresie jego istnienia) oraz starosłowiańskiego miały to większą to mniejszą wartość głosową zależnie od pozycji w wyrazie: jeżeli stały na końcu wyrazu lub jeżeli następowała zgłoska z normalną samogłoską, wtedy półsamogłoska była słaba; mocną zaś była jedynie wtedy, kiedy po niej następowała zgłoska z półsamogłoską słabą. Słabą półsamogłoskę oznaczamy przez *ъ̯*, *ь̯*, mocną przez *ъ̯̆*, *ь̯̆*; w proklitykach półsamogłoska podlegała tym samym zmianom. co i w środku wyrazów: *tъ̯mь̯nica*, *vъ̯ dь̯nь̯*, *sъ̯nь̯mъ̯*, *vъ̯ sъ̯ně*, *sъ̯bъ̯rati*, *sъ̯zъ̯vati*, *gorь̯kъ̯*, *gorь̯ko*, *dь̯nь̯sь̯*, *dь̯nь̯sь̯nь̯*, *vъ̯ krъ̯vь̯*, *vъ̯ krъ̯vi*, *vъ̯ plъ̯tь̯*, *vъ̯plъ̯titi sę*. Jeżeli po półsamogłosce następuje jednakże *rъ*, *lъ*, *rь*, *lь* mające znaczenie zgłoskotwórczych *ŗ* lub *ļ*, wtedy poprzedzający *ъ*, *ь* jest słaby np. *sъ̯vrъ̯šiti*, *sъ̯mrъ̯tь̯nъ̯*, *vъ̯vrъ̯gǫ* [1]).

Jeśli więc następuje po sobie bezpośrednio kilka zgłosek z półsamogłoskami, to w zgłoskach nieparzystych rachowanych od końca wyrazu lub od samogłoski ku początkowej części wyrazu są półsamogłoski słabe, w parzystych zaś mocne; ale w rachubę nie wchodzą zgłoski z: *ъr*, *rъ*, *ъl*, *lъ*, kontynuacje dawnych *ŗ*. *ļ*. gdyż te w tym razie mają znaczenie zgłosek samogłoskowych.

B. Głoski półotwarte.

§ 13. Głoskami półotwartemi nazywamy takie, które mają w części naturę głosek otwartych (samogłosek), w części zaś głosek

[1]) W deklinacji złożonej przymiotników w N. Ac. sg. m. jest taki układ półsamogłosek: *volь̯nъ̯-jь̯* co daje potem albo *volьnъi* (i wreszcie *volьnyj*) albo *volьny*.

zamkniętych (spółgłosek). Samogłoski są głoskami otwartemi, gdyż przy ich wymawianiu jama ustna (w pewnych wypadkach też nosowa) jest otwarta i stanowi tylko przestrzeń rezonansową dla głosu, wytwarzanego przez drganie wiązadeł głosowych w krtani. Głoskami zamkniętemi są spółgłoski, które powstają w granicach jamy ustnej, gdzie wskutek zwarcia organów mownych lub wskutek wytworzenia się między niemi wąskiej szczeliny powietrze wydychane z płuc albo rozrywa gwałtownie napotkaną przeszkodę albo silnie ociera się o brzegi szczeliny, w obu tych wypadkach tworząc szmer, nazywamy spółgłoską.

Głoski półotwarte są: *r*, *l*, *m*, *n*: przy *r* drganie języka stwarza momenty kolejnego krótkiego zamknięcia i otwarcia przegrody w jamie ustnej; przy *l* jest zwarcie między przednią częścią języka a dziąsłem górnem, i zarazem wolny przewiew powietrza ponad bocznemi krawędziami języka; przy *m*, *n* zachodzi zupełne zwarcie organów jamy ustnej i swobodny przewiew przez jamę nosową. Wskutek tych właściwości wszystkie te głoski mogły być zgłoskotwórczemi (jak samogłoski) lub niezgłoskotwórczemi (jak spółgłoski).

Płynne ustne.

§ 14. Niezgłoskotwórcze płynne *r*, *l* mogły być twarde lub miękkie, co zależało od natury następującej głoski: mianowicie przed następującą *i*. *e*, *ě*, *ę*, *ь* były zmiękczone, a przed *j* wymawiały się miękko; poza tem *r* było twarde, jak polskie *r*, natomiast *l* było t. zw. średnie, jakie dziś np. znamy w języku częskim, nie zaś twarde *ł* jak w języku polskim: *darъ* (dar), *rodъ* (ród), *berǫ* (biorę), *koreńь* (korzeń), *rědzkъ* (rzadki), *cěsarь* (cesarz), *rimьskъ* (rzymski), *rędz* (rząd), *laziti* (łazić), *lěsti* (leźć), *lěvъ* (lewy), *soliti* (solić), *solь* (sól), *dolъ* (dół), *telę* (cielę), *polje*[1] (pole), *poljana* (polana), *loviti* (łowić), *lupežь* (łupież = zdobycz), *lьgьkъ* (lekki), *lysъ* (łysy), *lžь* (stp. łeż = kłamstwo), *ljubiti* (lubić), *lękъ* (lęk), *lęčǫ* (łączę w stsł. i w stp. ma znaczenie: rozłączam).

§ 15. Też same płynne były też w stsł. dźwiękami zgłoskotwórczemi i wtedy oznaczano je przez *rъ*, *lъ*, *rь*, *lь* między spółgłoskami, rzadko w końcu wyrazu np. w aoryście: *žrъ*. Trzeba je wtedy czytać tak, jak odpowiednie zgłoskotwórcze dźwięki czeskie

[1]) *rj*, *lj* oznacza głoskę płynną mocno zmiękczoną ale nie połączenie dwu głosek takich jak w pols. *warjat*, *kolja*.

np. *vrch*, *prst*, *vlk*; łatwo je odróżnić od *rъ*, *lъ*, *rь*, *lь*, w których półsamogłoska jest elementem zgłoskotwórczym, gdyż na miejsce zgłoskotwórczego *rъ*, *lъ* lub *rь*, *lь* mamy polskie: *ar*, *ir*, *er*, *il*, *ło*, *łu*, *uł* i t. d. a nie *r*. *l* lub *re*, *łe*, *rze*, *le* np. *grъlo* — *gardło*, *krъmiti* — *karmić*, *vlъkъ* — *wilk*, *slъnьce* — *słońce*, *dlъgъ* — *dług*, *drъžati* — *dzierżeć*, *vrъtěti* — *wiercieć*, *smrъtь* — *śmierć*, *mrъtvъ* — *martwy*, *črъnъ* — *czarny* i t. d. Wszystkie te wyrazy pisano też i przez *ъ*: *grъlo*, *krъmiti* i t. d. Natomiast: *krъvь* — *krew*, *drъžati* — *drżeć*, *plъvati* — *plwać* i t. d. Wyżej wymienione wyrazy stsł. możnaby pisać tak: *grlo*, *krmiti*, *vlkъ*, *slnьce* i t. d. natomiast tylko: *krъvь*, *drъžati* (w znaczeniu 'drżeć') i t. p.

Nosowe.

§ 16. Spółgłoski nosowe: *m*, *n* mogą się wymawiać twardo lub miękko, zależnie od następnej głoski: przed samogłoskami miękkiemi były zmiękczone a przed *j* wymawiały się miękko, poza tem twardo. *malo* (mało), *morje* (morze), *mimo* (mimo), *medъ* (miód), *měra* (miara), *myto* (myto), *komu* (komu), *pomьněti* (pomnieć). *ognjemь* (ogniem), *našь* (nasz), *nosъ* (nos), *nikъto* (nikt), *pěnęzь* (pieniądz), *konju* (koniu V. sg.).

Spółgłoski nosowe nigdy w stsł, nie są zgłoskotwórczemi.

Głoski *j*, *v*.

§ 17. Stsł. *j* nie ma własnej litery w żadnym z alfabetów starosłowiańskich, nie było jej bowiem i w alfabecie greckim. Oznacza się ono przez literę *i* przed samogłoską lub po niej np. *iesmь*. *krai*. Zapewne to *i* oznaczało istotną samogłoskę niezgłoskotwórczą, którą też mamy w pols. *j*; należałoby ją przeto oznaczać przez literę *į* ale ogólnie używają w transkrypcji do tego celu litery *j*: *jaice*, *kraj*. Nie oznaczamy *j* przed *i* np. *igla*, N. pl. *moi* i t. p. Używamy też *j* jako znaku zmiękczenia po *r*, *l*, *m*, *n* o ile to zmiękczenie jest istotnie przez *j* wywołane np. *morje*, *polje*, *zemja*, *konju*, *ljubljǫ*, *w morji*, *na polji* (co się zwykle pisze: *w mori*, *na poli*).

§ 18. Ogólnie też przyjęto spółgłoskę wargową szczelinową oznaczać przez *v*, t. j. przez literę, która wyraża spółgłoskę szczelinową dźwięczną wargowo-zębową. Jednakże dla języka nietylko prasł. ale także i stsł. trzeba uznać istnienie tylko spółgłoski szczelinowej dźwięcznej dwuwargowej, zwykle oznaczanej przez *u*.

Spółgłoska ta — podobnie jak *j* do *i* — była zbliżona do *u* niezgłoskotwórczego i dlatego zachowywała dźwięczność, nawet gdy następowała bezpośrednio po spółgłosce bezdźwięcznej; *tvoj*, *tvoriti*, stsł. *cvětъ* prasł. **kwětъ* i t. d. Idąc za ogólnym zwyczajem, zachowujemy literę *v*, ale z zastrzeżeniem, że nie wymawiano jej tak, jak dzisiejsze polskie *w*. Nie sądzimy więc, żeby połączenia dźwięków stsł. *av*, *ov* i t. d. były dwugłoskami (jak stsł. *aj*, *oj*), ale stsł. *v* uważamy za spółgłoskę dwuwargową, zawsze dźwięczną, która mogła być twardą lub miękką: *tvoj*, *kvas*, *svoj*, *světiti*, *vedǫ*, *vьsego*, *viděti*, *krъvь* i t. d. stosownie do tego, czy następuje po niej samogłoska twarda lub miękka, albo *j*; w tym ostatnim wypadku między *v* a *j* ukazywało się miękkie *l'* np. *lovlja* (łów), *lovljǫ* (łowię).

C. Spółgłoski.

Spółgłoski zwarte.

§ 19. Wargowe dźwięczne *b* i bezdźwięczne *p* wymawiały się podobnie do polskich *b*, *p*; miękkiemi były przed samogłoskami *e*, *ę*, *ě*, *i*, *ь* a także przed *j*, najczęściej jednak w tym ostatnim razie między spółgłoską wargową a *j* zjawiało się *l*: *baba* (baba), *bogъ* (bóg), *byvati* (bywać), *buditi* (budzić), *zǫbъ* (ząb), *berǫ* (biorę), *bělъ* (biały), *biti* (bić), *drobьnъ* (drobny), *drobę* (stp. drobię, drobiąc), *dobrъ* (dobry), *plodъ* (płód), *pravъ* (prawy), *pastyrь* (pasterz), *krěpъko* (krzepko), *polje* (pole), *pustiti* (puścić), *pǫtь* (stp. pąć = drogą, podróż), *pętь* (pięć), *pytati* (pytać). *piti* (pić), *pěsnь* (pieśń), *pljujǫ* (pluję), *stǫpljenije* (stąpienie), *kupljǫ* (kupię), *rǫbljǫ* (rąbię).

§ 20. Przedniojęzykowo-zębowe, także zębowemi nazywane: dźwięczna *d* i bezdźwięczna *t* twarde lub miękkie (przed miękką samogłoską): *damь* (dam), *domъ* (dom), *dymъ* (dym), *dъša* (dusza), *dǫti* (dąć), *rodъ* (ród), *dъxnǫti* (tchnąć), *tъštь* (czczy), *tako* (tak), *tobojǫ* (tobą), *tučiti* (tuczyć), *tǫpъ* (tępy), *tyti* (tyć), *trava* (trawa), *trěba* (trzeba), *tvoj* (twój), *pišete* (piszecie), *tixъ* (cichy), *tělo* (ciało), *tęgnǫti* (ciągnąć), *kostь* (kość), *tьma* (ćma), *tьnǫ* (tnę).

§ 21. Tylnojęzykowo-tylnopodniebienne, krócej tylnojęzykowemi, niewłaściwie gardłowemi nazywane, tylko twarde: *g* dźwięczne, *k* bezdźwięczne: *gavranъ* (gawron), *glava* (głowa), *gvozdь* (gwóźdź), *glina* (glina), *gluxъ* (głuchy), *gnoj* (gnój), *gniti* (gnić), *golǫbь* (gołąb), *gradъ* (gród), *grivьna* (grzywna), *grebeši* (grzebiesz), *grobъ* (grób), *grzdъ* (stp. gardy, hardy), *grěxъ* (grzech), *gubiti* (gubić), *gъnati* (gnać),

Biblioteka Główna

gybъkъ (gibki), *gǫslь* (gęśl), *gǫsěnica* (gąsienica), *lьgъkaja* (lekka), *vysoko* (wysoko), *kupьcь* (kupiec), *kyvati* (kiwać), *kysnǫti* (kisnąć), *kǫpělь* (kąpiel), *tlъkǫ* (tłukę), *kratъkъ* (krótki), *krasa* (krasa), *krivъ* (krzywy), *kropiti* (kropić), *krukъ* (kruk), *krъmiti* (karmić).

Spółgłoski szczelinowe.

§ 22. Przedniojęzykowo-zębowe dźwięczne *z*, bezdźwięczne *s*, miękkie przed miękkiemi samogłoskami i twarde: *zima* (zima), *zętь* (zięć), *zemlja* (ziemia), *prazdьnъ* (próżny), *mozgъ* (mózg), *sila* (siła), *sěmę* (siemię), *saditi* (sadzić), *solь* (sól), *suχъ* (suchy), *kostь* (kość), *stěna* (ściana).

§ 23. Przedniojęzykowo-przedniopodniebienne *ž*, *š* pierwotnie wymawiały się miękko, z czasem uległy stwardnieniu. W najdawniejszych zabytkach stsł. często oznacza się ich miękkość przez prejotowanie następnej samogłoski np. *žja*, *žju*- zwłaszcza w deklinacji: *mǫžja* (męża), *mǫžju* (mężu V. sg.) i t. p., wcześnie jednak upowszechnił się sposób pisania bez uwydatnienia zmiękczenia np. *žaba* (żaba), *žьdati* (stp. żdać = czekać), *žrěbij* (stp. żrzebi, żrzeb = los), *želǫdь* (żołądź), *žena* (żona), *žiti* (żyć), *žlěbъ* (gw. p. żleb, żłób), *žrъcь* (stp. żrzec, żyrzec = kapłan), *žrěti* (żrzeć, żreć), *žujǫ* (żuję), *žьnьcь* (żeniec), *žędža* (żądza, właśc. pragnienie picia), *žętije* (żęcie), *čaša* (czasza), *šiti* (szyć), *našь* (nasz), *naši* (nasi, stp. naszy), *šьlъ* (szedł), *šestь* (sześć), *širokъ* (szeroki), *šija* (szyja), *šьstije* (stp. szcie, ście = pochód).

§ 24. Tylnojęzykowo-tylnopodniebienna spółgłoska szczelinowa bezdźwięczna twarda *χ* (ch) wymawiała się podobnie do polskiego *ch*: *χaždati* (chadzać), *χotěti* (stp. chocieć, chcieć), *χvaliti* (chwalić), *χlěbъ* (chleb), *χmělь* (chmiel), *χoditi* (chodzić), *χrǫstъ* (stp. chrąst) = *χrǫštь* (chrząszcz), *χudъ* (chudy), *χytrostь* (chytrość), *χǫdogъ* (chędogi, dawniejsze znaczenie 'doświadczony, mądry').

O *v* p. wyżej, § 18.

Zwarto-szczelinowe (afrykaty).

§ 25. Przedniojęzykowo-zębowe: dźwięczne *ʒ* t. j. *dz*, bezdźwięczne *c*, obie pierwotnie miękkie, ale wymawiane bynajmniej nie tak jak polskie *dź*, *ć*, lecz lekko tylko zmiękczone; zabytki starosłowiańskie nie zaznaczają ich miękkości, ale następują po nich tylko miękkie samogłoski z wyjątkiem *a*, *ǫ*, *u* np. *děvica* (dziewica), *děvicǫ* (dziewicę), *děvicę* (stp. dziewice G. sg.), *děvici*

(dziewicy D. sg.), *děvicu* (G. du.), *děvicъ* (dziewic G. pl.), *děvicejǫ* (dziewicą), *otьcu* (ojcu), *cělъ* (cały), *cěsarь*, *carь* (cesarz, stp. carz, car), *cělovati* (całować), *cěna* (cena), *cęta* (cęta, cętka); także przed *v* + miękka samogłoska: *cvětъ*, wreszcie przed *ŕ*: *crьky* (cerkiew); *ʒ* trafia się rzadko, gdyż wcześnie zostało wymienione na *z*: *ʒělo* (= bardzo), *o bożě* (stp. o bodze = o bogu).

§ 26. Przedniojęzykowo-przedniopodniebienna bezdźwięczna *č* pierwotnie miękka, potem stwardniała; ukazuje się przed *a*, *ǫ*, *u* i miękkiemi głoskami. Niekiedy jej miękkość oznaczano z pomocą prejotowania następnej samogłoski: *čaša* (czasza), *kričǫ* (krzyczę), *mьču*, *mьčju* (stp. mieczu, mieczowi), *čemu* (czemu), *čьstь* (cześć), *čistъ* (czysty), *črьnъ* (właściwiej *črьnъ*) (czarny), *črьniti*, *črьniti* (czernić), *črěmъ* (stp. trzem = namiot, pałac), *črěšnja* (trześnia), *čudo* (cudo, cud), *čutije* (czucie), *često* (często).

§ 27. Spółgłoski zwarto-szczelinowe są spółgłoskowemi dwugłoskami w swoim rodzaju; do dwugłosek spółgłoskowych można też zaliczyć grupy spółgłoskowe szczelinowo-zwarte *žd*, *št*, mające tę właściwość, że były miękkiemi i potem stwardniały. Ukazują się one przed samogłoskami: *a*, *u*, *ǫ* i miękkiemi: *mežda* (miedza), *meždǫ* (miedzę), przysłówek *meždu* (por. pols. miedzy, między), *meždę* (stp. miedze G. sg.), *na meždi* (na miedzy), *daždь* (2 i 3 sg. imperat. = daj); *svěšta* (świeca), *svěštǫ* (świecę), *svěštę* (stp. świece G. sg.), *svěšti* (świecy D. sg.), *svěštъ* (świec G. pl.).

II. Stosunek głosek starosłowiańskich do prasłowiańskich.

§ 28. Wokalizm starosłowiański, jak i wokalizm każdego języka słowiańskiego wyprowadzamy z wokalizmu prasłowiańskiego. Różnica w stosunku starosłowiańskiego do prasłowiańskiego w porównaniu ze stosunkiem np. dzisiejszego polskiego do prasłowiańskiego polega na warunkach po części dialektycznych, po części chronologicznych. To znaczy, że niektóre głoski prasłowiańskie uległy innym zmianom w obrębie języka starosłowiańskiego, innym zaś w obrębie języka polskiego, ale bywało też i tak, że pewne dźwięki mniejszej uległy zmianie w języku starosłowiańskim, aniżeli w polskim, gdyż zabytki starosłowiańskie chronologicznie znacznie są bliższe prasłowiańskim, niż polskie, nawet najstarsze

znane. Tak np. język stsł. i polski mają samogłoski nosowe, ale starosłowiańskie wierniej odpowiadają prasłowiańskim, niż polskie, które właśnie po XI i XII wieku znacznym uległy zmianom.

Stąd też język starosłowiański, jako bardzo zbliżony do prasłowiańskiego, ma dla nas szczególną wartość, znajdujemy w nim bowiem realne stwierdzenie wniosków, teoretycznie wysnuwanych przy stosowaniu metody porównawczej w celu badania przeszłości językowej. Teoretycznie np. stwierdzamy istnienie w języku prapolskim samogłosek zredukowanych, które znikły lub zostały zastąpione przez pełnogłoski, i właśnie język starosłowiański realnie stwierdza istnienie półsamogłosek czyli „jerów", odpowiadających tym zredukowanym samogłoskom prapolskim.

§ 29. Samogłoski starosłowiańskie naogół odpowiadają takim samym prasłowiańskim, zwłaszcza jeśli mamy na uwadze stan językowy z późnego okresu prasłowiańskiego i przypuszczalny stan językowy w okresie powstania piśmiennictwa starosłowiańskiego: w dialekcie, który właśnie stał się językiem literackim, t. zw. starosłowiańskim, uprzednio już zaszły niejakie, wtedy jeszcze nieliczne zmiany głosowe w porównaniu z językiem prasłowiańskim.

Samogłoski stsł. *a*, *o*, *u*, *y*, *ǫ*, *ę*, *e*, *ě*, *i*, *ъ*, *ь* naogół odpowiadają takimże prasłowiańskim, ale nadto stsł. *a*, *ě* w połączeniach: *ra*, *la*, *rě*, *lě* między spółgłoskami lub w nagłosie przed spółgłoską odpowiada prasł. *or*, *ol*, *er*, *el* między spółgłoskami lub w nagłosie przed spółgłoską np. *ramo* prasł. **ormo*, *ravьnъ* prasł. **orvьnъ*, *gradъ* prasł. **gordъ*, *lěsъ* może z prasł. **elsъ*, *lakъtь* z prasł. **olkъtь*, *glava* z prasł. **golva*.

Zaszła też niejaka zmiana w brzmieniu prasł. zgłoskotwórczych płynnych *r̥*, *l̥*, które w prasł. były twarde lub miękkie (*r̥*, *l̥*, *r̥'*, *l̥'*; oznaczamy je także przez *ər*, *əl* lub *ьr*, *ьl*), gdy tymczasem w stsł. zwykle je oznaczano czy to przez *rъ*, *lъ* czy też przez *rь*, *lь* np. *tvrъdъ* lub *tvrьdъ*, *vlъkъ* lub *vlьkъ*, zatarła się więc różnica między ich twardością a miękkością.

Być może wreszcie, że w języku prasł. jak to przyjmował Fortunatow, istniała trzecia samogłoska nosowa *ę̌*, na której miejscu rozwinęło się stsł. *ę*, odpowiadające północnosłowiańskiemu *ě*, mianowicie w niektórych końcówkach deklinacji: stsł. *konję*, pols. *konie*, strus. *koně*, stsł. *dušę*, pols. *dusze*, strus. *dušě*.

(O prasł. *ě* Ljapunov: РФВ. LV, 6 i JA. XXXIII, 515; Vondrák: Sl. Gr. I, 54).

§ 30. W zakresie spółgłosek język starosłowiański rozwinął niektóre procesy palatalizacji przez *j*, a więc na gruncie stsł. powstało *šť*, *žď* z prasł. *tj*, *dj* a także *šť* z prasł. *kť*, może także *pľ*, *bľ vľ*, z prasł. *pj*, *bj*, *vj*. choć raczej może to *l* „epentheticum“ już językowi prasł. było właściwe.

Grupy spółgłoskowe prasł. *kv*, *gv*, *χv* przed samogłoską miękką na gruncie stsł. wymieniły się na *cv*, *zv* (i potem *zv*), *sv* np. prasł. **květъ*, stsł. *cvětъ* (kwiat), prasł. **gvězda*, stsł. *zvězda* (gwiazda), prasł. **vьlχvi* stsł. *vlъsvi* (= czarodzieje).

§ 31. Z biegiem czasu, już w ciągu X i XI stulecia język starosłowiański nabywał coraz więcej indywidualnych właściwości, typ jego jednakże, bardzo zbliżony do języka prasłowiańskiego, nie uległ zasadniczej zmianie. Gdyby język stsł. miał bogatszą i bardziej różnorodną literaturę. obfitszy słownik zachowany w zabytkach i większy zasób rozmaitych zwrotów, mógłby się stać w badaniach nad nowożytnemi językami słowiańskiemi nieledwie tem, czem jest język łaciński dla naukowego badacza języków romańskich.

Poszczególne zmiany w zakresie wokalizmu i konsonantyzmu starosłowiańskiego, dokonane czy to w okresie przedpiśmiennym, czy też przypuszczalnie między IX a końcem XI wieku, omówione będą w końcowych paragrafach głosowni (§ 94—100).

III. Stosunek głosek stsł. do praarjoeuropejskich.

Uwagi ogólne. Apofonja.

§ 32. Podobnie jak wszystkie języki słowiańskie powstały z prasłowiańskiego, tak i wszystkie języki arjo- czyli indoeuropejskie powstały z praarjo- czyli z praindoeuropejskiego. Przyjmujemy mianowicie, że kiedyś, może na 3 tysiące lat przed Chr., może dawniej jeszcze, istniała społeczność ludzka, mówiąca wspólnym językiem, który właśnie nazywamy praarjo- czyli praindoeuropejskim. Z czasem język ten podzielił się na dość znacznie zróżniczkowane dialekty, które znów dały początek nowym językom np. aryjskim (t. j. staroindyjskiemu i staroperskiemu), staroormiańskiemu i in. azjatyckim, a także europejskim np. greckiemu, italskim, celtyckiemu, germańskiemu, słowianobałtyckiemu i t. d. Te stare języki z czasem znów się rozpadły na dialekty, które się też stały oddzielnemi języ-

kami, np. po rozpadnięciu się grupy słowiano-bałtyckiej powstały dwa języki: prabałtycki (pralitewsko-łotewsko-pruski) i prasłowiański, z którego wzięły początek języki słowiańskie: bułgarski, serbsko-chorwacki, słoweński, słowacki, czesko-morawski, łużyckie, połabskie, polski, ruskie i in. Dlatego ów pierwotny słowiański nazywamy właśnie prasłowiańskim.

Porównawcza metoda badań doprowadziła językoznawców do tego, że zdołali w stopniu wielkiego prawdopodobieństwa odtworzyć zasób dźwiękowy języka praarjoeuropejskiego oraz system wymiany dźwięków samogłoskowych i wogóle zgłoskotwórczych w tym języku. Rzecz polega na tem, że w pewnych wyrazach, lub w cząstkach wyrazów zachodziła pewna stała wymiana samogłosek, wywołana czy to zmianami akcentowemi, czy też na skutek jakichś innych, dziś nieznanych przyczyn. Te starożytne wymiany samogłosek praarjoeuropejskich dokonywane w zakresie pewnej morfemy (rdzenia, przyrostka lub końcówki) nazywamy przegłosem lub apofonją.

Właściwie wymiana polegała na: wzdłużeniu samogłosek $e > \bar{e}$, $o > \bar{o}$, $a > \bar{a}$, $i > \bar{i}$, $u > \bar{u}$; dalej na zniknięciu samogłoski (krótkiej) *e* lub *o*, wskutek czego wyraz stawał się krótszym o jedną zgłoskę, albo na zredukowaniu samogłoski długiej; wreszcie była swoista wymiana krótkiego: *e* na *o*, długiego $\bar{e}$ na $\bar{o}$. Obok samogłosek były też dwugłoski, w których pierwszej części było *e*, *o*, *a* w drugiej: *i̯*, *u̯* (t. j. *i*, *u* niezgłoskotwórcze) a także *r*, *l*, *n*, *m*; jeżeli w dwugłosce znikała pierwsza samogłoska, wtedy druga jej część składowa stawała się zgłoskotwórczą: *i̯*, *u̯*, *r̥*, *l̥*, *n̥*, *m̥*.

Cały więc system tak się przedstawia:

$\bar{e} : \bar{o} : e : o : \circ$ (zero dźwięku).

$ei̯ : oi̯ : i̯$

$eu̯ : ou̯ : u̯$

$er : or : r̥$

$el : ol : l̥$

$en : on : n̥$

$em : om : m̥$

Samogłoska *a* mogła się wzdłużać na $\bar{a}$, ale nie wymieniała się ani z *o*, ani z *e*.

Pierwotne długie $\bar{e}$, $\bar{o}$, $\bar{a}$ w zgłoskach najsłabiej akcentowanych nie znikały, t. j. nie dawały zera dźwięku lecz zamieniały się na dźwięk zredukowany (t. j. mocno skrócony) z niewyraźną artyku-

lacją, może podobną do artykulacji prasłowiańskich półsamogłosek (ъ, ь); oznaczamy ten dźwięk zredukowany przez *ə* i nazywamy go „szwa“ arjoeuropejskiem (na podobieństwo „szwa“ semickiego).

Wreszcie były też tak zwane długie (właściwie zwyżdługie) dwugłoski z długą pierwszą składową częścią: *ēi̯*, *ōi̯*, *āi̯*, *ēu̯*, *ōu̯*, *āu̯*, *ēr*, *ōr*, *ār*, *ēl*, *ōl*, *āl*, *ēn*, *ōn*, *ān*, *ēm*, *ōm*, *ām*, a wreszcie długie *ī*, *ū*, *r̥*, *l̥*, *n̥*, *m̥*. (Zwyż długie dyftongi zredukowane wymieniały się na *əi̯*, *əu̯* i t. d.

A. Samogłoski.

§ 33. Stsł. i prasł. *o*. samogłoska pierwotnie krótka:

1. z praae. *o* np. stsł. *oko*, pol. *oko*, r. *oko*, łac. *oc-ulus* gr. ὄσσε (< **okje*); stsł. *ovьca*, pol. *owca*, r. *ovca* lit. *avi-s*, łac. *ovi-s*, gr. ὄϝις, οἶς. Także w dwugłosce *oj* np. stsł. *bojǫ sę*, pol. *boję się*, r. *bojus'*, skr. *bháya-tē* (boi się) z praae. **bhoi̯e-tai̯*.

2. z praae. *a* np. stsł. *osь*, pol. *oś*, r. *os'* lit. *ašìs*, łac. *axis*, gr. ἄξ-ων; V. sg. stsł. *ženo*, pol. *żono* < **genă*.

3. z praae. *ə* np. stsł. *sporъ*, pol. *spory*, r. *sporyj*, skr. *sphirá-s* praae. **sphəro-s*; niektórzy twierdzą, że V. sg. tematów na *-ā* kończył się właśnie na *ə*: *ženo* < **genə*.

4. prasł. *ou̯* (stsł. *u*), prasl. i stsł. *ov* z praae. *eu̯*, stsł. *novъ*, pol. *nowy*, r. *novyj*, gr. νέϝος; stsł. *plov-ǫ*, gr. πλέϝ-ω; stsł. *synove* z praae. **sūneu̯es*. Jednakże praae. *eu̯* także wymieniło się na prasł. *ev*, *ju* np. *revǫ*, *rjuti*, p. § 69.

5. prasł. *ol* z wcześniejszego (praae.) *el* między spółgłoskami, przynajmniej, o ile sądzić można z częstej zgodności późniejszych języków słowiańskich, np. stsł. *žlabъ*, p. *żłób*, r. *želob* z prasł. **žolbъ*, gdzie *ž* można objaśnić tylko na skutek spalatalizowania *g* przez *e*, a więc początkowo prasł. **želbъ*; podobnie stsł. *članъ*, p. *człon* z prasł. **čolnъ*, **čelnъ*. Tu jednak zachodzą wahania w różnych językach słowiańskich np. stsł. *mlěko*, p. *mleko*, r. *moloko*, z prasł. **melko* i **molko*; stsł. *dlato*, p. *dłóto*, r. *doloto*, ale srb. *dlijeto* a więc z prasł. **dol(b)to* i **del(b)to*; p. § 68, 2.

§ 34. Stsł. i prasł. *a*, samogłoska pierwotnie długa:

1. z praae. *ā*: stsł. *mati*, pol. *mać*, r. *mat'*, lit. *motẽ*, łot. *mate*, łac. *mater*, gr. μάτηρ, μήτηρ, skr. *mātār*, praae. *mātēr*; stsł. *sta-ti*, pol. *stać się*, r. *stat'*, łac. *stāre*, gr. ἵ-στη-μι (ἵ-στᾱ-μι), skr. *sthā-nam* (stacja). W końcówkach N. sg. tematów na *-a*: *rǫka*, lit. *rankà* (ze skróco-

nem -*a*) por. skr. *áśvā*; N. pl. n. tematów na -*o*-, właściwie N. sg. zbiorowych na -*ā*: *lěta*, *iga*, łac. *juga*, gr. ζυγά.

2. z praae. *ō*: stsł. *zna-jǫtъ*, pol. *zna-ją*, r. *zna-jut*, łac. *co-gnōsco*, gr. γνῶ-σις; stsł. *damь*. pol. *dam*, r. *dam*, gr. δί-δωμι, lit. *dů-ti*, łac. *dō-num*; prasł. *darъ*, pol. *dar*. r. *dar*, gr. δῶρον; G. sg. *vlъka*, (por. łac. Abl. *Gnaivōd*), skr. *vrkād* z praae. **u̯lkōd*; *dъva*, łac. *duō*, gr. δύω; N. du. *vlъka*, gr. λύκω.

3. w czasownikach częstotliwych ukazuje się *a* jako wzdłużenie rdzennego *o* np. *obъ-noviti*: *obъ-navljati*, *u-moritti*: *u-marjati*, *otъ voditi*: *otъ-važdati* < **otъ-vad-jati*; podobnie w aorystach sygmatycznych *pro-basъ* < **pro-bōd-sъ* obok *bodǫ*, *bosti* < **bod-ti*.

4. z praae. *ē*, które następowało niegdyś po *k*, *g*, *χ*: upodniebienniona pod wpływem *ē* spółgłoska wymieniła się na *č*, *ž*, *š* poczem i *ē* wymieniło się na *a*: *kričati* < **krikēti* por. *viděti*, podobnie *u-mьnožati* < **u-mьnogēti*. *slyšati* < **slyχēti*. Ta sama wymiana po *j* np. *jasti*, *jamь* jeść, jem), łac. *ēdere*.

5. stsł. *a* z prasł. *o* powstaje przy przestawieniu (metatezie) prasł. *or*, *ol* w nagłosie (t. j. na początku wyrazu przed spółgłoską, lub w środku wyrazu między spółgłoskami n. p. *laknǫti*, pol. *łaknąć* < prasł. **olk* — por. lit. *álkti*; *lakъtь*, pol. *łokieć*, r. *lokoť*, lit. *alk-únė* (łokieć, miara) z prasł. **olkъtь*; stsł. *glava*, pol. *głowa*, r. *golova*, lit. *galvà*, prasł. **golva*; stsł. *rabota*, pol. *robota*, goc. *arb-aips* (Arbeit — robota), prasł. **orbota*; stsł. *ramę*, pol. *ramię*, niem. *arm*, prasł. **ormę*; stsł. *gradъ*. pol. *gród*, r. *gorod*, lit. *gar̃das* (trzoda), prasł. **gordъ*.

Niekiedy też na początku wyrazu *al-* zam. *la-* (po *l* zazwyczaj pisze się *ъ*): *alъkati* — *lakati*, *alъnii* — *lanii* (łania, stp. *łani*), *alъdii* — *ladii* (łodzia).

§ 35. Stsł. i prasł. *e*, samogłoską pierwotnie krótka:

1. z praae. *e*: *berǫ* (biorę), łac. *fero*, gr. φέρω, praae. **bherō*-; *vezǫ* (wiozę), lit. *vežù*, łac. *veho*, praae. **u̯eg'hō*-; V. sg. *vlъče* (stp. wilcze), łac. *lupe*, gr. λύκε, praae. **u̯lke*; N. pl. *berǫšte*, gr. φέροντες, łac. *ferentes*, praae. **bherontes*; 2 pl. *berete* (bierzecie), gr. φέρετε, praae. **bherete*; N. pl. *synove*, skr. *sūnávaḥ*, praae. **sūneu̯es*.

2. z praae. *o* lub *a* po *j* lub po spółgłosce przez *j* zmiękczonej, wskutek tego zachodzi różnica między odmianą tematów twardych a miękkich: *togo*, *onomu* || *jego*, *mojemu*, *selo* || *polje*, *oko* || *morje*, *rǫko* || *duše*, *vlъkomъ* || *krajemъ*. Wymianę *o* na *e* po miękkich spółgłoskach rozciągnięto i na tematy, w których spółgłoska została

zmiękczona pod wpływem poprzedzającej miękkiej samogłoski np. *lice* jak *polje*, *děvice* jak *duše* i t. p.

3. rzadko i tylko przygodnie w zabytkach stsł. spotykamy *e* na miejscu mocnego ъ np. *temьnica*, *dьnesь* i t. d. zam. *tьmьnica*, *dьnьsь*.

§ 36. Stsł. i prasł. *ě*, samogłoska pierwotnie długa:

1. z praae. *ē*: *sěti* (siać), *sěmę* (siemię) lit *sėti*. *sėmens* (pl.), łac. *sēmen*; *děti* (po-dzieć) gr. τί-θη-μί; *spěti* (po-spieć), lit. *spėti* (zdążyć), łac. *spēs* (nadzieja), *spēro* (< **spēso*). Jest to tak zwane jat' pierwsze. *ě*$_1$.

Według Leskiena także *-ěj-*, *-ěv-* z heterosylabicznych (t. j. które wchodzą do dwu zgłosek) praae. dwugłosek zwyżdługich *-ēi̯-*, *-ēu̯-*: *lějǫ* (leję), *zějǫ* (zieję) obok inf. *lьjati*, *zьjati* albo *lijati*, *zijati* z praae. **lēi̯ō-*, **ĝēi̯ō-*, obok **lei̯ā-*, **ĝei̯ā-*; także *sěverъ* (stp. *siewior* = strona północna), lit. *šiāu-rỹ-s* z praae. **k̂ēu̯er* (tu dwugłoska nie wchodzi do jednej zgłoski: *sě-verъ*, *lě-jǫ*, *zě-jǫ* i t. d.).

2. Stąd też i każde dawne wzdłużenie krótkiego *e* daje w rezultacie *ē* np. w aor. *věsъ* < **vēd-sъ* do praes. *ved-ǫ*, *něsъ* < **nēs-sъ* do praes. *nes-ǫ*, w częstotliwych: *sъ-plětajǫ* obok *pletǫ* i t. p. (pol. *splatam* ob. *splotę*).

3. Stsł. *ě* w grupach dźwiękowych *rě*, *lě* między spółgłoskami, czemu odpowiadają grupy dźwiękowe polskie *rze*, *rzo*, *le*, *lo*, *ło*, r. *ere*, *ele* lub *oło*, prasł. i praae. *er*, *el* między spółgłoskami np. stsł. *brěgъ* pol. *brzeg*, r. *bereg*, stwn. *berg* (góra), zapożyczenie z niem. prasł. **bergъ*; *brěmę*, pol. *brzemię*, r. *beremja*, *bremja* od pnia **ber-* praae. **bher*, skr. *bharma*, gr. φέρμα; *črěda*, stp. *czrzoda*, r. *čereda*, prasł. **čerda*, por. lit. *kerdžus* (pasterz od **kerda*), goc. *hairda*. stwn. *herta*; *člěnъ*, pol. *człon*, cz. *člen*, por. *kol-ěno*; *mlěko*, pol. *mleko*, r. *moloko*, prasł. **melko*; *drěvo*, pol. *drzewo*, r. *derevo*, lit. *dervà* (łuczywo), prasł. **dervo*.

4. Z praae. dwugłoski *oi̯*, *ai̯* lub *āi̯*: *sněgъ* (śnieg), lit. *snaigýti* (śnieżyć), praae. **snoi̯g-*; perf. *vědě* (dowiedziałem się, wiem), gr. *Foἶδα* stpr. *waidimai* (wiemy); *lěvъ* (lewy), *gr.* λαι*F*ός, łac. *laevus*; L. pl. *vlъcěχъ* (stp. wilcech), skr. *vṛkēšu*, gr. *λύκοισι (por. λόγοισι), praae. końcówka **-oi̯su*, np. **u̯lkoi̯su*; D. sg. *ženě*, praae. **genāi̯*, por. łac. *terrae* < **terrai*, gr. *χώρᾳ*, *rǫcě*, lit. *rankai*. Jest to tak zw. *jat'* drugie *ě*$_2$. Występuje ono także w L. sg. tematów na *-o-*: *vlъcě*, *lětě* i tematów na *-a-*: *rǫcě*, jako też w N. Ac. V. du. tychże tematów na *-o-*, *-a-*, ale tylko w r. nijakim i żeńskim: *lětě*, *rǫcě*.

Uwaga. Pochodzenie *ě* z praae. dwugłoski można odrazu poznać, jeśli *ě* następuje po (*ʒ*) *z*, *c*, *s* pochodzących z dawniejszych spółgłosek *g*, *k*, *χ*, gdyż te właśnie, zmiękczywszy się przed *ě* z dawnego *oi*, zostały wymienione na *z*, *c*, *s*. Więc np. w *cělъ*, *o bozě*, *o dusě*, *rǫcě*, *nozě* mają *ě* z dwugłoski: *cělъ* (cały), stpr. *kails*, gr. κοῖλυ, goc. *hails*, stwn. *heil*; *o bozě* (stp. o bodze), por. gr. Ἰσθμοῖ (na Istmie), *o dusě* (stp. o dusze) <**duχě* < **duχoi̯*. Natomiast w tematach miękkich temu *ě* odpowiada *i* np. *o mǫži* (o mężu), D. sg. *duši* (duszy), D. sg. *děvici* (dziewicy) i t. p. (p. § 39, 10).

§ 37. Stsł. i prasł. *u*, samogłoska twarda długa:

1. z praae. *ou̯*, *au̯* na końcu wyrazu lub przed spółgłoską np. G. sg. *synu*, lit. *sūnaũs*, goc. *sunaus*; *suχъ* (suchy), lit. *saũsas*, gr αὖος < *σαυσος.

2. praarjoeuropejskiemu *eu̯* odpowiada stsł i prasł. *u* albo *ju* (na końcu lub przed spółgłoską), *ov* albo *ev* (przed samogłoską) np. *bljudǫ* (strzegę), gr. πεύθομαι (dostrzegam); *novъ*, łac. *novus*, gr. νέϝος, *plovǫ*, *pluti* (płynę, płynąć), gr. πλέϝω; *slovǫ*, *sluti* (słynę, słynąć), gr. κλέϝος (sława). Za Meilletem Kulbakin „Древне-церковнословянскій языкъ" [2] str. 43) przypuszcza, że *ev* może się zachować przed zgłoską miękką np. *devętь* (z *nevętь*), łac. *novem* i tak samo *ju* np. *rjuti* (ryczeć), z czasem jednakże formy się wyrównywały przez analogję np. *pluti* zam. **pljuti* analog. do *plovǫ* (powinno więc być: *plovǫ*, *plevešь*, *plevetъ* i t. d.) natomiast *revǫ* (ryczę), zam. *rovǫ* pod wpływem *rjuti* (a także: *revešь*, *revetъ* i t. d.). Leskien (Gr. 14) wskazuje, że wszędzie trzeba przypuszczać wokalizację *eu̯*, gdzie stsł. *u* następuje po miękkiej spółgłosce: *ljubъ*, goc. *liubs* (luby); *ljudi*, stwn. *liuti*, dalej *čuti* (czuć), *šumъ* (szum), *župište* (grób), *štuždь* (cudzy), *šui* (lewy); p. § 69. V. sg. *synu*, lit. *sūnaũ*, skr. *sūnō* zapewne z praae. **sūneu̯*, por. *kosti* z praae. **kosteį̯*; G. sg. *synu*, lit. *sūnaũs* z praae. **sūneu̯s*, por. *kosti* z praae. **kosteį̯s*.

Prawdopodobnie też *u* z praae. *ēu̯* jednozgłoskowego np. L. sg. *synu* < *sūnēu̯*, aor. *sluχъ*, skr. *aśrāušam* praae. **e-klēu̯sm̥* albo **e-klēu̯som*.

3. wątpliwem jest pochodzenie *-u* w D. sg. dawnych tematów na *-o* np. stsł. *vlъku*, *lětu* od *vlъkъ* (wilk), *lěto* (lato); ostatniemi czasy zestawiają tę końcówkę z praae. *-ōį̯* por. łac. *lupō*, gr. λύκῳ.

§ 38. Stsł. i prasł. *y*, samogłoska twarda długa:

1. z praae. *ū* np. stsł. i prasł.; *synъ*, lit. *sūnùs*, skr. *sūnúš*, N. du. *syny*, skr. *sūnū*, N. sg. stsł. i prasł. *svekry*, skr. *śvaśrūš*.

2. stsł. i prasł. *y* jest starem wzdłużeniem prasł. *ъ* bez względu na jego pochodzenie np. *gъ(b)nǫ* || *sъgybajǫ, sъlati* || *posylati.*

3. z praae. *-uns* w Ac. pl. dawnych tematów męskich na *-u* np. stsł. i prasł. *syny*, gоc. *sununs* < **sūnuns* (wzdłużenie zastępcze po zniknięciu końcowego *-ns*).

4. Przypuszczają też, że stsł. i prasł. *y* z praae. *-un-* przed spółgłoską w środku wyrazu np. *lyko* (łyko), lit. *lùnkas.*

5. *-y* z końcowego *-ons*, które się musiało wymienić na *-uns* i potem na *-ū:* Ac. pl. *vlъky*, gr. λύκους < **u̯l̥kons.*

6. Stsł. *y* na miejscu praae. końcowego *-onts* (prtcp. praes.) np. *bcry* < **bheronts*, gr. φέρων, φέροντ-ος.

7. *y* jest wzdłużeniem *ъ* przed *j* np. w deklinacji przymiotników: *novyi* < **novъ-ji, *novъ-jь*, por. forma niezłożona *novъ* (por. Szachmatow w JA. 31. 481 i nast.).

8. stsł. *y* na miejscu praae. *-ōn* końcowego z tonacją nowocyrkumfleksową np. *kamy* (kamień), lit. *akmẽ̃*, gr. ἄκμων. Grecka końcówka ma tonację akutową np. ἡγεμών, ale przypuszczają, że w dobie słowiańsko-bałtyckiej końcowa spółgłoska nosowa znikła i tonacja zmieniła się na cyrkumfleksową, jak na to wskazuje język litewski.

9. wątpliwego pochodzenia jest *-y* w końcówce I. pl. dawnych tematów na *-o-* np. stsł. *vlъky* (wilkami), *lěty* (latami); niektórzy wywodzą ją z *-ōi̯s.* Hujer „Slovanská deklinace jmenná“ sądzi, że *-y* jest analogiczne do końcówki *-i* tematów na *-jo-*, w których *-jōi̯s* wymieniło się na *ji, i.*

§ 39. Stsł. i prasł. *i*, samogłoska miękka długa:

1. z praae. *ī*: *živъ* (żywy), lit. *gývas*, łac. *vivus*, skr. *jīvas* z praae. **gīu̯os.* N. du. *gosti*, por. lit. *avì*, skr. *pātī.* Możemy je nazwać pierwszem: i_1. Końcowe *-i* odpowiada praae. *-ī* pochodzącemu z *-i̯ă* lub może raczej z *-i̯ə* por. *bogyni, sǫdii*, właściwie *sǫdi* z zakończeniem podobnem do sanskr. *patnī*, gr. πότνια, stlit. *vẽšpatni* (por. van Wijk w RS. 9, 13).

2. Ponieważ praae. *ī* jest wzdłużeniem krótkiego *i*, któremu odpowiada stsł. i prasł. *ь*, przeto i wzdłużenie dla *ь* bez względu na jego pochodzenie wyraża się w postaci *i* np. *bьrati* (brać, *ь* < *e* por. *berǫ*) *vy-birati*; *pьsati* z praae. **pik-* (por. gr. ποικίλος tego samego pochodzenia co *pstry* < **pьs-trъ*) praes. *pišǫ* (piszę).

3. z praae. końcowego *-ins* (gdzie także mamy wzdłużenie

zastępcze po zniknięciu -*ns*) np. Ac. pl. *gosti* < **gostins* z praae. **ghostins*; *kosti* < **kostins*.

4. są też podstawy do przypuszczenia, że praae. -*in*- w środku wyrazów przed spółgłoską dało nie -*ъn*- i dalej -*ę*- lecz nienosowe *i*: stsł. *isto* (testiculus), lit. *inkstas* (nerka), stsł. *žila* (żyła), lit. *gysla*, *ginsla*.

5. *i* jest wzdłużeniem *ъ* pod wpływem poprzedzającej lub następującej joty: *jъ* > *ji*, *ъj* > *ij*, *ii*, ale w stsł. na miejsce *ji* mamy *i*, na miejscu *ъj* pisze się *ьi* lub *ii*: *pǫtьje* lub *pǫtije*, *trьje* lub *trije*, zam. **jьgo* (< **jьgo* por. łac. *jugum*, gr. ζυγόν, skr. *yugám*) pisze się *igo* (jarzmo, por. *Igołomia*), zam. *krajь* pisze się *krai*.

6. *i* powstało z *y* (praae. *ū*) po *j*, np. *šiti* < **sjyti* lit. *siūti* z praae. **sjū-tī*-. Także w końcówce I. pl. rzeczowników męskich i nijakich od dawnych tematów na -*jo*-; tej końcówce w deklinacji tematów twardych (dawnych na -*o*) odpowiada końcówka *y*: *vlьky* || (*mǫži*, *krai*; *lěty* || *mori*, *poli* (§ 38, 9)

7. stsł. i prasł. *i* z *ē* końcowego z intonacją cyrkumfleksową: *mati* (matka, mać), lit. *motē*, *dašti*, lit. *duktē*. Jest to proces podobny do tego, jak końcowe -*ōn* przez -*ō* wymieniło się na *ū* i prasł. *y* § 38, 8).

8. z praae. -*oi̯*, o ile na gruncie słowiańskim znalazło się w absolutnym końcu słowa i to tylko w niektórych formach np. w N. pl. rzeczowników męskich od dawnych tematów na -*o*- np. stsł. *vlьci* (wilcy), gr. λύκοι z praae. **u̯l̥koi̯*, w D. sg. zaimków: *mi*, *ti*, *si*, gr. μοί, σοί, οἱ, w 2 i 3 sg. imperatywu (dawnego optatywu) *beri* (stp. bierzy, bierz), gr. φέροις, φέροι(τ). Gdzieindziej znów końcowemu praae. -*oi̯* odpowiada prasł. i stsł. *ě* np. L. sg. *na ostrově* por. gr. Ἰσθμοῖ. Przypuszczają, że miała tu wpływ intonacja, ale ta faktycznie nie rozstrzyga sprawy: w N. pl. jest akutowa, w imperatywie cyrkumfleksowa jak i w L. sg. (choć te formy w brzmieniu końcowej głoski się nie zgadzają), w D. sg. zaimków mamy częścią intonację akutową, to znowu cyrkumfleksową. Zresztą intonacja jest też różna zależnie od języka np. w N. pl. litewski wbrew greckiemu (θεοί) przemawia za cyrkumfleksową np. stsł. N. pl. *stoli* (od *stolъ* = stół), lit. *stalaĩ*.

Samogłoskę *i* z praae. *oi̯* łatwo poznać, o ile następuje po *c*, *ʒ* (*z*), *s* z dawnych tylnojęzykowych *k*, *g*, *χ*, gdyż te właśnie wymieniają się na *c*, *ʒ*, *s* przed *i* oraz przed *ě*, o ile te samogłoski pochodzą z praae. dwugłosek: *oi̯* lub *ai̯*. To *i* odpowiednio do *ě* możemy nazwać drugiem: i_2 (por. § 36, 4).

9. *i* z praae. *eį* przed spółgłoską np. *iti* (stp. ić, iść), lit. *ẽiti*, gr. ε!μι; *židǫ* (czekam), lit. *geidžù* (pragnę) z praae. **geįd-*. Być może również z praae. *ēį*, na co Leskien (Gr. 12, § 15) przytacza przykłady: aor. *čisъ* < **kēįtsom* por. skr. 3 sg. aor. *ačāit* < praae. **e-kēįt*, a także L. sg. tematów dawnych na *-i*: *kosti* < **kostēį*, na co zdaje się wskazywać skr. L. sg. *agnā* < **ognēi* (od rzeczownika *agniš*, łac. *ignis*, stsł. *ognь*). Prawdopodobnie G. sg. *pǫti*, *kosti* z praae. formy na *-eįs* por. skr. *agnéḥ* lit. *ugnẽs*. D. sg. *pǫti*, *kosti* zapewne z *eį-ī* por. *synovi* z praae. **sūneu̯-ī*. V. sg. *pǫti*, *kosti* z praae. *-eį* por. V. sg. *synu* z praae. **sūneu̯*.

10. oczywiście praae. *-įoį-* musiało się wymienić na prasł. *-jej-* i dalej na *ji* np. w L. sg. tematów dawnych na *-jo-* męskich lub nijakich: *na krai* (t. j. *na kraji*), *o mǫži*, *na poli* (t. j. *na polji*), *na mori* (t. j. *na morji*), gdy końcówką tego przypadku w odmianie tematów twardych jest *ě*: *na zǫbě*, *o vlъcě*, *vъ lětě* i t. d.

Również praae. *-įāį-* musiało się wcześnie skrócić na *-įaį-*, a to znów wymieniło się na prasł. *įoį* > *jej* > *ji*, gdyż taki sam stosunek (jak w tematach na *-o-*, *-įo-*) zachodzi w tematach na *-ā-*, *-įā-* np. *duši*, *voli* (t. j. *volji*), *o pišti*, *na odeždi*, ale: *rǫcě*, *na rǫcě*, *nožě*, *na nožě*. Podobnie w imperatywie: *ḅerète* ale *znaite* (t. j. *znajite*) *pišite* (< **pisjite*), *kričite* (< **krikjite*) i t. d.

W tej książce używamy zwykle pisowni *na polji*, *na morji* dla oznaczenia bardzo miękkiego *l*, *r*.

§ 40. Stsł. i prasł. *ъ*, półsamogłoska czyli samogłoska zredukowana:

1. z praae. *u*: stsł. i prasł. *bъděti* (czuwać), lit. *budėti*; stsł. *dъšti*, prasł. **dъkti* (córka), lit. *duktẽ*, skr. *duhitā*, praae. **dughətēr*; stsł. i prasł. *blъχa*, r. *bloχa*; pol. *pchła* < *błcha*, lit. *blusà*; stsł. i prasł. *snъχa*, r. *snoχa*, gr. (σ)νυ(σ)ός, łac. *nurus*, stwn. *snur*, skr. *snušā*, praae. **snusā*; stsł. i prasł. Ac. sg. *krъvь* (krew), por. lit. *krùvinas* (krwawy).

Podobnie w zgłosce końcowej: N. i Ac. sg. stsł. i prasł. *synъ*, pol. *syn*, lit. *sunùs*, *sunį̀*, skr. *sūnús*, *sūnúm*; stsł. i prasł. *medъ*, pol. *miód*, lit. *medùs*, gr. μέθυ, skr. *mádhu*, praae. **medhu*; prtcp. praet. act. przybiera końcówkę *-vъ-* po samogłosce lub *-ъ* po spółgłosce, co odpowiada praae. końcówce *-us* po spółgłosce, *-u̯us* po samogłosce, np. *vedъ* < **vedus*, *dvigъ* < **dṷīgus*, *znavъ* < **ĝnōu̯us* i t. d.

Stsł. i prasł. *ъ* oddaje też *u* w wyrazach zapożyczonych np. *kъnęzь* ze stwn. *kuning*, *istъba* (izba) ze stwn. *stuba*.

2. stsł. i prasł. ъ ukazuje się na miejscu praae. końcowego *-os*, *-on*, *-om* ale tylko w pewnych kategorjach form. Tak więc rzeczowniki męskie kończące się w praae. na *-os* mają prasł. i stsł. końcówkę -ъ, np. praae. **u̯l̥kos*, skr. *vṛkas*, gr. λύκος, łac. *lupus*, lit. *vilkas*, pol. *wilk*, stsł. *vlъkъ*, prasł. **vьlkъ*; tak samo Ac. sg. praae. **u̯l̥kom*, skr. *vṛ́kam*, gr. λύκον, łac. *lupum*, stłac. *lupom*, stsł. *vlъkъ*, prasł. **vьlkъ*. Podobnie 1 sg. aorystu asygmatycznego por. gr. ἔλιπον, εἶχον, stsł. i prasł. *mogъ* < **mogom*, *dvigъ* < **dvigom* i t. d.

Natomiast rzeczowniki rodzaju nijakiego niegdyś zakończone na *-on* lub na *-os* mają w stsł. i w prasł. końcówkę na *-o* np. stsł. *ralo*, pol. *radło*, prasł. **radlo*, gr. ἄροτρον, łac. *aratrum*; stsł. i prasł. *slovo*, skr. *śrávas*, gr. κλέϝος (sława), praae. **k'leu̯os* (por. § 72).

3. stsł. i prasł. ъ ukazuje się też na miejscu praae. końcówki G. pl. *-ōn* we wszystkich deklinacjach imion i zaimków np. stsł. i prasł. *bogъ*, *lětъ*, *synovъ*, *materъ*, *slovesъ*, *rękъ* i t. p. por. gr. θεῶν, δώρων, γλυκέϝων, μητέρων, γενῶν < **γενέσων*, χωρῶν i t. d. (por. § 75).

4. stsł. i prasł. ъ niekiedy wyraża zredukowane *o* np. *chъtěti* obok *chotěti*, stsł. *chošto*; prasł. **chotjo*, pol. i stp.: *chcieć*, *chcę* obok stp. *chocieć*, *chocę*. Zapewne też i w *gъnati* półsamogłoska ъ jest zredukowanem *o*, por. praes. *ženo* oraz *gonjo* (inf. *goniti*).

Uwaga. O stsł. i prasł. grupach *-ъm-*, *-ъn-* w środku wyrazów p. § 41, 4; 42, 3; 50.

O stsł. pisowni *rъ*, *lъ* między spółgłoskami należy zaznaczyć, że tu ъ może być kontynuacją praae. *u* (p. wyżej *blъcha*, *krъvь*) albo też ъ jest tu tylko graficznym znakiem zgłoskotwórczego charakteru płynnej, p. § 41, 5.

Tak samo, odtwarzając formy prasłowiańskie, gdy piszemy *ъr*, *ъl* między spółgłoskami, przez literę *ъ* oznaczamy tylko twardość zgłoskotwórczej głoski płynnej, p. § 48.

§ 41. Stsł. i prasł. ь, półsamogłoska czyli samogłoska zredukowana:

1. z praae. *i*: *čь-to*, łac. *quid*, gr. τί, praae. **kid*, por. pol. *zacz* < *za *čь*; stsł. *vьdova*. łac. *vidua*, skr. *vidhavā*, prasł. **vьdova*, pol. *wdowa*; L. pl. *trьchъ* (trzech), (gr. τρισί, lit. *trisè*) z praae. **trisu*; I. pl. *trьmi*, lit. *trimìs*; *pa-mętь* (pamięć), lit. *at-mintìs*, gr. μῆτις; *jesmь* (jeśm, jestem), gr. εἰμί < **esmi*, stłac. *esmi*, praae. **esmi*; Ac. sg. *gostь*, łac. *hostem* < **hostim* od tematu praae. **ghosti-*; N. sg. *gostь*, łac. *hostis*.

2. prasł. *-ьj-*, stsł. *-ьj-* lub *-ij-* (wskutek wzdłużenia ь przed *j*)

z praae. *eį* przed samogłoską: prasł. i stsł. *trьje*, stsł. także *trije*, stp. *trze*, łac. *tres* < **treies*, praae. **treies*; G. pl. *trьi* (t. j. **trьj*), stsł. także *trii*, stp. *trzy* z praae. **treiōn*; prasł. i stsł. *vьjǫ*, stsł. także *vijǫ*, pol. *wiję*, lit. *vejù* (kręcę sznur), praae. **u̯eiō-*. Podobnie G. pl. *gostьj*, *kostьj* z **gostьjь*, *kostьjь* < **gostьjъ*, **kostьjъ* i wreszcie z praae. **ghosteiōn*, **kosteiōn*, por. niżej § 41, 7 i wyżej § 40, 3.

3. z praae. *-n̥*, *-m̥* końcowego, które na gruncie prasł. wymieniło się na *-ъn*, *-ъm*, poczem końcowe spółgłoski znikły np. stsł. i prasł. Ac. sg., *materь* < **materъm* lub **materъn*, łac. *matrem*, gr. μητέρα z praae. **māterm̥*.

4. ukazuje się też *-ьn-*, *-ъm-*, *-ъn-*, w języku stsł. przed samogłoską; odpowiadają im samogłoski nosowe w pozycji przed spółgłoską według wzoru: *-ьn-* || *-ę-*, *-ъm-*, *-ъn-* || *ǫ*; w języku litewskim w obu pozycjach t. j. zarówno przed samogłoską, jako też i przed spółgłoską ukazuje się *-in-*, *-um-*; wyprowadzają te formy z praae. *-n̥-*, *-m̥-*, co Brugmann przed samogłoską oznacza przez *-n̥n-*, *-m̥m*: stsł. i prasł. *pьnǫ* || *pęti*, pol. *pnę* || *piąć*, lit. *pinù* || *pìnti*, praae. **pn̥ō-* lub **pn̥nō-* || **pn̥tī-*; stsł. i prasł. *dъmǫ* || *dǫti*, pol. *dmę* || *dąć*, lit. *dumiù* || *dùmti*, prae. **dm̥ō* lub **dm̥mō-* || **dm̥tī-*. Por. też *sъn-iti* || *sǫ-sědъ*, *vъn-iti* || *vǫ-vozъ*. Przykłady na *ъm*, *ъn* są rzadkie, częste natomiast na *ьn* || *-ę*: *žьnjǫ* || *žęti*, pol. *żnę*, *żąć*, *žьmǫ* || *žęti*, pol. *żmę* || *żąć*, gr. γέμω, stsł. *mьna*, *tьnǫ*, *na-čьnǫ* i t. p.

5. w podobny sposób tworzą się grupy *ьr*, *ьl* przed samogłoskami lub spółgłoskami, często z wymianą na *er*, *el* np. stsł. i prasł. *berǫ* (biorę), por. łac. *fero*, gr. φέρω obok *bьrati*, co wywodzą z praae. **bhr̥ātī* lub **bhr̥rātī*; podobnie stsł. i prasł. *steljǫ* (ścielę) obok *stьlati*. Półsamogłoska w grupie *ьr*, *ьl* ma zgłoskotwórczą funkcję przed samogłoską, natomiast przed spółgłoską funkcja zgłoskotwórcza jest przywiązana do płynnej np. prasł. **žьrǫ*, **žьrlъ* = **žь-rǫ*, **žr̥-lъ*. Jednak na funkcję wokaliczną prasł. *ь* wskazywałyby formy litewskie, w których występuje *ir*, *il* np. prasł. *zьrno*, lit. *žìrnis*, prasł. *vьlkъ*, lit. *vilkas*.

Obok prasł. *ьr*, *ьl* były też zgłoskotwórcze dźwięki *ъr*, *ъl*, skoro jednak przyznamy zgłoskotwórczy charakter płynnym, to pierwsze musimy uznać za miękkie, drugie zaś za twarde, czyli można je oznaczyć przez *r'*, *l'*, *r̨*, *l̨*; przykłady na te drugie: prasł. **gъrstь*, łot. *gurste* (garść lnu); prasł. > *gъrdlo*, lit. *gurklỹs*. Dla *l̨* o przykłady trudno, gdyż wcześnie prasł. *l'* i *l̨* utożsamiły się z sobą i prawie zawsze odpowiada im lit. *il*.

W języku stsł. *ьr*, *ьl* pozostało bez zmiany przed samogłoską (*ьr*, *ьl* w tej pozycji nie jest znane); natomiast między spółgłoskami miękkie i twarde prasł. zgłoskotwórcze płynne utożsamiły się, gdyż miękkie stwardniały; najczęściej piszą się one ze znakiem półsamogłoski po płynnej i przytem litery *ъ* i *ь* się tu mieszają np. *zrъno* lub *zrьno*, *vlъkъ* lub *vlьkъ* i t. p.

6. stsł. i prasł. *ь* wyraża zredukowane *e* w słabo akcentowanych zgłoskach np. w imperatywach: *rьci*, *pьci*, *tьci* od czasowników *rekǫ*, *rešti*; *pekǫ*, *pešti*; *tekǫ*, *tešti*. Podobnie *šьdlъ*, *šьdъ*, pol. *szedł*, stp. *szedw*, obok rzeczownika *χodъ*, pol. *chód*; (ponieważ znamy apofonję *o*: *e* przeto obok *χod-* musiała istnieć forma *šed-* z której powstała forma *šьd-*: stsł. *šьla* < prasł. **šь(d)la*, pol. *szła*, stsł. *šьdlъ*, *šьdъ*; por. pol. *szli* a nie **szedli*.

7. stsł. i prasł. *ь* jest wymianą prasł. *ъ* po *j* lub po spółgłosce przez *j* zmiękczonej. Stąd paralele między deklinacją twardą na *-ъ*, a miękką na *-ь* rzeczowników w N. sg. np. stsł. *vlъkъ* ‖ *mečь*, pol. *wilk* ‖ *miecz*, *stogъ* ‖ *pǫžь*, pol. *stóg* ‖ *wąż*; G. pl. *rǫkъ* ‖ *dušь*, pol. *rąk* ‖ *dusz*, *lětъ* ‖ *polь*, pol. *lat* ‖ *pól*, part. praet. act. *bravъ* (za-brawszy), *padъ* (stp. padszy) ‖ *svěštь* (za-świeciwszy), *učь* (na-uczywszy), *plьnь* (na-pełniwszy) i t. p. Po *j* przypuszczamy istnienie *ь* w prasł. **lojь*, **krajь*, **mojь* i t. d. w stsł. dźwięk końcowy wyraża się przez *i*: *loi*, *krai*, *moi*, tak samo i w G. pl. *strui*, *kopii*, *sǫdii* i t. d., przez co te formy przybierają w piśmie taką samą formę, jak w innych przypadkach np. D. sg. *strui*, *sǫdii* lub L. sg. *kopii*, choć pewno inaczej się wymawiały; por. np. rosyjski D. sg. *strui* (strudze), G. pl. *struj* (strug), D. sg. *sudьi* (sędzi), G. pl. *sud'ej* (sędziów). Także dawne *ъ* wymienia się na *ь*, gdy poprzedzające *k*, *g*, zostało zmiękczone pod wpływem poprzedzającej miękkiej samogłoski np. **otьkъ* > *otьcь*.

§ 42. Stsł. i prasł. *ǫ* było samogłoską nosową długą twardą (*o* nosowe):

1. z praae. *on*, *om*, *an*, *am* przed spółgłoską w nagłosie lub w środku wyrazu np. stsł. *berǫtъ*, prasł. może **berǫtь*, gr. φέρουσι <**φέροντι*; stsł. i prasł. *zǫbъ* (ząb), gr. γόμφος (kołek); stsł. i prasł. *ǫzkъ*, łac. *angu-stus*, gr. ἄγχω (ściągam), praae. **aṇg'h-*; stsł. i prasł. aor. asygmatyczny 3 pl. *vezǫ* < praae. **u̯eg'hont*, por. gr. ἔσχον <**ἔσχοντ*; stsł. i prasł. *ǫglъ*, pol. *węgieł*, łac. *angulus*, praae. **aṇglos*. Także po *j*, ale tylko w środku wyrazów np. *znajǫtъ* <**g'nōi̯onti*, prtcp. N. pl. m. *znajǫšte* <**g'nōi̯ontes*.

2. z praae. końcowego *-ām* np. stsł. i prasł. Ac. sg. *rǫkǫ*, lit. *rañką*, stpr. *rankan* z praae. **rонkām*, (por. łac. *aquām*, gr. χώρᾱν); I. sg. *rǫkǫ*, lit. *ranką* z praae. **rонkām*; także po *j* lub spółgłosce zmiękczonej przez *j* np. Ac. sg. fem. *beroštǫ*, gr. φέρουσαν z praae. **bherontiām*, *mojǫ*, *voljǫ* i t. p. i tak samo w I. sg. fem. *beroštǫ*, *mojǫ*, *voljǫ*. Zapewne tego pochodzenia jest *-ǫ*, *-jǫ* w 1 sg. praes. *berǫ*, *žьnjǫ* (żnę), por. łac. coniunct. *ferām*, *puniām*.

3. z praae. *n̥*, *m̥* twardych przed spółgłoską np. *dǫti* < **dмti* por. *dмmǫ* także z *un* pierwotnego: *bǫdǫ* < **bhundō-* lub z wtórnego: *sǫ-* obok *sъn-*, łac. *con-*, *vǫ-* obok *vъn-* zapewne z **un-*, **on-*; wreszcie w zapożyczeniach powstało *ǫ* na miejscu *un-* przed spółgłoską: *ǫgr-inъ*, por. *ungarus*, *hungarus*, lub *an*, *on*, *χǫdogъ* z goc. *handugs* (mądry).

§ 43. Stsł. i prasł. *ę*, samogłoska nosowa długa miękka:

1. z praae. *-en-*, *-em-* przed spółgłoską: stsł. i prasł. *pętь*, pol. *pięć*, lit. *penki*, gr. πέντε; *svętъ*, pol. *święty*, lit. *sveñtas*, z praae. **k'uentos*; *jętro*, pol. *wn-ętrze*, gr. ἔντερα (wnętrzności); *telę* z dawnego **telent* por. G. sg. *telęt-e*.

2. z praae. *ṇ́*, *ḿ̥* (miękkich) przed spółgłoską (przed samogłoską mamy wtedy *ьn*) *na-čьn-ǫ* ‖ *na-čę-ti* por. *is-kon-i* (od początku, na początku), w lit. odpowiada temu *-in-*: *pa-mętь*, lit. *at-mintis*, *čęstъ* (częsty), lit. *kiñsztas* (napchany), *pęti* (spiąć), lit. *pìnti*. Niezawsze można poznać, czy *ę* pochodzi z praae. *en*, *em*, czy też z praae. *ṇ́*, *ḿ̥* przed spółgłoską, wiadomo bowiem, że *en*, *em* i *ṇ́*, *ḿ̥* znajdowały się w stosunku praae. apofonji (przegłosu). Napewno z *ṇ́* w 3 pl. konjugacji atematycznej: *dadętъ* < **dōdṇ́ti*, *jadętъ* < **ēdṇ́ti*, *vědętъ* < **u̯oidṇ́ti*; por. § 44, nota.

3. z praae. końcowego *-ēn*, *-ēm* np. Ac. sg. *mę* (mię) z praae. **mēm* (skr. *mām*), *tę* (cię) z praae. **tu̯ēm* (skr. *tvām*); *sěmę*, łac. *sēmen*, praae. **sēmēn*.

4. z praae. końcowego *-i̯onts*, a więc w stsł. po *j*, *č*, *ž*, *š*, *št*, *žd*, *nj*, *lj*, *rj* w prtcp. praes. act. *znaję* < **g'nōi̯ons* lub **g'nōi̯onts*, *pišę* < **peik'i̯ons*, **peik'i̯onts*, por. gr. φέρων, temat *φεροντ-, κλαίων (płaczący) i t. d. W tematach twardych jest tu końcówka *-y*: *berg* < **bherons*, **bheronts*.

5. na miejscu praae. *-i̯ons*, *-i̯ānts* w deklinacji rzeczowników: Ac. pl. *konję*, *kraję*, *možę* od tematów miękkich męskich, tak samo i żeńskich: *dušę*, *struję*, *bogynję*, *mlъniję* i zupełnie tak samo w G. sg. tychże tematów: *dušę*, *struję* i t. d. Również i tutaj w deklinacji

tematów twardych ukazuje się końcówka *-y*. W północnych językach słowiańskich te miękkie tematy mają końcówkę *-ě*: str. *konjě, krajě, mužě, dušě, struję, bogynjě* i t. d. pol. *konie, kraje, mężе, dusze, boginie* i t. d. Stąd wnioskował Fortunatow, że w prasł. była tu końcówka *-ę̌*, która na południu wymieniła się na *-ę*, na północy zaś na *-ě*.

6. W wyrazach zapożyczonych *ę* z *in* przed spółgłoską: *pěnęzь = pfenning, kъnęzь = kuning, čędo* = stwn. *kind, cęta*, por. goc. *kintus*.

Odbicie przegłosu w stsł.

§ 44. Wyżej podaliśmy wyniki praae. apofonji czyli przegłosu; przekonaliśmy się, że stosunki apofoniczne były tam bardzo przejrzyste i do zapamiętania łatwe. Z czasem jednak na gruncie prasł. skomplikowały się znacznie, głównie dla dwu przyczyn: 1) jedna i ta sama forma dźwiękowa praae. różnorodnym wymianom podległa na gruncie prasł. zależnie od sąsiednich dźwięków, więc np. praae. *ei* wymieniło się na prasł. *i* (przed spółgłoską) lub na *-ьj-* przed samogłoską. 2) różne formy dźwiękowe praae. utożsamiły się na gruncie prasł. np. *eu* i *ou* dają jednakowo prasł. *u*; podobnie też w prasł. z mamy kontynuację praae. *u, -on, -os, -ōn, -o-*.

Wobec tego, jeśli w schemacie praae. apofonji zamiast każdego dźwięku praae. podstawimy wszelkie możliwe jego kontynuacje słowiańskie, otrzymamy wielką rozmaitość samogłosek lub dźwięków płynnych zgłoskotwórczych już to zróżniczkowanych tam, gdzie dawniej zróżniczkowania nie było, już to powtarzających się jednostajnie tam, gdzie dawniej była rozmaitość brzmienia. Być może wreszcie, że na gruncie prasł. wytworzyły się pewne specjalne odcienie brzmień, których w praae. nie było np. *ɣ* i *ɣ́*, *ł* i *ł́* (t. j. zgłoskotwórcze płynne miękkie obok twardych), *n̥* i *ń̥*, *m̥* i *ḿ̥*[1]).

Nie wszystko da się przedstawić dostatecznie jasno, gdyż nie mamy form takich, w którychby można było wykazać wszystkie wymiany apofoniczne; zwykle występuje tylko część tych wymian w różnych zmiennych zespołach. Gdy więc weźmiemy pod uwagę szereg apofoniczny:

---

[1]) Nosowych zgłoskotwórczych miękkich w odróżnieniu od twardych nie uznają badacze języków słowiańskich, ale jak się zdaje, analogja do twardych i miękkich płynnych jest tu dopuszczalna; przytem wymiany na *ę* i *ǫ* najłatwiej się w ten sposób objaśniają; wreszcie przemawiają za tem lit. *in, im* i *um*.

$\bar{e}$: $\bar{o}$: *e* : *o* : ∅

przekonamy się odrazu, że przed spółgłoską niepłynną lub nienosową, jak również nie przed *i̯*, *u̯* zero dźwięku trafia się tylko zupełnie wyjątkowo: *jesmъ*: *sǫtь* z dawnego **es-mi*: **s-onti* (a więc *es*: *s*). Poza tem trafia się (i to rzadko) tylko redukcja dźwięku: *ъ* (z *e*) i *ь* (z *o*) np. *tъci*: *tekǫ* (ciecz, ciekę), *xьtěti*: *xoštǫ* (chcieć, chcę).

Jeśli jeszcze weźmiemy pod uwagę zmianę brzmień samogłoskowych wskutek wpływu sąsiednich głosek i wzdłużenie samogłosek zredukowanych (*ъ* > *i*), będziemy mieli bardzo urozmaicony obraz wokalizmu prasł. i stsł.

§ 45. *e* ‖ *o* ‖ ∅ ($\bar{e}$, $\bar{o}$): *jes-mь* (stp. *jeśm*), *s-ǫtь* (są), *s-y* (stp. *sąc*), praae. **es-mi*, **s-onti*, **s-on*[*t*]*s*.

tek-ǫ (ciekę), aor. *těxъ* < **tēk-som* (ciekłem), *tok-ъ* (tok), *točiti* (toczyć), *pri-těk-ati* (przyciekać), *ras-tak-ati* (toczyć na różne strony), *tьc-i* (cieknij).

rek-ǫ (mówię), aor. *rěxъ* (< **rēk som*, powiedziałem), *prě-rěkati* (odpowiadać, sprzeciwiać się), *rok-ъ* (powiedzenie, fatum = los, termin), *pro-rok-ъ* (prorok), *rьc i* (rzeknij), *na-ric-ati* (nazywać).

greb-ǫ (wiosłuję), *po-greb-ǫ* (pogrzebię, pochowam), *po-grěb-ati* (grzebać), *grob-ъ* (grób), *grab-iti* (zgrzebywać, grabić, łupić), *po-grib-ati* (= *po-grěb-ati*, zapewne analogiczne do takich dwójek jak *prě-rěk-ati*: *na-ric-ati*, gdzie istnieje też forma *rьc-*).

lešti (lec), *lęg-ǫ* (*lęgę*, *legnę*, formy z *ę* rdzennem powstały przez wprowadzenie do nich infiksu, t. j. wrostka, więc jest to wymiana morfologiczna), *lož-e* (łoże), *na-lěg-ati* (nalegać), *na-lag-ati* (nakładać).

ved-ǫ (wiodę), aor. *vězъ* (< **vēd-som*, poprowadziłem), *voje-vod-a* (wódz wojska), *vod-iti* (wodzić), *pro-važd-ati* (prowadzić, oprowadzać).

plet-ą (plotę), *plot-ъ* (płot, pierwotnie plecióny z gałęzi), *sъ-plět-ati* (splatać), *sъ-plit-ati* (podobnie jak: *pogribati*).

čez-nąti (zniknąć), *is-čaz-ati* (znikać), ze znaczenia kauzatywnego: 'czynić, żeby coś zniknęło' rozwinęło się znaczenie 'szkodzić': ruś. *koz-ni stroit'* (na złe nastawać), *kaz-iti* (kazić).

česati (czesać), *kos-a* (kosa, warkocz).

nož-ь (< **noz-jь*, nóż), *vъ-noz-iti* (przeszyć, przebóść czem ostrem), *vъ-nьz-iti* (toż samo znaczenie), *pro-niz-ati* (nanizać, nanizywać). formy z *e* (**nez-*) niema.

lěs-ti (leźć), *laz-iti* (łazić).

rěž-ǫ (rzeżę, krajęę), *raz-iti* (razić, rąbać), *ob-raz-ъ* (obraz, rzeźba).

sěs-ti (sieść, siąść), *sęd-ǫ* (siądę, z infiksem), *sad-iti* (sadzić), *sad-ъ* (sad).

W sufiksach: *e*: *o*: V. sg. *vlъč-e* (gr. λύκ-ε): *vlъk-ъ* (λύκ-ος), G. sg. *slov-es-e* (κλέους < κλεϝ-εσ-ος): *slov-o* (κλέϝ-ος).

§ 46. *eį* ‖ *oį* ‖ *i* (*ī*): *li-ti*, *lьj-ǫ*; *lьj-ati*, *lě-jǫ*; *łoj*;

pě-ti, *poj-ǫ* (śpiewać);

pьj-ǫ, *pi-ti* (< **peį ti*), *na-poj*;

smьj-ati sę, *smě-chъ*;

lěp-iti, *lьp-nǫti*;

svět-ъ, *svь*[*t*]*-nǫti*, *svit-ati*;

pit-ati (karmić), *pěs-tunъ* (< **pět-tunъ*, piastun), rdzeń **peįt-*, **poįt-*;

vьj-ǫ (< **u̯eį-ō*), *vi-ti*, *za-voj*, *vě-nьcь*.

§ 47. *eu̯* ‖ *ou̯* ‖ *u* (*ū*): *bljud-ǫ*, gr. πεύθ-ομαι, goc. *biuda* < **beu̯dh*, *bud-iti*, *bъd-ěti* (czuwać); *zъvati* < **zo̯u̯āti*, *zovǫ*, *nazyv-ati* (wzdłużenie *u* > *ū*); *suš-iti*, *sъch-nǫti*; *rъdrъ* (rudy, czerwony), *ruda*; *duch-ъ*, *dъch-nǫti*, *dych-ati*; *uč-iti*, *vyk-nǫti*. Także *y* ‖ *av*: *byti*, *baviti*;

lub *y* ‖ *va*: *kysnǫti* ‖ *kvasъ*; *chytiti* ‖ *chvatiti*; *kypěti* ‖ *kvapiti* (to wyprowadzają z rdzeni dwuzgłoskowych ciężkich, t. j. z drugą samogłoską długą.

§ 48. *er* ‖ *or* ‖ *ŕ*, *r*: stsł. *prě-ti* < prasł. **per-ti*, *podъ-por-a*, *pьr-ǫ*;

stsł. *mrě-ti* < prasł. **mer-ti*, *mor-ъ*, *mьr-tvъ*, *mьr-ǫ*, także wzdłużenia: *mor-jǫ* ‖ *u-mar-jajǫ*; *mьrǫ* ‖ *u-mir-ajǫ*;

stsł. *mraz-ъ* < prasł. **morz-ъ*, *mьrz-nǫti*;

stsł. *zra-kъ* (wzrok) < prasł. **zor-kъ*, *vъ-zor-ъ*, *zьr-ěti*, *vъ-zir-ati*;

stsł. *grad-ъ* < prasł. **gord-ъ*, kasz. *Stargard* < **starъgŕdъ*, *žьrdь* < **gŕdь*; *gor-ěti*, *gr-ějǫ*, *u-gar-ъ*, *žar-ъ* < prasł. **gēr-ъ*, *žьr-cь* (? = kapłan, t. j. palący ofiary); *žьr-ǫ* (żrę), *gъr-*[*d*]*lo* (gardło).

Z przykładów tych widać, że w prasł. było *ŕ* twarde lub miękkie; przed twardem tylnojęzykowe spółgłoski pozostały bez zmiany, przed miękkiem wymieniały się na *č*, *ž*, *š* np. **kŕmiti* (karmić), **čŕnъ* (czarny); **gŕdъ* (stp. gardy, hardy), **žŕdь* (żerdź); **chŕtъ* (chart); **šŕstь* (szerść), oznaczane także przez *ъr*, *ьr*: **kъrmiti*, **čьrnъ*; **gъrdъ*, **žьrdь*; **chъrtъ*, **šьrstь*, stsł. *krъmiti*, *črъnъ*, *grъdъ*, *žrъdь*, *chrъtъ*, *šrъstь* (albo: *krьmiti*, *črьnъ*, *grьdъ*, *žrьdь*, *chrьtъ*, *šrьstь*).

§ 49. *el* ‖ *ol* ‖ *ł*, *l*: *stel-jǫ*, *stol-ъ* (pierwotnie tylko miejsce na ziemi czemś przykryte, zasłane), *stьl-ati*;

stsł. *tlěšti* < prasł. **telk-ti*, stsł. *tlač-iti* < prasł. **tolč-iti*, stsł. *tlъk-ǫ* < prasł. **tьlk-ǫ*, **tl̥k-ǫ*.

§ 50. *en* ‖ *on* ‖ *n̥*, *n*; *em* ‖ *om* ‖ *m̥*, *m*: *zvę-kz*, *zvon-ъ*, *zvǫ-kz*, *zvьn-ěti*;

na-čęti < **-ken-ti*, por. **mer-ti* > *mrě-ti*, *na-čьn-ǫ*, por. *u-mьr-ǫ*, *kon-ьcь*, *kon-ati*, *na-čin-ati* (wzdłużenie ъ: *na-čьn-ǫ* ‖ *na-čin-ajǫ*);

sъ-pę-ti, *o-pon-a*, *pǫ-to*, *pьn-ǫ*, *pro-pin-ati*;

ženǫ, *iz-gon-ъ* (wypędzenie), pol. *o-gon*, *gan-iać*, *gon-iti*, *gъn-ati* zapewne z **g̥n̥-ati*;

dzm-ǫ < **dm̥-ǫ*, **d̥mǫ*; *dǫti* < **dzm-ti*, **d̥n̥-ti* albo z **dom-ti* (Leskien Gr. d. altbulg. Spr. 21).

§ 51. Oboczność *ǫ* ‖ *u*. W języku stsł. jest oboczność samogłosek *ǫ* ‖ *u*, odziedziczona z języka prasł., znajduje się ona bowiem we wszystkich językach słowiańskich (także i w polskim, gdzie się wymieniają: *ǫ*, *ę* ‖ *u*) np. stsł. *mǫditi*, *muditi* (zmudzić, zwlekać); *gnǫsiti sę* (mieć wstręt), *gnusьnъ* (gnuśny), *sǫmьněti sę*, *sumьněti sę* (wątpić), por. stp. *sąmnienie*, *sumnienie* (sumienie), *nǫditi*, *nuditi*, p. *znędzić*, *nudzić* (może tu zresztą dwa osobne rdzenie). Proces ten nie został dotychczas dostatecznie wyjaśniony.

Brückner KZ. 42, 332 (por. RS. 2, 230); R. 49, 17 i 53, 118; Rozwadowski RS. 5, 55; Enc. 2, 363; Otrębski, Prace Kom. J. Akad. Um. nr. 5, str. 14—16.

B. Spółgłoski i głoski półotwarte.

§ 52. Równie jak wokalizm, tak samo prosty był i konsonantyzm praarjoeuropejski.

Wymieniliśmy już przy samogłoskach także spółgłoski płynne i nosowe: *r*, *l*, *n*, *m*.

Dalej były zwarte:

wargowe: *p*, *ph*, *b*, *bh*.
zębowe: *t*, *th*, *d*, *dh*.
welarne: *k*, *kh*, *g*, *gh*.
palatalne: *k'*, *k'h*, *g'*, *g'h*.

Wreszcie szczelinowe: *s*, *z*.

Istnienie spółgłosek: *j*, *v* jest wątpliwe (raczej były tylko niezgłoskotwórcze samogłoski *i̯*, *u̯*).

Wymieniliśmy tylko spółgłoski twarde; przed samogłoskami miękkiemi: *e*, *ē*, *i*, *ī* niewątpliwie się one zmiękczały, nie zmieniając

jednak w znaczniejszym stopniu ani swojej artykulacji (układu organów jamy ustnej przy ich wymawianiu) ani brzmienia.

§ 53. W zakresie spółgłosek już na gruncie praae. rozpoczęły się zmiany, które objęły niektóre tylko dialekty języka praae., w innych zaś wcale nie zaszły lub też się dokonały w stopniu znacznie mniejszym. Należą do nich zmiany dokonane samorzutnie (spontanicznie):

1. utrata przydechu, przez co *ph* utożsamiło się z *p*, *bh* z *b*, *th* z *t*, *dh* z *d*, *gh* z *g*, *k'h* z *k'* *g'h* z *g'* i tylko wątpliwem jest utożsamienie *kh* z *k*.

2. wymiana zwartych palatalnych tylnojęzykowych *k'* (*k'h*), *g'* (*g'h*) na przedniojęzykowe szczelinowe, które z czasem na gruncie prasł. ustaliły brzmienie jako *s*, *z*, na prabałtyckim *š*, *ž*.

§ 54. Język prasł. w początkach swego istnienia bezpośrednio po oddzieleniu się od pnia macierzystego praarjoeuropejskiego i również po oddzieleniu się od języka prabałtyckiego miał następujące spółgłoski:

Płynne i nosowe *r*, *l*, *n*, *m*.
Zwarte wargowe *p*, *b*.
„ zębowe *t*, *d*.
„ tylno-językowe *k*, *g*.
Szczelinowe zębowe *s*, *z*.
Szczelinową wargową *v* (raczej dwuwargowe *w*).

Wszystkie te spółgłoski na gruncie prasł. upodniebieniały się (zmiękczały się) przed samogłoskami wąskiemi (miękkiemi): *ъ*, *i*, *ě*, *e*, *ę* oraz przed *j*.

Nadto zaszły też inne zmiany w konsonantyzmie, o których niżej.

Płynne ustne.

§ 55. Stsł. i prasł. *r* z praae. *r*: stsł. *rzdrz* (rudy). lit. *raũdas*, goc. *raups*, gr. ἐρυθρός. łc. *ruber*, skr. *rudhirás*; stsł. *berǫ* (biorę), goc. *baira*, łc. *fero*, gr. φέρω, skr. *bharāmi*; stsł. *krъvь* (krew), lit. *kraũjas*, stwn. *rō* (krwawy), łac. *cruor*, gr. κρέας, skr. *kravíš* (świeże mięso); stsł. G. sg. *matere*, lit. *matẽs*, łac. *mātris* do N. sg. stsł. *mati*, lit. *motẽ*, skr. *matā* z praae. *mātē*[*r*]; prasł. **ordlo*, stsł. *ralo* (radło), lit. *árklas* (pług), por. łac *arare*; prasł. **orbota*, stsł. *rabota* (robota), stwn. *ar(a)beit*; prasł. **vorna*, stsł. *vrana* (wrona), lit. *várna*; prasł. **vornъ*, stsł. *vranъ* (ga-wron), lit. *vařnas*.

§ 56. Stsł. i prasł. *l* z praae. *l* (które w językach aryjskich wymieniło się na *r*): *otъ-lěkъ* (szczątek), lit. *lėkù* (pozostawiam), łac. *linquo*, gr. λείπω, skr. *riṇakti* (zostawia); stsł. *mьgla* (mgła), lit. *miglà*, *myglà*, gr. ὀμίχλη; stsł. *slovo* (słowo), gr. κλέος (κλέϝος), łac. *in-clutus* (sławny), skr. *śrávas* (sława); prasł. **alkati* (łaknąć), stsł. *lakati*, *alъkati*, lit. *álkti*; prasł. **olkъtь*, stsł. *lakъtь* (łokieć), lit. *alkune*; prasł. **elsъ*, stsł. *lěsъ* (las), gr. ἄλσος (etymologja wątpliwa); prasł. **velkǫ*, stsł. *vlěkǫ* (wlekę), gr. ἕλκω; prasł. **pelnъ*, stsł. *plěnъ* (plon, zdobycz), lit. *pẽlnas* (zasługa); prasł. *ulkъ*, stsł. *vlьkъ* (wilk), lit. *vil̃kas*, gr. λύκος, skr. *vṛ́kas*.

O zgłoskotwórczych *r̥*, *l̥* p. wyżej § 41, 5.

Nosowe.

§ 57. Zgłoskotwórcze spółgł. nosowe w stsł. nie istniały, gdyż już na gruncie prasłowiańskim wymieniły się w środku wyrazów na samogłoski nosowe, w końcu zaś wyrazów na *-ъ*, które powstało z grupy *-ьn*, *ьm* po zniknięciu końcowej spółgłoski np. Ac. sg. *materъ* z praae. **māterm̥*; grupa końcowa *-n̥s* wymieniła się na *-i* z *-ьns* przez wzdłużenie *ь* po zniknięciu grupy końcowych spółgłosek np. Ac. pl. *materi* z praae. **mātern̥s*.

Stsł. i prasł. *m* praae. *m*: stsł. *kamy* (kamień), lit. *akmũ*, gr. ἄκμων; prasł. **bermę*, stsł. *brěmę* (brzemię), gr. φερμα, skr. *bhárīman* (noszenie), prasł. **ьnmę*, stsł. *imę* (imię), łac. *nōmeṇ*, gr. ὄνομα; prasł. **esmь*, stsł. *jesmь*, gr. εἰμί, praae. **ésmi*; stsł. *vezete* (wieziecie), łac. *vehite*.

Stsł. i prasł. *n* praae. *n*: stsł. *nosъ* (nos), skr. *nas-* stwn. *nasa*; stsł. *nebo*, gr. νέφος (chmura), stwn. *nebul* (mgła), łac. *nebula*, skr. *nábhas* (mgła); stsł. *nesǫ*, skr. *náśati* (niesie); *cěna*, lit. *kaina* (cena), gr. ποινή (okup), aw. *kaēnā* (kara); prasł. **pl̥nъ*, stsł. *plьnъ* (pełny), lit. *pílnas*, skr. *pūrṇás*.

Zwarte ustne.

§ 58. Stsł. i prasł. *p* praae. *p*, *ph*: stsł. *pasti*, *pasǫ* (pasę), łac. *pāscō*; stsł. *prijati* (sprzyjać), stwn. *priunt* (przyjaciel), goc. *frijōnds*, skr. *priyás* (miły); stsł. *pro*, *pra-* (np. *pro-rokъ*, *pra-dědъ*), lit. *pra-*, *prō*, goc. *fra*, łac. *pro*, *prō*, gr. πρό, skr. *prá*; stsł. *pluti*, *plovǫ*, lit. *pláuju* (płóczę), stwn. *flouwen*, *flewen* (płókać), łac. *pluit*, gr. πλέω, skr. *plavatē* (płynie); stsł. *pętь* (pięć), prasł. **penktis*, lit. *penkì*, gr. πέντε, skr. *páñca*; stsł. *sъnъ*, prasł. **sъpnъ*, lit. *sãpnas*, łac. *somnus*,

gr. ὕπνος, skr. *svápnas*; stsł. *polica* (deska), skr. *phalakam* (deska) praae. **phol-*; stsł. *sporъ*, skr. *sphirás*, praae. **sphərós*.

§ **59.** Stsł. i prasł. *b* praae. *b*, *bh*: stsł. *bolii* (większy), por. łac. *de-bilis* (słaby), skr. *bálam* (moc); stsł. *bučati*, *bъčela*, łac. *būcina* (trąba), gr. βύκτης (beczący); stsł. *bają* (opowiadam), łac. *fari*, gr. φημί, skr. *bhanati* (mówi); stsł. *berą* (biorę), goc. *baira*, łac. *fero*, gr. φέρω. skr. *bharāmi*; stsł. *borją* (walczę), łac. *ferio*, skr. *bharas* (bitwa); stsł. *bojati sę*, lit. *bijotis* (bać się), skr. *bháyatē* (boi się); stsł. *byti* (być), lit. *búti*, stwn. *būan* (mieszkać), gr. φύσις (natura), łac. *fuam*, skr. *bhávati* (staje się); stsł. *bratrъ*, lit. *broterēlis* (braciszek), goc. *bropar*, łac. *frater*, gr. φράτωρ, φράτηρ, skr. *bhrā́tā*; stsł. *obrъvь* (brew), lit. *bruvis*, stwn. *brāwa*, gr. ὀφρῦς, skr. *bhrū́š*.

§ **60.** Stsł. i prasł. *t* z praae. *t*, *th*: stsł. *to*, praae. **tod*, gr. τό, łac. *is-tud*, skr. *tád*; stsł. *tesati* (ciosać), lit. *tašýti*, gr. τέκτων, łac. *texo*, stwn. *dehsa* (topór), skr. *takšati* (ociosuje); stsł. *trьje* (trzy), lit. *trỹs*, goc. *preis*, łac. *tres*, skr. *tráyas*, praae. **treies*; stsł. *sъto* (sto), lit. *šimtas*, goc. *hund*, łac. *centum*, gr. ἑ-κατόν, skr. *śatám*, praae. **k'ṃtom;* stsł. *mǫtiti* (mącić), lit. *mentùrė* (mątewka), skr. *manthati* (porusza), praae. **month-*.

Na gruncie słowiańskim ukazuje się nowe *t*, o którem w § 90.

§ **61.** Stsł. i prasł. *d* z praae. *d*, *dh*: stsł. *desętь* (dziesięć), lit. *dẽšimt*, gr. δέκα, skr. *dáśa*, praae. *dek'ṃ-*; stsł. *dati*, *lit. dū́ti*, łac. *dare*, gr. δίδωμι, skr. *dádāmi*; stsł. *domъ* (dom), łac. *domus*, gr. δόμος; stsł. *sěděti*, lit. *sėdėti*, łac. *sedeo*, skr. *sádas* (siedzenie); stsł. *dojǫ* (karmię piersią), *dětę* (dziecię), lit. *dėna* (brzemienna, pierwotnie 'karmiąca'), goc. *daddja* (ssę), gr. θη-λή (pierś macierzyńska), łac. *fē-mina*, skr. *dhayati* (ssie, pije), praae. *dhoi̯-*; stsł. *medъ* (miód), gr. μέθυ, skr. *mádhu*, praae. **medhu*; stsł. *rъdrъ* (rudy), lit. *rudėti* (czerwienić się), gr. ἐρεύθω (czerwienię się), ἐρυθρός (czerwony), skr. *rudhirás* (czerwony), praae. **rudhəros*.

Na gruncie słowiańskim ukazuje się nowe *d*, o którem w § 90.

§ **62.** Stsł. i prasł. *k* praae, *k*: stsł. *krъvь* (krew), lit. *kraũjas*, gr. κρέας (mięso), łac. *cruor*, skr. *kravíš* (mięso surowe); stsł. *ključь* (klucz, hak), lit. *kliúti* (zahaczać), łac. *clavis*, *clāvos*, gr. κλῆίς; stsł. *sěkǫ*, łac. *secare*; stsł. *oko*, lit. *akìs*, łac. *oculus*; stsł. *vlъkъ*, lit. *vil̃kas*, skr. *vṛ́kas*.

§ **63.** Stsł. i prasł. *g*, praae. *g*, *gh*, stsł. *o-stegъ* (odzież, okrycie), lit. *stogas* (dach), gr. στέγω, łac. *tego*, skr. *sthagayati* (zakrywa); stsł. *bogъ* (bóg), skr. *bhágas* (rozdzielca), stpers. *baga* (bóg), gr.

φαγεῖν (jeść), praae. **bhogos* (rozdawca żywności); stsł. *gostь* (gość), goc. *gasts*, łac. *hostis*, praae. **ghostis* (obcy); stsł. *mьgla* (mgła), lit. *miglà*, gr. ὀμίχλη, skr. *meghas* (chmura), praae. **migh-*, **moiġh-*.

Szczelinowe.

§ 64. Stsł. i prasł. *s* ma dwojakie pochodzenie:

1. z praae. *k'*, *k'h*; podobny proces wymiany zaszedł w języku litewskim (*k'* > *š*), sanskryckim (*k'* > *ś*), w stperskim (*k'* > *s*) czyli w tak zw. językach *satəm*; natomiast nie dokonał się ten proces w językach: łacińskim, greckim. stgermańskim, czyli w językach zw. *kentum*, gdzie pozostały rożne odmiany pierwotnej spółgłoski tylnojęzykowej: stsł. *osmь* (ośm), lit. *aštůnì*, łac. *octo*, gr. ὀκτώ; stsł. *sъto*, lit. *šimtas*, skr. *śatám*, av. *satem*, łac. *centum*, gr. ἑ-κατόν, goc. *hund*, praae. **k'mtóm*; stsł. *sirъ* (osierocony), gr. χῆρος (owdowiały), łac. *hērēs* (dziedzic), praae. *k'hēr-*.

2. z praae. *s*: stsł. *sedmь* (siedm), lit. *septynì*, goc. *sibun*, łac. *septem* skr. *saptá*; stsł. *sěsti*, lit. *sẽsti*, goc. *sitan*, gr. ἕδος (z *σεδος), skr. *sádas*; stsł. *męso* (mięso), goc. *mimz*, skr. *mā̆sám*, praae. **mēms-*; stsł. *sestra*, goc. *swistar*, skr. *svásar*.

Prawdopodobnie już praarjoeuropejskiego a przynajmniej prasłowianobałtyckiego pochodzenia jest *s* w grupie dźwiękowej *st* na miejscu pierwotnej grupy *tt* lub *dt* np. stsł. i prasł. *metǫ* (-miotę), *mesti* (mieść), lit. *metù*, *mèsti*; stsł. *vedǫ* (wiodę), *vesti* (wieść), lit. *vedù*, *vèsti*.

§ 65. Stsł. i prasł. *z* twarde ma również dwojakie pochodzenie:

1. z praae. *g'*, *g'h*: prasł. **berza* stsł. *brěza* (brzoza), lit. *béržas*, stwn. *birchа*; stsł. *znati* (znać), lit. *žinóti* (wiedzieć), skr. *jānāti* (wie), goc. *kann*, łac. *gnōscō*, gr. γιγνώσκω; stsł. *vezǫ* (wiozę), lit. *vežù*, skr. *vahati* (wiezie), gr. *Fόχος* (wóz), łac. *veho*; stsł. *zima*, lit. *žẽmà*, skr. *himás*, gr. χειμών, łac. *hiems*.

2. z praae. *s* (*z*) przed spółgłoskami dźwięcznemi np. stsł. *mьzda* (zapłata), gr. μισθός, skr. *mīḍham* (nagroda za walkę. walka) z praae. **mĭzdh-*, **misdh-*.

O nowem słowiańskiem *z* p. § 88.

§ 66. Stsł. i prasł. *v*, czyli raczej *w* praae. *u̯*: stsł. *vedǫ* (wiodę), lit. *vedù* (wiodę, żenię się), skr. *vadhū̆ṣ* (narzeczona); stsł. *vezǫ* (wiozę), goc. *ga-wiga*, gr. ἔχος (*Fέχος*), skr. *vahāmi*; stsł. *věděti* (wiedzieć), *viděti* (widzieć), lit. *vydẽti*, goc. *wait*, łac. *video*, gr. οἶδα (*Foiδα*), skr. *véda*;

stsł. *voda*, lit. *vandů*, goc. *watō*; prasł. **vьdova*, stsł. *vьdova* (wdowa), goc. *widuwō*, łac. *vidua*, skr. *vidhávā*; stsł. *vьsь* (wieś), łac. *vicus*, gr. *Foῖκος*; prasł. *vlkъ*, stsł. *vlъkъ* (wilk), lit. *vilkas*, skr. *vṛ́kas*; stsł. *vrtěti* (wiercić), lit. *verczù* (wiercę), goc. *wairtha* (staję się), łac. *verto* (obracam się), skr. *vártatē* (obraca się); *dĕverь* (dziewierz), lit. *dëverìs*, stwn. *zeihhur*, gr. *δαήρ* (**δαFηρ*), łac. *levir*, skr. *dēvár-*; stsł. *novъ*, gr. *νέFος*, skr. *návas*.

IV. Procesy fonetyczne z okresu prasłowiańskiego i starosłowiańskiego.

§ 67. Po wyosobnieniu się języka prasłowiańskiego dokonał się na jego gruncie szereg procesów, które z pewnem prawdopodobieństwem można ułożyć chronologicznie. Oczywiście nie może tu być mowy o chronologji według wieków lub lat, ale tylko o chronologji względnej t. j. o wyłożeniu tych procesów w tym porządku, w jakim przypuszczalnie po sobie następowały. Z wyjątkiem zniknięcia końcowych spółgłosek, co wydaje się, jakby nastąpiło samorzutnie, inne procesy zostały wywołane przez ciągłe dążenie do coraz większego i bezpośredniejszego przystosowania do siebie następujących po sobie artykulacyj, t. j. układu organów mownych, aby przejście od wymówienia jednej głoski do wymówienia następnej było o ile możności najgładsze, z najmniejszym wysiłkiem. Stąd wpływ głosek poprzedzających na następujące lub odwrotnie, jak to się popularnie mówi. Pod tym względem możemy sądzić tylko po wynikach tych procesów, że musiały być jakieś trudności, które właśnie tą drogą usunięte zostały. Co wydaje nam się dziś łatwem, było niegdyś trudnem i odwrotnie, gdyż dawniej wymawiano np. *ky*, *gy* a my dziś wymawiamy to z pewnym wysiłkiem.

Na ogół wymiany fonetyczne dokonywają się przy współdziałaniu pewnych czynników głosowych wszędzie jednakowo, gdzie też same czynniki jednakowo działają, a więc nie w pewnych wyrazach lecz w obrębie pewnych grup dźwiękowych. Dokonywanie ich jednak zamyka się w granicach pewnej przestrzeni (np. jednego języka) i pewnego czasu. Nazywamy to prawem fonetycznem, które przeto działa tylko na pewnej przestrzeni i w przeciągu pewnego czasu.

Niezawsze jednak dokonywa się lub się utrzymuje dokonana już zmiana fonetyczna, często bowiem jej zapobiega lub ją niszczy

inny czynnik, psychologiczny, mianowicie dążenie do wyrównywania form czyli tak zw. wpływ analogji. Jeśli w jakiejś formie zaszła pewna zmiana fonetyczna, w innej zaś — pokrewnej — nie było przyczyny do takiej zmiany, wówczas dwie bliskie sobie formy stają się mniej do siebie podobnemi i wówczas człowiek mimowoli dąży do ponownego ich upodobnienia. Tak np. mamy formy polskie fonetycznie jedynie usprawiedliwione: *biorę*, *bierzesz*, gdzie poza różnemi końcówkami są jeszcze różnice w temacie (osnowie): *o—e*, *r—rz*; wyrównanie może być cząstkowe np. *bierę*, *bierzesz*, albo zupełne i to w różnych kierunkach: *bierę*, *bierȩsz* lub *bierzę*, *bierzesz*. Tak więc, jeżeli co objaśniamy wpływem analogji, musimy zawsze wykazać, jaka to jest, do czego zachodzi analogja.

A. Zmiany prasłowiańskie.

e > *o*; prasł. *ju*.

§ 68. 1. Pierwotna dwugłoska *eu̯* już w epoce prabałtycko-słowiańskiej (t. j. wtedy, kiedy jeszcze pranaród słowiański nie oddzielił się od pranarodu bałtyckiego, ale kiedy był jeszcze jeden lud i jeden język prabałtycko-słowiańskim nazywany) wymieniła się na *ou̯* (bałt. *au̯*) drogą upodobnienia pierwotnego elementu składowego do drugiego. Oczywiście pierwotne *ou̯* i *au̯* utożsamiły się także w językach słowiańskich i bałtyckich gdyż utożsamiły się w nich *a* i *o* przez co bałtyckie *au̯* a prasł. *ou̯* odpowiada pierwotnym dyftongom: *au̯*, *ou̯*, *eu̯*. Prasł. *ou̯* przed spółgłoską potem wymieniło się na *u*, przed samogłoską zaś na *ov* np. *pluti*, *plovǫ*, z dawnego **pleu̯ti*, **pleu̯ǫ*. *synove* skr. *sūnavas* z praae. **sūneu̯es*; *novъ* gr. νεϜός; *buditi* por. gr. πεύθομαι i t. d.

2. Podobną wydaje się wymiana praae. *el* przed spółgłoską na prasł. *ol*, co w nowszych językach słowiańskich wyraża się w formie: stsł. i południowo słow. a także czeskiej i słowackiej przez *la*, w północno-zachoduich (łużyckich i polskim z kaszubszczyzną i połabszczyzną) *ło*, w językach ruskich *olo* lub *elo* np. prasł. **želbъ* > **žolbъ*, cz. *žlab* p. *żłób* r. *želob*; prasł. *čelnъ* > *čolnъ* stsł. *članъ* srb. *člân* cz. *člán-ek* p. *człon*, zwłaszcza po *ž*, *č* choć i tu w różnych językach słowiańskich są kontynuacje dawnego *el* np. srb. *žlijeb*, cz. *žleb* < prasł. **želbъ*; stsł. *člěnъ* (obok *članъ*), cz. *člen* (obok *článek*) z prasł. **čelnъ*. Najczęściej zmiana ta zaszła w prasł. dialekcie, z którego powstały języki ruskie np. prasł. **melko* > stsł.

mlěko p. *mleko* r. *mołoko*; prasł. **melti* > stsł. *mlěti*. p. *mleć* r. *mołoť*; prasł. **pelnъ* stsł. *plěnъ* p. *plon* (< **plen*) r. *połon* i t. d.

§ 69. 1. W pewnych razach, dotychczas nie wyjaśnionych, na miejscu praae. *eu̯* ukazuje się słow. *ju* przed spółgłoską (i *j*), *ev* przed samogłoską, a w języku litewskim *iau*, a więc i tu także zachodzi zgodność między obszarem językowym słowiańskim a bałtyckim, choć o wspólne wyrazy, któreby wykazały tę zgodność, trudno. Ze słowiańskich przykładów mamy: *čjuti*, *čjujǫ* (czuć, czuję), *žjupa* (żupa) z **geu̯pā*, obok czego była też forma *gou̯p-* por. skr. *gōpā* (opiekun, dozorca); *ljubъ* goc. *liubs*; *ljudъ* stwn. *liut*, stsł. *šjuj* (lewy) skr. *savyàs* praae. **seu̯ios*, stsł. *rjuti*. *revǫ* (ryczeć) obok *ruti*, *rovǫ*. Formy oboczne zachodzą jeszcze: stsł. *pljušta* p. *płuca* stsł. *štjuždь* obok *tuždь* (cudzy), stsł. *bljudǫ* por. gr πευθομαι, stsł. *pljujǫ* łac. *spuo*.

Uwaga. O stosunku *ju*: *u* pisali J. Schmidt KZ. 23, 352, Berneker JA. 25. 489, IF. 10, 145, Brugmann KvGr. § 145, Mikkola IF. 26. 95. Zupitza KZ. 40, 250.

2. Również i prasł. *el* niekiedy na całym obszarze języka prasłowiańskiego pozostało bez zmiany np. prasł. **selzena* stsł. *slězena* p. *śledziona* r. *selezenka*.

§ 70. Może w tym samym okresie nastąpiło też upodobnienie elementów składowych dyftongu *ei̯*, ale tu już bałtyckie języki nie zgadzają się ze słowiańskiemi. W prasł. mamy przejście na *ii̯* czyli *bi̯*, co przed spółgłoskami wymieniło się na *i*, przed samogłoskami na *bj*; w litewskim mamy przed spółgłoskami *ë* lub *ei*, przed samogłoskami *ej*: stsł. *vьjǫ* (wiję) lit. *vejù*; stsł. *iti* (iść) lit. *eĩti*; stsł. *zima* lit. *žëmà*, gr. χειμών.

Prasł. χ.

§ 71. 1. Stsł. i prasł. χ powstało z praae. *s* pierwotnie tylko po *i* (*ĭ*, *ī*, *ei̯*, *oi̯*), *u* (*ŭ*, *ū*, *eu̯*, *ou̯*), *k*, *r*; wymieniła się więc ze słow. *s*, któremu odpowiada lit. i skr. *s* (ale nie z *s*, któremu odpowiada lit. *š*, skr. *ś*) np. w sygmatycznych aorystach: *rěχъ*, *rěste* z dawnych **rēksom*, **rēkste*; *myχъ*, *myste* < **mūsom*, **mūste*, i t. p. por. gr. ἔλῡσα skr. *arāutsam*. Por. stsł. *blъχa*, lit. *blusà*; stsł. *mъχa* (komar), *muχa* (mucha), lit. *musẽ*, łac. *musca*, gr. μυῖα (z *μύσια); stsł. *mъχъ* (mech), lit. *mūsas* (pleśń), stwn. *mos*, łac. *muscus*; stsł. *snъχa* (synowa), skr. *snušá*; stsł. *vetъχъ* (stary), łac. *vetus*; stsł. *duχъ* (duch), obok *dusiti*, lit. *daũsos* (powietrze); stsł. *uχo*, lit. *ausis*; stsł. *pьχati* (pchać),

lit. *paisýti*; stsł. *lěχa* (zagon), lit. *lýsė*; stsł. *graχъ* z prasł. **gorχъ* (groch). Końcówka L. pl. praae. *-su* wymieniła się na prasł. *-χъ* początkowo tylko tam, gdzie były po temu warunki fonetyczne np. *vьlcěχъ* < **ulkoi-su*, *synъχъ* < **sūnu-su*, *pǫtьχъ* i t. p. z czasem końcówka *-χъ* rozpowszechniła się i w innych formach: *rǫkaχъ* zam. **rǫkasъ* przez wyrównanie (analogja).

2. Poza tem jednak *χ* ukazuje się w bardzo licznych wyrazach albo na początku albo też po innych głoskach, niż przez nas wymienione np. stsł. *straχъ*, *maχati*, *ǫχati* (wąchać), pols. *pacha*, *pachnąć*, *kochać*, r. *paχať* (orać), stsł. *paχati* (agitare, ventilare) i t. d. stsł. *χvala* (chwała), *χvatati*, *χlъmъ* (chełm, pagórek), *χoditi*, *χotěti*, *χramъ* z prasł. **χormъ* (dom), *χraniti* z prasł. **χorniti* (chronić), *χromъ* (chromy), *χuliti* (potępiać, bluźnić) i t. d. W znacznej części etymologja tych wyrazów jest nieznana lub wątpliwa.

3. Przypuszczają, że prasł. *χ* pochodzi także z praae. *kh* np. *soχa*, skr. *śākha* (gałąź), lit. *szaka* (gałąź) (według Brugmanna jednak pochodzi *soχa* od tegoż rdzenia co skr. *śāsami* 'kraję'), *χlěbъ*, goc. *hlaibs*, łac. *lībum* (z **hlībum*), z praae. **khloib-* (ale sądzą, że jest to wyraz zapożyczony z gockiego); stsł. *sěrъ* (<**χěrъ*), stnord. *hárr* (szary), gr. χοῖρος (? prosię).

4. W zapożyczeniach słow. *χ* z goc. *h*: stsł. *χǫdogъ* goc. *handugs* (mądry), stsł. *χorǫgy* (chorągiew), goc. *hrunga* (drąg), stsł. *χlěvъ* (chlew), goc. *hlaiv* (dół), a także z germ. *p* (= *th*) np. stsł. *vlъχvъ* (wróżbiarz), stnord. *völva* (z dawn. *völpva*); stsł. *χrǫstъ* (chrząszcz), goc. *pramstei*.

Samogł. *o* w końcowych zgłoskach.

§ 72. Prasł. samogłoska *o*, przy pewnych warunkach, niezupełnie wyjaśnionych, w zgłosce końcowej uległa zmianie, którą niemieccy językoznawcy nazywają „Verdumpfung", przytłumieniem. Proces ten przypuszczalnie objął tylko końcowe *-os* i końcowe *-on*, *-om*, w tych bowiem wypadkach *-o* wymieniło się na *-ŭ* czyli *-ъ*. Mianowniki l. poj. imiennych dawnych tematów na *-o-* kończą się przeto na *-ъ*: *bogъ*, *věkъ*, *duχъ*, *plodъ*, *nosъ*, *vozъ*, *stolъ*, *dobrъ*, *zlъ* i t. d. to samo zaszło i po *j*, np. **krajъ*, **nozjъ*, **plastjъ*, **dzdjъ* i t. d. (dopiero później z tych form powstały nowsze: *krai*, *nožь*, *plaštь*, *dъždь* i t. d.). Tak samo zupełnie brzmi i Ac. sg. tychże imion. Wszystkie te formy N. sg. można wyprowadzić z: *bogos*, *věkos*, *duχos*...

krajos, *nozjos*... por. greckie końcówki na -ος: θεός, ἄγγελλος, οἶκος, βροτός... βίος, γεραιός, δίκαιος...

Fortunatov BB. 22, 164; Berneker KZ. 37, 370.

Ale to przedstawienie rzeczy niezupełnie się zgadza z faktami językowemi, ponieważ nie każdemu końcowemu *-os* i końcowemu *-on*. *-om* odpowiada prasł. ъ: w rodzaju nijakim mamy końcówkę *-o*: *slovo* < **k'leu̯os*, gr. κλέFος *dobro* < **dobrom*, por. łac. *bonum* < *bonom*, gr. ἀγαθόν z końcówką praae. *-on* lub *-om*.

Różni różnie te trudności rozstrzygają: była np. teorja, że niekażde *-os*, *-on* wymieniło się na *-ъ*, ale tylko nieakcentowane (por. gr. ἀγαθόν, κακόν ale πρότερον, ὕστερον); z czasem miała się w rodzaju męskim rozpowszechnić forma (wokalizacja) końcówki nieakcentowanej; a w nijakim — akcentowanej.

Inni znów dowodzili, że tylko końcowe *-on*, *-om* dawało *-ъ* natomiast końcowe *-os*, traciło *-s* bez zamiany *o* na *ъ*; w takim przeto razie mianowniki l. poj. rzeczowników i przymiotników męskich od dawnych tematów na *-o-* kończyłyby się na *-o*, bierniki zaś na *-ъ*; tak samo imiona rodzaju nijakiego od tematów na *-os* (*slovo*, *nebo* i wiele innych) kończyłyby się na *-o* zarówno jak i zaimki: *to*, *ono* i t. d. gdyż miały one niegdyś końcówkę *-d* (por. skr. *tad*), a natomiast neutra od dawnych tematów na *-o-* miałyby końcówkę *-ъ* np. **dobrъ*, **zьlъ*, **lětъ* i t. p. Z tego zamieszania w końcówkach rodzaju męskiego i nijakiego wybrnięto tak, że zamiast mianowników męskich zaczęto w ich znaczeniu używać bierników, a formy na *-o* rozszerzono na wszystkie imiona i zaimki rodzaju nijakiego.

Wreszcie są stronnicy poglądu, że istotnie końcowe *-os -on* (*-om*) wymieniło się na *-ъ*, podobnie jak końcowe *-ons -onts* dało zawsze w rezultacie ostatecznym *-y*. Ponieważ jednak zaimki wskazujące rodzaju nijakiego kończyły się na *-d* (nie na *-s*, ani na *-m*, *-n*) przeto po zniknięciu *-d* końcowe *-o* pozostało bez zmiany i do takich form, jak *to* przystosowały się wszystkie imiona nijakie, utworzone od dawnych tematów na *-o-* lub na *-os*: zam. *to* **slovъ* mówiono *to slovo*, zam. *to* **dobrъ* **dělъ* mówiono: *to dobro dělo*.

Dotychczas nie znaleziono ani jednej formy, w którejby niewątpliwie końcowe *-os* wymieniło się na *-ъ*. Powoływano się wprawdzie na formy 1 pl. praes. np. *vezemъ* łac. *vehimus* z dawn. **u̯eghomos*, ale formy takie jak gr. φερο-μεν wskazują też na możliwość istnienia końcówki *-mon*, która byłaby tylko modyfikacją apofoniczną koń-

cówki *-men*. Wydaje się więc, że najprawdopodobniej końcowe *-os* nie wymieniało się na *-ъ*, a mianowniki dawnych tematów na *-o-* (*bogъ*, *krai*, *mǫžь* i t. d.) są właściwemi biernikami.

§ 73. W Ac. pl. nastąpiła wymiana: *-ons* > *-uns* > *-ū* > *y*, i stąd formy: *bogy*, *věky*, *duχy*, *plody*, *nosy*, *vozy*, *stoly*, *dobry*, *zły*, jednak już w tematach na *-jo* mamy inaczej, tu bowiem *-o-* pod wpływem poprzedzającej *j* wymieniło się na *-e-* i w rezultacie ostatecznym ukazało się *-ę*: *-jons* > *-jens* > *ję* np. *kraję*, *konję*, *možę*, *plaštę*, *dъždę*.

Ten sam stosunek zachodzi w N. sg. m. imiesłowów czynnych czasu teraźniejszego: **beron(t)s* > *berun(t)s* > **berū* > *bery*; natomiast: *znajon(t)s* > *znaję*.

To samo też mamy w Ac. pl. tematów na *-ā*, które — wydawałoby się — zmieniały końcowe *-āns* na krótkie *-ans*, co znów utożsamiło się na gruncie prasł. z *-ons* i stąd: stsł. *rǫky*, *nogy*, *bědy*, *věry* obok *struję*, *dušę*, i t. d.

Słowem gdzie w dawnych tematach na *-o-*, *-ā-* jest wzdłużenie *ū* pod wpływem zniknięcia końcowego *-ns*, tam w tematach na *-jo-*, *-jā-* po zniknięciu *-ns* otrzymuje się w stsł. *-ę*. Pod tym względem zgadzają się ze stsł. południowe języki słowiańskie; natomiast w północnych ukazuje się tu tak zwane *jať* trzecie: *ě*$_3$, z wyjątkiem znów imiesłowów, zakończonych na *-ę*: *konie*, *banie*, ale stp. *piszę* [1]).

§ 74. W końcowych zgłoskach zakończonych na *-t* i we wszystkich innych zgłoskach wyrazu wymiana dwugłoski *on* jest jednakowa zarówno po spółgłosce twardej jako też po *j*: zawsze na jej miejscu ukazuje się *ǫ* np. 3 pl. aorystu *berǫ*, *znajǫ* < **beront*, **znajǫt*, jak w *zǫbъ* < *zombos*, gr. γόμφος; w prtcp. czasu teraźniejszego strony czynnej *kričǫšta* < **krikjǫtja*, por. gr. πράττοντος < **prakjontos*.

Dwugłoski z *n*, *m*.

§ 75. W ogólności dwugłoski z drugim elementem nosowym (*n*, *m*) wymieniły się w języku prasł. na jednogłoski, przyczem otrzymano na ich miejscu różne brzmienia: wiemy już, że końcowe *-on*

[1]) Być może, iż wcześnie *t* zniknęło między *n* a *s*, w takim razie formy: *bery*, *znaję* miałyby zupełnie to samo pochodzenie ż: *berons*. *znajons* co np. *bogy*, *kraję* < *bogons*, *krajons*. ale z tem znów nie zgadzają się formy polskie: może się wcześniej wytworzyły Ac. pl. *konie*, *banie* niż imiesłowy: *piszę*, *znaję*.

i *-ons* wymieniło się na *-ъ* i *-y*, końcowe zaś *-jon* i *-jons* na *-jь* i *-jȩ*. W końcowych zgłoskach wszystkie krótkie samogłoski + *n*, lub + *ns*, a także zgłoskotwórcze *n̥* nie wymieniły się na nosowe, stąd Ac. sg. *synъ* < **sūnun*, *kostь* < **kostin*, *materь* < **materьn* < **matern̥*, *krъvь* < *krъvьn* < *krъvn̥* czyli *kruṷn̥* a to z *krūn̥*; Ac. pl. *syny* < **sūnuns*, *kosti* < **kostins*, *materi* jakby z **materьns* choć raczej jest to forma analogiczna do Ac. pl. tematów na *-i* (*kosti*).

Natomiast z samogłosek długich w końcowej zgłosce *ā* i *ē* + *n* wymieniają się na samogłoski nosowe np. Ac. sg. *nogǫ* < **nogān*, Ac. sg. *mę* < *mēn*, skr. *mān* N. Ac. sg. *sěmę* zapewne z **sēmēn*, choć łac. *sēmĕn*. Inaczej rzecz się ma z *o*: pierwotne **kamōn* por. gr. ἄχμων wymieniło się na stsł. *kamy*, a formy G. pl. tematów na *-o-* lub *-a-* i wreszcie wszystkich innych mają na miejscu *-ōn* (por. gr. χωρῶν, οἴκων, μητέρων...) zawsze *-ъ*, lub po *-j* miękkie *-ь*: *bogъ*, *lětъ*, *dušь*, *kosti* < **kostьjь* *synovъ* < **sūneu̯ōn*, *materъ*, *slovesъ*... Przyczyny tych wymian różni językoznawcy w różnych czynnikach upatrują, najczęściej przypisując je takiej lub innej intonacji ostatniej zgłoski: stsłowiańskiemu *kamy* odpowiada lit. *akmẽ̃*, z czego wnoszą, że prasł. *kamőn* pierwotnie z końcową intonacją akutową (por. gr. ἡγεμών) po utracie końcowego *n* zmieniło intonację na cyrkumfleksową: wtedy końcowe *-ō* wymieniło się na *-ū* czyli słow. *y*. Por. Streitberg IF. 1, 259.

Trudniejsza jest sprawa z objaśnieniem pochodzenia *-ъ* z pierwotnego *ōm*, czy *-ōn*; musielibyśmy uznać, że tu znów po zniknięciu spółgłoski nosowej intonacja końcowego *-ūn* (z *ōn̥*) zmieniła się na akutową, i pod jej wpływem końcowe *-ű* się skróciło na *-ú* czyli słow. *-ъ*. Na poparcie jednak takiego mniemania nie mamy żadnych faktycznych danych.

O wymianach dwugłosek z drugą składową częścią *n*, *m* pisali jeszcze: Hirt IF. 2, 237. Zubatý JA. 15, 493. Berneker KZ. 37, 370. Pedersen KZ. 38, 321. Brugmann Grdr. I², 255, § 276.

Zniknięcie końcowych spółgłosek.

§ 76. Oprócz omówionych już końcowych *-n*, *-m*, *-ns*, *-nts* w języku prasł. znikły też wszelkie inne końcowe spółgłoski; nastąpiło to jednak dopiero po powstaniu samogłosek nosowych (dlatego różnica między Ac. sg. *bogъ* < **bogon* i 3 pl. aor. *mogǫ* < **mogont*). Istnienie końcowych spółgłosek poświadczają języki pokrewne. Znikło więc:

Końcowe *-t, -d*: 3 sg. aor. *nese* < **neset*, por. łac. *dixit*, skr. *ákarat*; 3 pl. aor. *mogǫ* < **mogǫt*, por. łac. *dixerunt*, N. Ac. sg. *telę* < **telęt*, por. G. sg. *telęt-e*; G. sg. *vlzka*, skr. Abl. sg. *vŕkād*, por. łac. *Gnaivōd*.

Końcowe *-s* np. *slovo* < **slovos*, gr. κλέϝος; 2. sg. aor. *nese* < **neses*, por. gr. ἔλιπες; *synъ* < **synzs*, lit. *sūnus*, skr. *sūnus*; *gostь* < **gostьs*, łac. *hostis*.

Końcowe *-r*, przyczem poprzedzające *-ě-* (prawdopodobnie z intonacją cyrkumfleksową, por. lit. *motẽ* < **mātēr*), wymieniło się na *-i* np. stsł. *mati* < **matě* < **mātěr*; stsł. *dъšti*, prasł. **dъkti* < **dъktě* < **dъktěr* < praae. **dughətēr*. (Jest to podobne przejście, jak praae. *-ōn* w prasł. *-y*: *kamy* < **kamōn*).

Wpływ *j*.

§ 77. Do procesów fonetycznych prasłowiańskich należy też upodniebiennienie pierwotnie niepodniebiennych samogłosek po *j*; mianowicie nastąpiły wymiany: *jo* > *je*, *joj* > *jej* > *ji*, *jъ* > *jь*, wreszcie *jy* > *ji* ale tylko wtedy kiedy *y* jest szczególnego pochodzenia; spotykamy to tylko w I. pl. np. *mǫži*, *krai*, *polji*, które to formy odpowiadają formom twardych tematów: *bogy*, *lěty*. Tak więc po *j* lub po spółgłosce przez *j* zmiękczonej (potem w ogólności po spółgłosce miękkiej, np. *c' ʒ'*, których miękkość została wywołana miękkością poprzedzającej samogłoski) nie mogło następować prasł. i stsł. *ъ*, *o*, *ě*, i stąd formy: *mǫžь*, *konjь*, *plašь*, *dъždь*, *měsęcь*, *pěnęzь*, *polje*, *morje*, *na konji*, *na dъždi*, *na polji* i t. d. Tej wymianie po *j* nie ulega *ǫ*, dawne więc *-on-* wymieniło się na *-ǫ-* zanim wpływ poprzedzającej *j* wywołał wymianę następującego po niej *-o-* na *-e-*; stąd formy 3 pl. aor. *znajǫ*, prtcp. *znajǫšta*, 3 pl. praes. *znajǫtъ* i t. p. Wyjątek stanowi kontynuacja końcowego *-jons*, które się wymieniło na *-jȩ*, czemu znów po spółgłosce twardej odpowiada wymiana *-ons* na *-y*. Tutaj tak wygląda, jakby wcześniej *o* wymieniło się na *-e*, aniżeli się wytworzyła samogłoska nosowa; tu jednak widocznie były jakieś ku temu przeszkody, skoro w tematach twardych wcale do samogłoski nosowej nie doszło.

§ 78. Prasł. *j* wpływało na zmianę artykulacji poprzedzających spółgłosek w różny sposób, zależnie od natury spółgłoski. Okazuje się to na szeregu przykładów, które czerpiemy częścią z deklinacji, częścią z konjugacji. W zakresie deklinacji szereg rzeczowników

tworzył się z pomocą przyrostka *-jo-* (męskie i nijakie) oraz *-ja-* (żeńskie); w zakresie konjugacji mamy formy os. 1 l. poj. na *-jǫ*. Najwyraźniej te formacje występują przy rdzeniach kończących się na samogłoskę np. *kraj* < **krajo-*, *jaje* < **jajo-*, *struja*, *znajǫ*, *dojǫ* i t. p.

Spółgłoski *k*, *g*, *χ* pod wpływem następującej *j* wymieniły się w prasł. na *č*, *ǯ*, *š*, ale z czasem, zapewne już na gruncie prasłowiańskim zwartoszczelinowa spółgłoska *ǯ* wymieniona została na szczelinową *ž*: *plačь* < **plakjo-*, *lože* < **logje-*, *duša* < **duχja*, *kričǫ* < **krikjǫ*, *ležǫ* < **legjǫ*, *sušǫ* < **suχjǫ*, por. *plakati*, *lęgǫ*, *duχъ*, *krikъ*, *suχъ*.

§ 79. Spółgłoski wargowe: *p*, *b*, *v*, *m* stają się mocno palatalnemi; t. j. przy ich wymawianiu wyraźnie występował głosowy wynik silnego zbliżenia średniej części języka do średniej części podniebienia. Już na gruncie prasł. zaczął potem wytwarzać się na miejscu tak zmiękczonych spółgłosek wargowych kompleks dźwięków *pl'*, *bl'*, *vl'*, *ml'* (t. j. z *l* miękkiem) np. *vzplь* (jęk, krzyk, narzekanie), *ljubljǫ* (lubię), *lovlja* (łów), *zemlja* (ziemia).

Stsł. *pljujǫ*, *bljujǫ*, ze swojemi *pl'*, *bl'* wskazują na starożytność słow. *ju* z praae. *eu̯*; por. § 69.

§ 80. 1. Połączenia dźwięków *tj*, *dj* przeszły także przez szereg zmian w okresie prasł., których odtworzyć ściśle nie umiemy, gdyż ostatecznie w różnych językach słowiańskich otrzymano końcowe wyniki rozmaite: w stsł. *šť*, *žď* w ruskich *č*, *ž* (oczywiście z dawniejszego *ǯ*), w serbs. *ć*, *ǵ* w słoweńs. *č*, *j* w czes. *c*, *z* (oczywiście z dawniejszego *ʒ*) w pols. *c*, *ʒ*: prasł. **světja*, stsł. *svěšta*, r. *svěča*, srb. *sveća*, słoweńs. *svéča*, cz. *svíce*, p. *świeca*; prasł. **medja*, stsł. *mežda*, r. *meža*, srb. *međa*, słoweńs. *meja*, cz. *meze*, p. *miedza*.

Forma stsł. *štuždь*, *štjuždь* czyli raczej *štuždь*, pols. *cudzy* wskazuje na starożytność grupy dźwiękowej *ju* z dawnego *eu̯*; por. § 69.

2. Stsł. *stj*, *zdj* również się wymieniają na *šť*, *žď* np. *mьstiti* — *mьšťǫ*, *gnězditi* — *gněždǫ*, p. *mszczę się*, *gnieżdżę się*.

3. Zapewne w tymże czasie zaszła też swoista wymiana grupy *kt* przed samogłoskami miękkiemi, a to tak, jak gdyby *kť* wymieniło się na *jt* i potem na *tj* np. prasł. **noktь* por. łac. *noctis*, stsł. *nošťь*, r. *noč'*, p. *noc*, srb. *noć*; prasł. inf. *pekti*, stsł. *pešti*, r. *peč'*, p. *piec*, srb. *peći*; prasł. inf. **mogti* > **mokti*, stsł. *moštі*, r. *moč'*, p. *móc*, srb. *moći*.

§ 81. Natomiast *sj*, *zj* we wszystkich językach słowiańskich

wymieniły się jednakowo na *š*, *ž* np. stsł. *košǫ*, *vožǫ* (por. *kosa*, *vozъ*), p. *koszę*, *wożę*, r. *košu*, *vožu* i t. d. z prasł. **kosjǫ*, **vozjǫ*.

§ 82. Grupy dźwiękowe *nj*, *rj*, *lj* zmieniły się na silnie zmiękczone *ń*, *ŕ*, *l'*, które w transkrypcji oznaczamy dla języka stsł. przez *nj*, *rj*, *lj* i tylko przed *ь* specjalnie to zmiękczenie się nie oznacza np. N. sg. *konь*, G. *konja*, D. *konju*; także nie piszemy *ji* np. N. pl. *koni*. Inne przykłady: *morje*, *polje*, *gonjǫ*, *orjǫ*, *steljǫ*, *stelješi* i t. d. ale *na mori*, *na poli*, gdzie jednak *r* i *l* jest tak samo zmiękczone, jak w innych przypadkach.

§ 83. Prasł. $ě_1$ po *j* wymienia się na *a* np. *jasti*, *jamь*, por. łac. *ēdere*. W ogólności $ě_1$ było rodzajem dwugłoski (*ea*), widocznie więc po wąskiej *j* element *a* siłą kontrastu bardziej się uwydatniał i ostatecznie wziął górę; dlatego też wytworzyła się różnica między *jamь* a *iz-ěmь*.

Oczywiście i po spółgłoskach zmiękczonych przez *j* nie ukazuje się nigdy *ě*, stąd też trudno nieraz rozstrzygnąć, czy po *j* następuje pierwotne *ě*, czy też pierwotne *a*, np. czy w deklinacji tematów na *-ja* (stsł. *svěšta*, *mežda*, *struja*, *vonja*, *pьrja* (stp. prza, spór), *duša*, *pritъča* i t. p. mamy pierwotne tematy na *-ja-* czy też na *-jě-* (w rodzaju łacińskich *quies*, *species*).

Pierwsza palatalizacja.

§ 84. Prasł. *k*, *g*, *χ* przed samogłoskami pierwotnie, t. j. już w języku praae. miękkiemi, wymieniły się w okresie prasł. na *č*, *ǯ*, *š*, przy czem *ǯ* jeszcze w tymże okresie prasł. wymienione zostało na *ž*. Tak więc te wymiany zaszły przed *e*, *ę*, $ě_1$, i_1, *ъ*, a także przed kontynuacjami dawnych miękkich zgłoskotwórczych płynnych: *ŕ*, *ĺ'* np. *rǫka*, *rǫčьka*, *rǫčiti*; *sękǫ*, *sěčeši*; *is-koni* (z początku), *na-čьnǫ*, *na-čęti*; stsł. *črъnъ*, prasł. **čьrnъ*, stprus. *kirsna-*; *bogъ* V. sg. *bože*, *božьskъ* (boski); *žьdati*, *žьdǫ* (czekam), lit. *geidžù* (pragnę), *živъ*, lit. *gývas*; stsł. *žrъny*, prasł. **žьrny* (żarna), lit. *gìrnos*; *grěχъ*, *grěšьnъ*, *grěšiti*; 1 sg. aor. *rěχъ*, *rěšę*; *χodъ*, prtcp. *šьdъ* i t. d.

Prasł. $ě_1$ po spalatalizowaniu tylnojęzykowej spółgłoski i po jej wymianie na *č*, *ž* lub *š* wymieniło się na *a* np. *viděti*, ale *kričati* < **krikěti*, *drъžati* < **drъgěti*, *slyšati* < **slyχěti*.

Prasł. *sk*, *zg* przed miękkiemi pierwotnemi samogłoskami wymieniło się na *šč*, *žž*, te jednak grupy spółgłoskowe na gruncie stsł. wymienione zostały na *šť*, *žď* np. *blъštati*, *blъštitъ*, por. *blěskъ*;

dręždьnъ < **dręzgьnъ* (należący do lasu), por. *dręzga* (drzazga). Prasł. *ě*$_1$ i tutaj także wymienia się na *a* np. *voštanъ* < **voskěnъ* (woskowy), por. *voskъ*; *možd anъ* < **mozgěnъ* (mózgowy), por. *mozgъ*.

§ 85. Wszystkie inne spółgłoski przed pierwotnie miękkiemi samogłoskami uległy tylko lekkiemu spalatalizowaniu (zmiękczeniu) kombinatorycznemu i ten stan pozostał niezmienionym w języku starosłowiańskim *piti*, *desętina*, *věděti*, *oslěpiti*, *tri* i t. d.

Monoftongizacja dyftongów.

§ 86. Język prasł. w pozycji przed spółgłoską i w końcu wyrazu utracił dwugłoski (przed samogłoską drugi element dwugłoski wymienił się na *j* lub *v*):

1. prasł. *ou̯* wymieniło się na *u* np. G. sg. stsł. *synu*, lit. *sūnaũs*, goc. *sunaus*, skr. *sūnōs*, praae. **sūneu̯s*; stsł. *вuхъ*, lit. *saũsas*, gr. αὖος praae. **sau̯sos*.

2. Prasł. *āi̯* wymieniło się na *-ě* i stąd stała końcówka D. sg. tematów na *-ā* np. *ženě* por. gr. χώρᾳ z praae. *-āi̯*; w innych przypadkach *-ě* mogło powstać z *-oi̯* (do którego zostało sprowadzone praae. *-ai̯*) lub z *-āi*: L. sg. *ženě*, N. V. Ac. du. *ženě*.

3. Prasł. *oi̯* w środku wyrazu wymieniło się na *ě*, które (jako późniejsze od *ě* tak zw. pierwszego, odpowiadającego praarjoeuropejskiemu *ē* lub będącemu późniejszem wzdłużeniem *e*) nazywamy *jat'* drugiem, *ě*$_2$ np. stsł. *věd-ętъ*, por. gr. *Foἶδ-α*; stsł. imprtv. *berěte*, gr. φέροιτε.

Natomiast w pozycji na końcu wyrazu dawne *oi̯* (z praae. *oi̯* lub *ai̯*) wymieniło się w pewnych formach na *ě*, w innych zaś na *-i*. Zatem mamy *-ě*: 1) w L. sg. msc. ntr. tematów na *-o*: stsł. *dǫbě*, *lětě*, por. gr. οἴκοι, Ἰσθμοῖ. 2) w N. du. ntr. tychże tematów np. *dvě lětě*, por. skr. *āsyè*. 3) D. L. sg. zaimków osobowych i zwrotnego *mьně*, *tebě*, *sebě*. 4) 1 sg. prf. stsł. *vědě* (dowiedziałem się), por. skr. perfecta medii na *-ē* z praae. *-ai̯* np. *dadē* (dałem).

Przeciwnie, mamy *-i*: 1) w N. pl. tematów męskich na *-o*: stsł. *vlъci*, gr. λύκοι. 2) D. sg. enklitycznych form zaimków osobowych i zwrotnego: *mi*, *ti*, *si*, gr. μοί, σοί, οἱ. 3) 2 i 3 os. l. poj. imprtv. *beri*, gr. φέροις, φέροι. 4) 2 os. l. poj. praes. *jesi*, *dasi*, *věsi*, co się wyprowadza z końcówki medjalnej *-sai̯*, gr. -σαι.

Oczywiście nie ma tu żadnego wpływu taka lub inna forma, tem bardziej, że do jednej kategorji należą końcówki celow-

nika l. poj. nieenklitycznych zaimków osobowych, lub końcówka 1 os. l. poj. medjalna czasownikowa, do drugiej zaś również celownik tychże zaimków formy enklitycznej i końcówka 2 os. l. poj. medjalna czasowników. Musiały tu działać jakieś przyczyny fonetyczne; zazwyczaj dopatrują się tu wpływu tak zw. tonacji czyli intonacji, z jaką wygłaszano ostatnią zgłoskę. Intonacja była stałą: akutową w jednych formach, cyrkumfleksową w innych. Jedni twierdzą że akutowe *-oį* słowiańskie wymieniło się na *i*, inni zaś tę właściwość przypisują *oį* cyrkumflektowanemu. Język grecki wskazuje, że w L. sg. intonacja była cyrkumfleksowa (Ἰσθμοῖ), w N. pl. akutowa (θεοί), w imprt. cyrkumfleksowa, gdyż końcowe -οις, -οι pod względem akcentowym tworzyły zgłoskę długą: φεύγοι (natomiast w N. pl. była ona krótka: οἱ οἶκοι); ale znów formy D. sg. zaimków wskazują różną intonację: μοί, σοί, natomiast οἱ. O ile intonacje greckie zachowały się wiernie, wskazywałyby one, że nie od nich zależała wymiana słow. *oį* na *i* lub na *ě*.

§ 87. Wymiana dwugłosek, które niegdyś zaczynały się od samogłoski twardej (*oį*, *aį*, *āį*) na samogłoskę miękką (*ě*$_2$ lub *i*$_2$) wywołała proces zmiękczenia poprzedzających spółgłosek. Nowy ten proces częścią sprawił te same skutki, co i zmiękczenie dawne przez pierwotne samogłoski miękkie (ale nie *j*), a mianowicie w zakresie spółgłosek wargowych i przedniojęzykowych: *dětę* (por. *doiti*) ma *d'* tak samo zmiękczone, jak w *děti* (por. τίθημι) i stąd w wyrazach: *bělъ*, *pěsnja*, *věra*, *měra*, *tělo*, *dětę*, *dělo*, *sěsti*, *grěχъ*, *lěpъ* i t. d. bez ścisłych poszukiwań etymologicznych nie możemy poznać, czy w danym wyrazie *ě* pochodzi z *oį* czy z *ē*, inaczej: czy jest to *ě*$_1$ czy *ě*$_2$.

Druga palatalizacja tylnojęzykowych.

§ 88. Inaczej się rzecz ma ze spółgłoskami tylnojęzykowemi: tak np. w deklinacji w V. sg. końcowe *k*, *g*, *χ* przed *e* wymieniły się na *č*, *ž*, *š* ale w L. sg. i pl. te spółgłoski nie uległy zmianie tak samo, jak i w N. pl. np. sg. N. **vьlkъ*, V. **vьlče*, L. **vьlkoi*, pl. N. **vьlkoį*, L. **vьlkoiχъ*; podobnie: **bogъ*, **bože*, **bogoi*, **bogoį*, **bogoiχъ*; **duχъ*, **duše*, **duχoi*, **duχoį*, **duχoiχъ*. Otóż gdy powstały *e*$_2$ i *i*$_2$ wtedy tylnojęzykowe uległy zmiękczeniu czyli palatalizacji przed temi nowemi miękkiemi samogłoskami, i wymieniły się: *k* na *c*, *g* na *ʒ* (potem w stsł. *ʒ* wymieniło się na *z*) *χ* na *s*. Te nowe spółgłoski wymawiały się miękko: *c'*, *ʒ'* (*z'*), *s'* ale ich miękkości w piśmie się nie

oznacza. Odtąd formy L. sg. N. pl. i L. pl. brzmiały: **vьlcě*, **vьlci*, **vьlcěχъ*; **božě*, **bozi*, **božěχъ*, (stsł. *božě*, *bozi*, *božěχъ*); **dušě*, **dusi*, **dušěχъ*.

Ten proces wymiany tylnojęzykowych na *c'*, *ʒ'*, *s'* nie na całym obszarze prasłowiańskim dał jednakowe wyniki: mianowicie w dialektach języka prasł., które dały początek językom zachodnio-słowiańskim *χ* przed $ě_2$, i_2 wymieniło się na *š* i stąd np. **duχъ* tworzył tu L. sg. **o dušě*, N. pl. **duši*, L. pl. **dušěχъ*.

Uwaga. Niektórzy wymianę tylnojęzykowych na *k*, *č*, *š* i na *c*, *ʒ*, *s* odnoszą do czasu, w którym Słowianie sąsiadowali z Gotami: mieli oni najprzód od Gotów zapożyczyć wyraz **mьkъ*, goc. *mēki*, który przybrał formę *mьčь*, kiedy i rodzime słowiańskie *k'* wymienione zostało przez *č*. Po upływie pewnego czasu Słowianie znów zapożyczyli nazwę małego pieniążka od Gotów: *kintus*, wymawiając ją **k'ęta*, po czem gdy nowe *k'ě*, *k'i* (t. j. *k'* przed e_2, i_2) wymieniło się na *cě*, *ci*, wtedy i **k'ęta* zmieniło brzmienie na *cęta*, podobnie *cьrky* z przypuszczalnego goc. **kyrikō*. Zapożyczenia te oczywiście nie mogły zajść w jednym czasie, skoro wynik palatalizacji *k* w obu razach jest inny, musiały jednakże te wyrazy wejść do języka prasł. przed IV wiekiem po Chrystusie, gdyż w tem stuleciu już Goci wyemigrowali z krajów sąsiadujących ze Słowianami do Europy południowej.

§ 89. Druga palatalizacja tylnojęzykowych zaszła jeszcze na skutek innej przyczyny, mianowicie pod wpływem miękczącym samogłoski miękkiej, poprzedzającej spółgłoskę tylno językową. Niegdyś więc wymawiano: **děvika*, **ovьka*, **palьkъ*, **stьga*, **pěnęgъ*, **kъnęgъ*, **jajko* (lub **jajьko*), co uległo wymianie na: *děvica*, *ovьca*, *palьcь*, *stьza*, *pěnęzь*, *kъnęzь*, *jajce* (po miękkiej *c'*, *ʒ'* głoski *ъ*, *o* wymieniły się na *ь*, *e*).

Proces ten jednak zaszedł nie wszędzie w stopniu jednakowym przy tem są i ogólnosłowiańskie uchylenia od tak sformułowanej zasady: mamy przecież liczne wypadki, w których *g*, *k*, *χ* następuje po spółgłosce miękkiej np. *igo*, *igla*, *pekǫ*, *krikъ*, *nožikъ*, albo też są wahania np. *prěrěkati*, *proricati*; *klikati*, *klicati*; *nasměχati sę*, *nasmisati sę*, ros. *nožik*, p. *nożyk* obok r. *nožnicy*, p. *nożyce* i t. d. Próbowano różnych objaśnień, ale żadne nie może być uznane za zadowalniające.

Grupy spółgłoskowe.

§ 90. Ze zniknięciem końcowych spółgłosek przestały istnieć zgłoski zamknięte w języku prasł.; wyjątek stanowiły tylko nie-

które przedrostki z zachowaną końcową spółgłoską np. *raz-měniti*, *vъs-χoditi*; poza tem wszystkie zgłoski tak na końcu, jak w środku wyrazów, kończyły się na samogłoskę, półsamogłoskę lub na płynną zgłoskotwórczą np. *ba-ba*, *dь-nь*, *vrъ-χъ* (właściwie *vr̥-χъ*) i t. d. Zgłoska więc mogła się zaczynać od samogłoski, spółgłoski lub grupy spółgłosek. Dlatego dawne dwugłoski przed samogłoskami stały się dźwiękami podzielonemi między dwie zgłoski np. *oi̯-a*, *ou̯-a* wymieniły się na *o-ja*, *o-va*. Grupy spółgłoskowe w środku wyrazu pozostały te tylko, które mogły rozpoczynać wyraz (tylko wyjątkowo brak przykładu na grupę nagłosową). Przykłady takich grup spółgłoskowych zebrał Leskien (Gr. 53). W grupie na pierwszem miejscu może stać *z*, *s*, *χ*, lub spółgłoska zwarta; na miejscu drugiem mogą być spółgłoski różne; rzadko bywa grupa z trzech spółgłosek: na trzeciem miejscu stoi *v*, *l*, *r*.

Grupy dwuczłonowe:

z + { *n* *znati* (znać), *čeznǫti* (niknąć, zczeznąć). | *l* tylko w środku: *žezlъ* (berło). | *d* „ „ „ *mьzda* (zapłata, zarobek). | *g* „ „ „ *mozgъ* (mózg). | *v* *zvonъ*, *jazva* (dziura).

s + { *n* *sněgъ* (śnieg), *pěsnь* (pieśń). | *m* *směχъ* (śmiech), *pismę* (litera). | *l* *slědъ* (ślad), *paslъ* (pasł). | *p* *spěti* (mieć powodzenie), *luspa* (łupina). | *t* *stati* (stanąć), *město* (miejsce). | *k* *skočiti* (skoczyć), *iskati* (szukać).

χ + { *r* *χromъ* (chromy), *viχrъ* (wicher). | *l* *χlěbъ* (chleb), *dręχlъ* (smutny). | *v* *χvala* (chwała), *vlъχvъ* (czarodziej, mag).

p + { *r* *prositi* (prosić), *veprь* (wieprz). | *l* *pletǫ* (plotę), *teplъ* (ciepły).

b + { *r* *bratrъ* (brat), *dobrъ* (dobry). | *l* *blęsti* (błądzić), *doblь* (mężny).

t + { *r* *tręsti* (trząść), *ǫtrь* (wewnątrz). | *v* *tvoriti* (tworzyć), *klętva* (klątwa).

d + { *r* *drugъ* (przyjaciel), *mędrъ* (mądry). | *v* *dvignǫti* (dźwignąć, ruszyć) (natomiast: *věvě* my dwaj wiemy Mar.).

$k+$ { *n* tylko w środku: *tъknǫti* (tknąć). *r* *krasti* (kraść), *mokrъ* (mokry). *l* *klasti* (kłaść), *teklъ* (ciekł). *v* *kvasъ* (kwas).

$g+$ { *n* *gněvъ* (gniew), *běgnǫti* (biegnąć). *r* *grobъ* (grób), *igra* (gra). *l* *ględati* (oglądać), *mьgla* (mgła). *v* *gvozdь* (gwóźdź).

Grupy z trzech spółgłosek złożone:

$s+$ { *tr* *straχъ* (strach), *bystrъ* (bystry). *kr* *skrebǫ* (skrobię), *iskra* (iskra). *kl* tylko wewnątrz: *istęsklъ* (wychudł). *kv* *skvozě* (skróś).

Grupy *str*, *zdr* powstały też wskutek wtrącenia *t*, *d* do pierwotnej grupy *sr*, *zr* np. *struja*, gr. ῥέω < **srevō* (płynę), skr. *srávati* (płynie), stsł. *razdrěšiti* (stp. rozdrzeszyć, rozrzeszyć, rozgrzeszyć). W dwu formacjach mamy wymianę dawnego *sr* > *zr* i potem *zdr* (zam. *str*): *męzdra* (miazdra) pokrewny wyraz z *męso*, i *nozdri* (nozdrza), pokrewne z *nosъ*.

Por. Zupitza KZ. 37, 396.

Grupy spółgłoskowe w złożeniach z prefiksami oraz inne, w których na ostatniem miejscu stoi *r* lub *l*, wytworzyły się już na gruncie stsł. wskutek późniejszej przestawki spółgłosek, o czem będzie mowa niżej (§ 98, 99).

§ 91. Wszystkie inne dawne grupy spółgłoskowe, które nie wchodziły do jednej zgłoski (i nie rozpoczynały wyrazu), zostały uproszczone w ten sposób, że końcowa spółgłoska sylaby przestała się wymawiać (bierzemy ją w nawias): *gre-bǫ* (grzebię), *gre(p)-ti*, *grě(p)-sъ*; *čьtǫ* (rachuję), *či(t)-slo* (stp. czysło), *či(t)-smę* (liczba); *da-dętъ*, *da(d)-mь*, *da(d)-si* (dadzą, dam, dasz); *re-kǫ*, *rě(k)* *χъ*, *rě(k)-ste*, *rě(k)-šę*; *sъ-pati*, *usъ(p)-nǫti* (usnąć), *sъ(p)-nъ* (sen), *svi-tati* (świtać), *osvь(t)-nǫti* (oświecić); *bu-diti* (budzić), *vъzbъ(d)-nǫti* (wzbudzić), *pę(k)-tъ* (piąty), lit. *peñktas*; *ple(k)-tǫ* (plotę), lac. *plecto*. Oczywiście dalsze formy osobowe powinnyby brzmieć: **pleštеši*, **pleštetъ* p. **plecesz*, **plece*; mamy natomiast stsł. *pleteši*, *pletetъ*, p. *pleciesz*, *plecie*, a więc już w prasł. analogicznie do takich słów, w których było *t* pierwotne (nie zam. *kt*), np. *metǫ*, *meteši*, p. *(za)miotę*, *(za)miecisz* i t. d. Odwrotnie znów stsł. supinum powinniśmy mieć: **petъ*,

motz* z dawnego **pektum, *moktum* (mogtum*), mamy jednak formy: *pešt*ъ, *mošt*ъ i t. p. analogiczne do inf., gdyż zawsze supinum od infinitywu różniło się tylko końcówką *-z* zam. *-i*: *nesti, nestz, brati, bratz*, a więc i tu do *pešti, mošti* powstały nowotwory: *pešt*ъ, *mošt*ъ z ъ zam. *z* po miękkiej spółgłosce.

§ 92. W grupie: spółgłoska + *j* znikało *j* po zmiękczeniu poprzedzającej spółgłoski np. **mǫžjь* > *mǫžь*, **nožjь* > *nožь*, **duχja* > **dušja* > *duša* i t. d. (jeśli piszemy *zemlja, konja, bljudo* i t. p. to tutaj *j* ma tylko znaczenie znaku zmiękczenia, podobnie bowiem oznacza się w tych razach zmiękczenie i w alfabecie starosłowiańskim). Natomiast dawne *u̯* (potem *ŭ*, *v*) znika tylko po *b* np. *obora* < **obvora* (miejsce zawarte, zamknięte zewsząd), *oběsiti* (stp. obiesić, obwiesić), *obęzati* (stp. obiązać, obwiązać), również w bardzo starodawnej formie conditionalis od słowa *byti*: *bimь* < **bu̯imь*.

§ 93. Z takich form jak stsł. *mošti* < **mokti* < **mogti, vesti* < **vetti* < **vedti* widać, że w języku prasł. spółgłoski zwarte i szczelinowe stawały się bezdźwięcznemi przed zwartemi (lub szczelinowemi) bezdźwięcznemi. Proces ten asymilacji spółgłosek bezdźwięcznych do następujących dźwięcznych i odwrotnie dokonywał się już w języku praarjoeuropejskim i także dziś się dokonywa, jest więc wyjątkowo długotrwałym. Nie wpływały, jak i dziś nie wpływają, na udźwięcznienie poprzedzających zwartych lub szczelinowych następujące po nich półotwarte (*l, r, n, m*) a także *j, v*, które pod tym względem są podobne do samogłosek; stąd takie formy jak: *otlěkz, trěti, otrokz, kosnǫti sę, směχz, svętz* i t. d.

Samogłoski nagłosowe.

§ 94. W języku stsł. odbijają się też zmiany, jakie w porównaniu do stanu praae. zaszły w języku prasł. w nagłosie wyrazów, zaczynających się od samogłoski. Zmiany te w języku stsł. (oraz w innych słowiańskich) niezupełnie konsekwentnie się objawiają.

Nagłosowe *e-, ę-* we wszystkich językach słowiańskich ma prejotację np. stsł. i prasł. *jesmь*, lit. *esmì*, *jęti* por. *vъz-ęti*; jednakże w zabytkach starosłowiańskich prejotacja wyraża się osobnym znakiem tylko w tekstach cyrylickich, natomiast głagolickie prejotacji w piśmie nie uwzględniają w zakresie *e-* i tylko mają osobny znak dla *ję-*.

Nagłosowe *ě-* w stsł. zawsze z prejotacją, wskutek czego *jě-* wymienia się na *ja-* np. *jasti*, łac. *ēdere*, lit. *ėsti*.

Nagłosowe *ъ-* przybierało prejotację i pod wpływem *j* wymieniło się *ъ* na *i*: **ъmǫ* > **jъmǫ* > *imǫ*, por. *vъz-ъma* (wezmę).

Nagłosowe *ъ-*, *y-* przybierało *v-* np. prasł. **ъz-* > *vъz-* lit. *už*; *vyk-nǫti*, por. *uč-iti*.

Nagłosowe *i-* zapewne miało prejotację, jednak nie oznaczaną w piśmie: *igla*, *igo* < **jьgo* < **jъgo*, por. łac. *jugum*.

Nagłosowe *a-* mogło być prejotowane lub nie np. *ajce*, *jajce*; *ablъko*, *jablъko* i t. d. ale zawsze *ja* obok *azъ* (p. Berneker Slav. Etym. Wörterbuch).

Nagłosowe *ǫ-* zazwyczaj bez spółgłoski przydechowej np. *ǫzlъkъ*, *ǫglъ*, *ǫglь* i t. d. (polskie natomiast z *w-*: *wąski*, *węgieł*, *węgiel* i t. d.

Nagłosowe *u-* zazwyczaj bez przydechu: *uχo* (ucho), *usta* (usta), *umъ* (rozum), *udъ* (członek), *uzda* (uzda), natomiast *jutro* obok pierwotniejszego *utro*, por. lit. *aušra* (zorza) i odwrotnie *uže* zam. *juže*, *ju*, pol. *już*, gw. *ju*, lit. *jaũ*.

Nagłosowe *o-* bez przydechu; owszem nawet znika pierwotne nagłosowe *v-* w wyrazie *osa*, lit. *vapsa*, stale też *oko*, *ostrъ*, *osmь* i t. d.

§ 95. Po prefiksach zakończonych na samogłoskę normalnie tak samo rzecz się ma, jak w nagłosie: *pri-jemljǫ*, *pri-jęti*, *pri-(j)imǫ*, *pri-vyknǫti*, *na-učiti*, *na-ostriti*, *pa-ǫkъ* i również w złożeniach np. *mьnogo-obrazьnъ*. Ściągnięcie spółgłosek zachodzi tylko w stsł. *pri-idǫ* > *pridǫ*, *pri-iti* > *priti* i t. p.

Pozatem ściągają się samogłoski w niektórych formach deklinacji i konjugacji, ale proces to stosunkowo dość późny; będzie o nim mowa przy przeglądzie form deklinacyjnych i konjugacyjnych.

§ 96. Szczególna zmiana zaszła w nagłosie form zaimkowych: *jego*, *jemu*, *imь*, *jemь*, *jeję*, *jei*, *ixъ*, *imъ* i t. d. kojarzących się bezpośrednio z przyimkami: w takiem połączeniu formy te otrzymują brzmienie: *njego*, *njemu*, *nimь*, *njemь*, *njeję*, *nixъ* i t. p. *otъ njego*, *kъ njemu*, *pri njemь*, *o njei*, *otъ nixъ* i t. p. Pobudkę do tworzenia form takich dały połączenia syntaktyczne *vъn jь* (stąd polskie weń), *vъn jej*, *sъn jimь*, *sъn jeję*, *sъn jimi*, gdyż te dwa przyimki (także w roli przedrostków) zachowywały *n* przed *j* i samogłoskami, wymieniały się zaś na *vǫ-*, *sǫ-* przed spółgłoskami (np. *vǫvozъ*, *sǫsědъ*). Ponieważ nadto w innych pozycjach (t. j. przed wyrazem, z którym przyimek nie był w związku syntaktycznym) były w użyciu formy: *vъ*, *sъ*, (*vъ jego domъ*, *sъ jixъ otьcemь*), więc i tutaj w umysłach ludzi mówiących zrodziło się wyobrażenie, że *n* (właściwie *ń* zmiękczone

przez następujące *j*, które samo znikło), należy do zaimka; momenty wymawiania dzielono więc tak: *sъ-nimь*, *vъ-njemь*, kiedy się zaś te i podobne formy w świadomości ludzi mówiących ustaliły, przeniesiono te nowe formy zaimkowe także do połączeń innemi przyimkami: *kъ njemu*, *do nixъ* i t. d.

B. Zmiany starosłowiańskie.

§ 97. W języku stsł. i niektórych innych słowiańskich znikło *t*, *d* przed *l* np. w prtcp. *melъ*, *palъ* < **metlъ*, **padlъ*, p. *miótł*, *padł*, *mylo* p. *mydło*, i tylko w niewielu wyrazach mamy połączenia dźwięków *tl*, *dl* np. *světlъ*, *sedlo*, co Leskien objaśnia (Gr. 59), że dawniej były to formy *světьlъ*, *sedьlo*, a możnaby też sądzić, że tu *t*, *d* dodano w późnym stosunkowo czasie pod wpływem pokrewnych wyrazów: *světiti*, *sędǫ*.

§ 98. W okresie stsł. ostatecznie na miejscu dawnego *tj*, *kť*, *dj* wytworzyły się dźwięki swoiste: *šť*, *žď*, które z czasem stwardniały np. *svěšta* < **světja* (świeca), *nošть* < **noktь* (noc), *mežda* < **medja* (miedza). Tak samo wymieniło się prasł.: *stj*. *zdj* np. *pustiti*, *puštǫ* (puścić, puszczę), *zagvozditi*, *zagvoždǫ* (zagwoździć, zagwożdżę), prasł. *sk'*, *zg'* np. *pištalь* (piszczel) < **pišťalь* < **piskělь* por. *piskati* (piszczeć), *moždan* < **možžan* < **možžan* < **mozgěnъ* (mózgowy).

Tak samo w złożeniach z przedrostkami na *-z*, *-s* np. **is-čeznǫti* > *ištezнǫti* (ale także *ičeznǫti*); **iz-žesti* > **ižžešti* > *iždesti*.

Też przedrostki w połączeniu z innemi czasownikami wywołały ukazanie się nowych grup spółgłoskowych, w których znowu zaszły różne zmiany:

1. przed spółgłoskami bezdźwięcznemi przedrostki *iz-*, *raz-*, *vъz-* wymieniły się na *is-*, *ras-*, *vъs-* np. *istekati*, *raskopati*, *vъsklicati*.

2. w utworzonej tą drogą grupie *sc* zaszła wymiana *c* na *t* lub uproszczenie grupy przez zniknięcie pierwszej spółgłoski: *is-cěliti* > *istěliti* lub *icěliti* (uzdrowić).

3. w grupie *ss*, *sš* ginie *s*: *vъs-stati* > *vъstati* (wstać), *iz-šьdъ* > *išьdъ* (wyszedłszy).

4. przed *l'* i *ń*, zmiękczonemi przez *j*, końcowa spółgłoska tych przedrostków wymienia się na *ž* jak gdyby pod bezpośrednim wpływem *j* np. *vъz-ljubljǫ* > *vъžljubljǫ* (pokocham) i to samo zachodzi w przyimkach np. *iz njego* > *iźnjego* (z niego); to znajdujemy już w tak dawnym tekście, jak fragment Mszału kijows. *vъžljubleni*, *bež negože*.

§ 99. Prasł. *or-* nagłosowe przed spółgłoską w jęz. stsł. wymieniło się na *ra-* np. stsł. *ralo*, p. *radło*, prasł. **ordlo*, por. *orati*; stsł. *rasti*, p. *róść*, prasł. **orsti*; stsł. *rabota*, p. *robota*, prasł. **orbota*, por. niem. *arbeit*; stsł. *ramo*, p. *ramię*, prasł. **ormo*, **ormę*, niem. *arm*.

Prasł. *ol-* nagłosowe przed spółgłoską w jęz. stsł. ukazuje się pod postacią *la-* lub niekiedy także *alъ-* przyczem jednak według wszelkiego prawdopodobieństwa *ъ* po *l* był tylko znakiem graficznym i nie wyrażał żadnego dźwięku np. stsł. *lakati*, *alъkati*, p. *łaknąć*, prasł. **olkati*, lit. *alkti*; stsł. *ladii*, *alъdii*, p. *łodzia*, prasł. **oldьji*; stsł. *lanii*, *alъnii*, p. *łania*, prasł. **olnьji*; stsł. *lakъtь*, p. *łokieć*, prasł. *olkъtь*

Prasł. *or*, *ol*, *er*, *el* między spółgłoskami wymieniły się w jęz. stsł. na *ra*, *la*, *rě*, *lě* lub *la* np. stsł. *gradъ*. p. *gród*, r. *gorod*, prasł. **gordъ*, por. niem. *garten*, lit. *gařdas* (trzoda, obora); stsł. *brěg*, p. *brzeg*, r. *bereg*, prasł. **bergъ*, niem. *berg*; stsł. *glava*, p. *głowa*. r. *golova*, prasł. **golva*. lit. *galvà*; stsł. *mlěko*, r. *moloko*, prasł. **melko*, por. niem. *milch*; stsł. *članъ*, p. *człon*, prasł. **čelnъ* lub raczej już prasł. **čolnъ*, p. § 33, 5 i 34, 5.

Na skutek tego przestawienia (metatezy) głosek wytworzyły się nowe grupy spółgłoskowe: *nrěti* < **nerti* (wtykać), *mrěti* < **merti* (mrzeć), *mladъ* < **moldъ* (młody), *vrata* < **vorta* (wrota), *vlěkǫ* < **velkǫ*, lit. *velkù* (wlekę), *tlěšti* < **telkti* (tłuc), *dlanь* < **dolnь* (dłoń), *sręda* < **serda* (środa), *smradъ* < **smordъ* (smród), *svrabъ* < **svorbъ* (świerzb), *zrakъ* — **zorkъ* (wzrok), *zlato* < **zolto* (złoto), *χvrastьje* < **χvorstьje* (chróst), podobnie: *žrěti*, *žlěsti*, *črěda*, *članъ*.

§ 100. W języku starosłowiańskim nastąpiła częściowa utrata palatalizacji pewnych spółgłosek oraz zmiany w charakterze półsamogłosek:

1. utożsamiły się prasł. twarde i miękkie zgłoskotwórcze płynne: *r̥*, *l̥* i dlatego piszą się to *rъ* to *rь* i również to *lъ* to *lь* w jednych i tych samych słowach np. *krъmiti*, *krьmiti*, *vlъkъ*, *vlьkъ* i t. p.

2. o ile można sądzić z ortografji, były różne stopnie miękkości spółgłosek: a) najsłabsza palatalizacja przed *e*, *ę*, *ь*; tu prawie nigdy nie spotykamy znaku zmiękczenia; b) silniejsza przed *i*; tu zwykle jednakowo się pisze *ni*, czy to wtedy, gdy pochodzi z dawnej grupy *ni*, czy też z dawnej grupy *nji*, w tym ostatnim jednak razie często stawiano obłączek nad *n*, c) silniejszy stopień zmiękczenia przed *ě* np. *ně* = *ńe*, *mě* = *ḿe* i t. d.; najsilniejszy stopień pala-

talizacji tam, gdzie zmiękczenie jest skutkiem działania *j* np. *konja = koňa*. Jednakże nie każda spółgłoska ma różne stopnie zmiękczenia.

3. w jęz. stsł. dawne miękkie *č', ž', š' šť, žd'* stwardniały: pisze się wiec *čudo* zam. *č'udo, čjudo* i t. d.; na końcu wyrazów pisze się ъ: *-čъ, -žъ, -štъ* i t. d. tylko mocą tradycji.

4. nieraz ъ *i* ь mieszają się z sobą, co według Leskiena pochodzi stąd, że przestały się wymawiać (w pozycji, gdzie były słabe: ъ, ь, p. § 12), wskutek czego stały się tylko znakami twardości lub zachowanej miękkości poprzedzającej spółgłoski, albo odbijały charakter następującej zgłoski twardej lub miękkiej; stąd np. *tъma, tьmě*; *mъnoję, mьně* i t. d. Z tem się nie zgadza N. van Wijk w artykule Zu den altbulgarischen Halbvocalen, JA. 37. 330—77, gdzie dowodzi, że stsł. ъ było półsamogłoską okrągłą, mającą artykulację bardziej tylną, a ь miało artykulację posuniętą ku przodowi; jako dowód przytacza przejście ь > ъ przed spółgłoską wargową nawet miękką np. *vъzmetь, tъmě, sъnъmište.* Oczywiście i on uznaje, że z czasem półsamogłoski słabe znikły, „o ile trudne do wymówienia grupy spółgłoskowe nie przeszkodziły ich zniknięciu“ str. 350, nota.

5. Znikanie słabych półsamogłosek zachodzi już w w. X, XI; przedtem musiały się wymawiać, inaczej bowiem nie oznaczanoby ich (mocą tradycji) także w późniejszych odpisach pochodzących z X i XI w. Miejscami jednakże w tych zabytkach już zachodzi ich pomijanie w piśmie: we fragmencie Mszału tylko w wyrazie *člověčьska*, przyczem zaznaczyć trzeba, że we wszystkich zabytkach starosłowiańskich zawsze się pisze *člověkъ* a nie **čьlověkъ*, (bez ь nie byłoby zrozumiałe *č*); także tu raz napisano *cirkъnaja* obok *cirkъve.* Tu także nie miesza się naogół ь i ъ z wyjątkiem parokrotnie napisanego wyrazu *vьsěχъ* obok znacznie częstszej formy *vьsěχъ.* W Zogr. dość często (10 razy) spotykamy *kto*, podobnie w Mar., częściej w Assem.; niekiedy także *χto* np. w Mar. Mt. 3, 7 z dysymilacją spółgłosek w nowej grupie.

Odwrotnie też ukazuje się niekiedy wyraz napisany z ъ wbrew etymologji np. *uszměnъ* (zam. *usměnъ* — skórzany) w Zogr. *zakъla* (zakłuł) tamże albo w wyrazach obcych *avъgusta* Zogr. *vidъsaidǫ* (Betsaidę) i t. d.

6. Wskutek znikania półsamogłosek słabych następuje wymiana mocnych na pełne samogłoski np. w Zogr. *usoχъšǫ* (właściwie

usoχšǫ), *tokmo*, *crъkovь* (właściwie: *crъkov*), *rabotъ* < *rabъ tъ*, *rodosь* < *rodъ sь* i t. d. z samogłoską *o* na miejscu *ъ*, a także z *e* na miejscu *ь*, np. w Zogr. *sъšedъšju* (właściwie *sъšedšju*), *temьnicǫ* (*temnicǫ*), *dnesь* (t. j. *dnes'* < *dьnьsь*). Także *o* zam. *e* *skǫdolь* (< *skǫdzlь* zam. *skǫdьlь* — dachówka) Zogr. Luc. 5, 19, *vъ skǫdolьnicě* (w dzbanie) Marc. 14, 13 obok *skǫdelьnikovo* (garncarzowe) Mat. 27, 7 *na selě skǫdelьniči* (garncarzowem) Mat. 27, 10. Wymiana *ǫ* przez *o*, *ę* przez *e* w Mar. jest częstsza niż w Zogr.; tu także *o* zam. *ъ*, *e* zam. *ь* przed *j*: *umeroi* (Zogr. *umьry* = który zmarł, prtcp. praet. act. deklinacja złożona) Jo. 12, 1, *svętoi* Luc. 1, 72, *naricaemoi* (nazywany Jo. 21, 2, *udarei* (który uderzył) Mat. 28, 2, *azъ vamъ prědame i* (ja wam go wydam) Mat. 26, 15.

7. Zazwyczaj po *i* a także przed *i* lub *j* wymienia się *ъ* na *y*, *ь* na *i*. Szachmatow JA. 31, 481 nazwał to zwężeniem półsamogłosek, np. w Mar. *χlěbъ životъnyi* Jo. 6, 35 (chleb żywota), *drugyi* Mat. 8, 21 (drugi), *vъznesyi sę* Mat. 11, 23 (który się wzniósł); tak więc w jednym i tym samym zabytku *-ъj* > *-oj* lub *-yj* a *-ьj* > *ej* lub *ij*.

To samo zachodzi przed *jь* (Ac. sg. 'eum') np. w Mar. *viděly i esi* (widziałeś go) Jo. 9, 37, *azъ vamъ prědami i* (ja wam go wydam) Cloz. 171.

8. W formacjach typu: *kamenьje*, *oběštanije* nietylko *ь* wymienia się na *i*, ale ta wymiana w I. sg. pociąga za sobą też wymianę końcówki *-emь* na *-imь*, co objaśnia Vondrák (Altkirchensl. Gr. 227) asymilacją: *oběstanijemь* > *oběštanijimь* (pisze się *oběštaniimь*), *kamenijimь* (*kameniimь*).

9. Jeszcze dalej postąpił proces fonetyczny w grupie *yi* (z dawniejszej grupy *ъi*), tam gdzie te dwa dźwięki ściągają się w jedno *y* np. w Zogr. *vъzljubeny* Mat. 17, 5, *věčьny* Mat. 19, 29 ale oba te miejsca znajdują się w części kodeksu, pisanej późniejszą ręką z pocz. XII w.; tu także *boli* (< *bolii*) Mat. 23, 11. Ze starych tekstów końcówkę nie *-y* ale raczej *-ъjь*, *ъi* (ѣи) ma fragment kijowski Mszału: *milostivъi*, *svętъi*, *prinesenъi*, *věčьnъi* (przymiotnika z tematem miękkim niema ani jednego).

10. Asymilacja samogłosek a potem ich ściągnięcie zachodzi szczególnie w deklinacji złożonej przymiotników np. *dobra-jego* > *dobraago* > *dobrago*; w konjugacji *umějete* > **umějěte* > *umějate*, *uměate*; *znajete* > *znaate* i t. d. bez ściągnięcia.

11. W najstarszym znanym okresie jęz. stsł. zaczęło znikać t. zw. *l* epentetyczne po spółgłoskach wargowych w prasł. gru-

pach *pj*, *bj*, *vj*, *mj* > *pľ*, *bľ*, *vľ*, *mľ*. Zauważył to Vondrák Aksl. Gr.[2] 323, omówił van Wijk w Roczniku Slawistycznym 9, 14—18, objaśniając, że zanik ten ma charakter czysto fonetyczny i że wymiana miękkiego *l* na *j* zaszła także w wielu gwarach czakawskich i sztokawskich, zwłaszcza po wargowych np. *sabja*, *debji* obok *petľa kľuč*. Tenże proces znany jest i z języków romańskich np. z francuskiego.

MORFOLOGJA.

§ 101. Morfologja jest nauką o formie wyrazów, które według systemu tradycyjnego dzielą się na odmienne i nieodmienne. Pierwsze odmieniają się przez przypadki lub osoby, odpowiednio też do tego system ich odmian tworzy deklinację lub konjugację. System deklinacyjny mają imiona i zaimki, system konjugacyjny — czasowniki czyli słowa. Do systemu deklinacyjnego wchodzą formy: rodzaju, przypadku, liczby. Rodzajów rozróżniamy trzy: męski, nijaki, żeński; przypadków siedem: Nominativus (mianownik), Accusativus (biernik), Vocativus (wołacz), Genetivus (dopełniacz), Dativus (celownik), Instrumentalis (narzędnik), Locativus (miejscownik). Liczby w deklinacji starosłowiańskiej były trzy: pojedyncza, mnoga i podwójna. Pojęcie przypadku ustaliło się nietylko na zasadzie formy, ale przedewszystkiem znaczenia, to też często bywa tak, że niektóre przypadki nie różnią się od siebie formalnie np. N. i Ac. sg. *synъ*, V. G. L. sg. *synu*, D. L. sg. *vodě* i t. d.

Do systemu konjugacyjnego wchodzą strony: czynna, bierna; tryby: oznajmujący, warunkowy, rozkazujący; czasy: teraźniejszy, imperfectum, aoryst, przeszły złożony, przyszły; osoby: pierwsza, druga, trzecia; liczby: pojedyncza, mnoga, podwójna. Wreszcie tu zaliczają się też formy imienno-czasownikowe: bezokolicznik, supinum, imiesłowy.

System deklinacyjny i konjugacyjny zależy w wielkiej części od budowy t. zw. tematu czyli pod względem morfologicznym niezmiennej części wyrazu, gdyż z tematami, w pewien sposób zbudowanemi, łączą się pewne końcówki. Dobór końcówek zależy mianowicie w szeregach deklinacyjnych od końcowej głoski tematu, np. od imienia *vlъkъ* tworzy się N. pl. w formie *vlъci* z praae. *ųlkoi*, gdzie jest temat na *-o-* i końcówka N. pl. *-i*; natomiast od imienia *kamy* ten sam przypadek brzmi *kamene*, gdyż tu temat

kończy się na spółgłoskę (*-n-*), a takie tematy w N. pl. przybierają końcówkę prasł. *-e* z praae. *-es*. W zakresie konjugacyj jest nieco inaczej: tam przedewszystkiem charakter końcówki stoi w związku z budową tematu: gdzie tematem jest goły pierwiastek, tam końcówki są inne niż przy czasownikach, które mają właściwy temat, t. j. składający się z pierwiastka i jakiegoś sufiksu np. *vědętъ*, ale *berǫtъ*; pierwsze z praae. *vēd-nt-* drugie z praae. *bher-o-nt-*.

Zasada morfologicznej niezmienności tematu ma moc jednak tylko w pewnym danym okresie językowym; np. formy: *vlъk-ъ*, *vlъc-i*, *vlъč-e* dzielimy w ten sposób, że za część morfologicznie niezmienną uznajemy: *vlъk-*, *vlъc-*, *vlъč-*, zdając sobie z tego sprawę, iż spółgłoski: *k*, *c*, *č* są tylko wymianami fonetycznemi, zależnemi od natury sąsiednich dźwięków. Wspomnieliśmy jednak, że dawniej temat tego wyrazu kończył się na samogłoskę: w ogromnej większości przypadków temat ten miał formę *vlъko-*, raczej w praae. okresie *ulko-* i w jednym przypadku *ulke-*, przyczem wiemy, że *e* i *o* pierwotnie były takiemiż fonetycznemi wymianami samogłoskowemi, jak późniejsze wymiany np. spółgłoskowe: *k*, *c*, *č*. Ponieważ jednakże końcowa samogłoska tematu zlewała się z samogłoskami właściwej końcówki, przyczem dokonywały się różne procesy zmian fonetycznych (np. *vlъko-n* > *vlъkъ*, *vlъko-od* > *vlъka*, *vlъko-i* > *vlъci* i t. d.), nastał przeto (już w odległej starożytności) czas, kiedy za niezmienną morfologicznie część wyrazu zaczęto uważać uszczuploną dźwiękowo formę dawnego tematu, więc np. nie *vlъko-* (*vlъke-*), ale tylko *vlъk-* (*vlъc-*, *vlъč-*). Ten proces skracania dawnych tematów Baudouin de Courtenay nazwał morfologiczną absorbcją. Dziś przeto musimy rozróżniać formę tematu nowego i formę tematu dawnego, nazywanego też pierwotnym. To samo zachodzi też w konjugacji.

I. Wyrazy odmieniające się według deklinacji.

A. Forma tematów imiennych.

Tematy proste.

§ 102. W językach słowiańskich niema imion, któreby się składały z samego tylko rdzenia i końcówki przypadkowej; zawsze temat składa się z rdzenia i przynajmniej jednego przyrostka (sufiksu). Wobec tego tematy dzielą się na pierwotne (pierwne) złożone z rdzenia i sufiksu, oraz na wtórne, utworzone przez przy-

branie jakiegoś przyrostka do gotowego już dawniejszego tematu. Imiona w ten sposób utworzone nazywają się pochodnemi. Tematy jednak i w jednym i w drugim wypadku nazywają się prostemi.

§ 103. Imiona pochodne bywają różnych gatunków, np. pochodnemi są zdrobniałe: *rǫčьka* pochodzi od *rǫka* (ręka); rzeczowniki pochodne od imiesłowów lub przymiotników: *učenikъ*, *učenije* od *učenъ* (uczony), *slěpьcь* od *slěpъ* (ślepy), *milostь* od *milъ* (miły), *pravьda* od *pravъ* (prawy); rzeczowniki pochodne od rzeczowników: *božьstvo* od *bogъ* (bóg), *dǫbьje* od *dǫbъ* (dąb); przymiotniki od rzeczowników: *medvьnъ* od *medъ* (miód), *bračьnъ* od *brakъ* (ślub), *krilatъ* od *krilo* (skrzydło) i t. d. Jak widzimy z tych przykładów, prawie zawsze w imieniu pochodnem znika końcowa samogłoska tematu pierwszego np. *rǫka*, temat *rǫka-*, wyraz pochodny *rǫč-ьka*; *učenъ*, temat *učeno-*, pochodne: *učen ikъ*, *učen-ije*; *slěpъ*, temat *slěpo-*, pochodny wyraz *slěp-ьcь*, *pravъ*, temat *pravo-* pochodny wyraz *prav-ьda*; *bogo-*, *bož-ьstvo*; *dǫbo-*, *dǫb-ije*; *brako-*, *brač-ьnъ*; *krilo-*, *kril-atъ* i t. d. rzadkie wyjątki: *medu-*, *medv-ьnъ* (gdzie *v* z *u* przed półsamogłoską).

Jeżeli przeto temat się składa z rdzenia i sufiksu samogłoskowego (*-a-*, *-o-*, *-i-*, *-u-*), który w całości znika w wyrazie pochodnym, wtedy wyraz pochodny wydaje się, jakby był utworzony bezpośrednio od rdzenia z pomocą jednego sufiksu np. *rǫčьka* jakby z: *rǫk-ьka* (bez pośredniego *rǫka-*), *slěpьcь* jakby z *slěp-ьcь* bez pośredniego *slěpo-*, *slěpъ* i t. d.

§ 104. Dzięki procesowi morfologicznej absorbcji powstają nowe sufiksy właśnie przez pośrednictwo wyrazów pochodnych np. suf. *-ikъ* tworzy rzeczowniki od przymiotników z tematem na *-ьno-*: *grěšьnъ* — *grěšьn-ikъ*, *pravьdьnъ* — *pravьdьn-ikъ* (człowiek sprawiedliwy) i t. d. Otóż w rzeczownikach tego gatunku wyodrębnia się (złożony) przyrostek *-ьnikъ*, z którego pomocą powstają rzeczowniki od rzeczowników bez pośrednictwa przymiotników np. *voz-ьnikъ* (woźnica) od *vozъ* mimo braku przymiotnika **vozьnъ*. Podobnie też powstały inne złożone przyrostki np. *-itelь* obok *-telь*, *-janinъ* ob. *-inъ*, *-lište* ob. *-ište*, *-ьnica* ob. *-ica* i t. d.

Te procesy tworzenia pochodnych przyrostków i różnego kombinowania ich z sobą sprawiły, że między przyrostkami w każdym języku zaszły liczne zmiany i trudno nieraz bywa ustalić względną starożytność sufiksów. Są też sufiksy obcego pochodzenia, które do języka weszły drogą zapożyczeń całych wyrazów obcych, poczem nastąpiło abstrahowanie sufiksów i użycie ich przy two-

rzeniu nowych wyrazów. Tak np. z języka gockiego przeszło do prasłowiańskiego wiele wyrazów z suf. goc. *-areis*, który na gruncie słowiańskim przybrał formę *-arъ*, np. *bōkareis* słow. *bukarъ* (gramatyk). Na podobieństwo tych wyrazów zaczęto też tworzyć od tematów rodzimych rzeczowniki pochodne na *-arъ* np. *ryba* — *rybarъ* (rybak), *pekǫ* — *pekarъ* (piekarz) i t. d.

§ 105. Ze względów deklinacyjnych nie ma znaczenia okoliczność, czy temat jest pierwnym, czy wtórnym, natomiast ważnem jest to, jaką jest końcowa głoska tematu; dlatego też rozróżniamy tematy na *-o-*, *-ā-*, *-i-*, *-u-*, *-ī-*, *-ū*, wreszcie na różne spółgłoski. Oczywiście zawsze tu mamy na uwadze formę tematów dawną praarjoeuropejską.

Sufiksy na *-o-*.

§ 106. Rzeczownikowe:

1. Suf. *-o-*: *grǫbъ* (grób), por. *grebǫ*, *pekъ* (aestus), por. *pekǫ*, *straχъ* (strach), *běgъ* (bieg), *duχъ* (duch), *šumъ* (szum), *sъlъ* (po-seł), *stydъ* (wstyd), *kvasъ* (kwas), *blěskъ* (blask), *lisъ* (lis), *cvětъ* (kwiat), *rastъ* (wz-rost), *mrakъ* (mrok), *brěgъ* (brzeg), *krъkъ* (kark), *svrъbъ* (świerzb), *morъ* (mór), *gladъ* (głód), *žlabъ* (żłób), *stlъpъ* (słup), *vlъkъ* (wilk), *dolъ* (dół), *blędъ* (błąd), *dǫbъ* (dąb), *kǫsъ* (kęs), *rędъ* (rząd), *rovъ* (rów), *zъvъ* (zew), *lovъ* (łów). Wszystkie te rzeczowniki są rodzaju męskiego, z tymże jednak przyrostkiem tworzą się też liczne nijakie: *oso* (stimulus), *igo* (stp. igo = jugum), *věko* (palpebra), *ruχo* (onus navis, stp. *rucho* = odzież), *pyro* (πυρός), *gnězdo* (gniazdo), *brъdo* (clivus), *strъvo* (ścierwo), *pero* (pióro), plurale tantum *drъva* (drwa), *mlěko* (mleko), *čelo* (czoło), *klǫbo* (glomus), *mǫdo* (testiculus), *męso* (mięso), *drěvo* (drzewo).

Pierwotnie także po *-j-*, ale w tej pozycji *-o-* wymieniło się na *-e-*. końcowe *-ъ* na *-ъ*, jednak półsamogłoska się nie pisze, a *j* wyraża się w piśmie przez *i*, w naszej transkrypcji *j*: *gnoj* (gnój), *boj* (bój). *loj* (łój), *roj* (rój), i t. d. *polje*, *morje* i t. d.

Suf. *-o-* występuje we wszystkich językach arjoeuropejskich w największej obfitości.

2. Suf. *-ro-*, *darъ* (dar, gr. δῶρον), *bedro* (biodro), *rebro* (żebro).

3. Suf. *-ero-*: *večerъ* (wieczór, lit. *vãkaras*) *sěverъ* (stp. siewior = aquilo), *jezero* (jezioro, lit. *ẽžeras*).

4. Suf. *-lo-*: *ǫzlъ* (węzeł), *ǫglъ* (węgieł, *angulus*), *pьklъ* (stp. pkieł, piekło = pix), *greblo* (z-grzebło).

5. Suf. *-elo-*: *cvьtelъ* (flos), *plevelъ* (plewa), *dętelъ* (dzięcioł).

6. Suf. *-olo-*: *sokolъ* (sokół).

7. Suf. *-ьlo-*: *kozьlъ* (kozieł), *orьlъ* (orzeł, lit. *erẽlis*), *osьlъ* (osieł, łac. *asilus*).

8. Suf. *-no-*: *sъnъ* (sen < *sъp-nъ*, por. *sъp-ati*), *okno* (okno), *zrъno* (ziarno), *vlakno* (włókno).

9. Suf. *-ano-*: *bajanъ* (incantator), *bratanъ* (bratanek), *županъ* (naczelnik żupy).

10. Suf. *-ino-*: *klinъ* (*klin*, o ile wyraz ten stoi w pokrewieństwie z *koljǫ* = kolę); zwykle tylko w liczbie pojedynczej: *čeljadin* (famulus), *gospodinъ* (stp. gospodzin), *voinъ* (miles), najczęściej w nazwach narodowości: *blъgarin*, *grъčinъ*, *murin* (murzyn, Aethiops).

11. Suf. *-uno-*: *běgunъ* (fugitivus), *perunъ* (piorun).

12. Suf. *-ьno-*: *rězьnъ* (frustum, kromka).

13. Suf. *-to-*: *mostъ* (most). *listъ* (stp. list), *dlato* (dłóto), *žito* (żyto = frumentum).

14. Suf. *-oto-*: *klopotъ* (kłopot, strepitus), *kokotъ* (kogut), *životъ* (żywot).

15. Suf. *-eto-* lub *-ьto-*: *krečetъ* (cicada), *trepetъ* (tremor, por. p. *trzpiot*), *skrъžьtъ* (zgrzyt), *χrъbьtъ* (grzbiet).

16. Suf. *-ato-*: *svatъ* (swat).

17. Suf. *-yto*: *kopyto*, *koryto*.

18. Suf. *-ьstvo-*: *děvьstvo* (virginitas), *jestьstvo* (p. **jeststwo* > *jestestwo*), *sǫtьstvo* (natura).

19. Suf. *-tro-*: *utro* (lit. *aušrà* = rano).

20. Suf. *-tlo-*: *pětlъ* (kogut).

21. Suf. *-do-*: *podъ*, *zapodъ* (caverna), *prědъ* (przodek), *zadъ* (tył).

22. Suf. *-ędo-*: *govędo* (mięso wołowe).

23. Suf. *-avo*: *rǫkavъ* (rękaw).

24. Suf. *-ivo-*: *varivo* (warzywo), *prędivo* (przędziwo).

25. Suf. *-imo-*: *krъčimъ* (faber, por. *krъčь* = metallum), *otьčimъ* (vitricus).

26. Suf. *-ko-*: *znakъ* (znak). *brakъ* (matrimonium).

27. Suf. *-ako-*: *junakъ*, *scojakъ*.

28. Suf. *-ьko-*: *skačьkъ* (locusta), *sǫčьcь* (sęczek), *kupьcь* (kupiec).

29. Suf. *-iko*: *nožikъ* (nożyk), *načęlьnikъ* (princeps), *dlъžьnik* (dłużnik), *učenikъ* (discipulus).

30. Suf. *-ьko-*: *cvětьkъ* (kwiatek), *synъkъ* (synek).

31. Suf. *-yko-*: *językъ*, *klykъ* (kieł).

32. Suf. *-ęko-*: *zajęcъ* (zając) *měsęcъ* (miesiąc).

33. Suf. *-ęgo-*: *kъnęzъ* (ksiądz), *pěnęzъ* (pieniądz).

34. Suf. *-χo-*: *směχъ* (śmiech), *spěχъ* (studium), *ǫχъ* (węch, por. *vonja* = wonia, woń).

35. Suf. *-ъχo-*: *vetъχъ* (stp. wiotchy, vetus)

36. Suf. *-iχo-*: *ženiχъ* (sponsus).

37. Suf. *-dlo-*: *mylo* (mydło), *ralo* (radło, aratrum)

38. Suf. *-slo-*: *maslo* (masło), *veslo* (wiosło).

§ 107. Przymiotnikowe męskie i nijakie:

1. Suf. *-o-*: *χromъ* (chromy), *slabъ* (słaby), *suχъ* (suchy), *ljubъ* (luby), *zъlъ* (zły), *slěpъ* (ślepy), *živъ* (żywy), *srogъ* (srogi), *brъzъ* (stp. barzy = citus), *tvrъdъ* (twardy), *mladъ* (młody), *krǫtъ* (kręty), *skǫpъ* (skąpy) i t. d. i odpowiednie nijakie: *χromo, slabo, suχo* i t. d.

2. Suf. *-ro-*: *ostrъ* (ostry, acutus). *rъdrъ* (rudy, ruber), *pъstrъ* (pstry, por. ποίκιλος).

3. Suf. *-lo-*: *krǫglъ* (krągły), *světlъ* (światły), *kyslъ, gnilъ, puχlъ, sъmělъ*, p. *kisły, śmiały, stały, były*... imiesłowy: *neslъ* (niósł), *bъralъ* (brał) i t. d.

4. Suf. *-elo-*: *kyselъ* (acidus), *veselъ* (stp. wiesioły).

5. Suf. *-no-*: *plъnъ* (pełny, łac. *plenus*, gr. πίμπλημι), imiesłowy bierne: *danъ* (dany).

6. Suf. *-ano*: *pьjanъ* (pijany)[1]), imiesłowy bierne: *rъvanъ* (rwany).

7. Suf. *-eno- črъvenъ* (stp. czerwiony), *zelenъ* (zielony); imiesłowy bierne: *nesenъ* (niesiony), *vedenъ* (wiedziony).

8. Suf. *-ěno-*: *kaměnъ* (lapideus), *rožanъ* (corneus); imiesłowy bierne: *iměnъ* (miany), *viděnъ* (widziany), *slyšanъ* (słyszany).

9. Suf. *-ino-*: *golǫbinъ* (gołębi), *neprijazninъ* (diaboli), *onъsičinъ* (cuiusdam), *dъšterin* (córczyn), *materinъ* (matczyn), *zvěrinъ* (do zwierza należący), *tatinъ* (furis), *sotoninъ* (satanae), *sǫdiinъ* (iudicis), *sestrinъ* (siostrzyn), *oslętinъ* (aselli), *oblastinъ* (subditus).

10. Suf. *-ьno-*: *protivьnъ* (przeciwny), *orьnъ* (orny). *divьnъ* (dziwny), *istinьnъ* (prawdziwy).

11. Suf. *-to-*: *tlъstъ* (tłusty), *žlъtъ* (żółty), zwłaszcza w imiesłowach biernych: *bitъ* (bity), *načętъ* (zaczęty) i t. d. także w liczebnikach porządkowych: *četvrtъ* (czwarty), *pętъ* (piąty) i t. d.

12. Suf. *-ato-*: *bogatъ* (bogaty), *rogatъ* (rogaty).

---

[1]) Por. Zubatý w czasopiśmie Listy Filologické z r. 1902.

13. Suf. *-ovato-*: *sękovatъ* (sękowaty), *trędovatъ* (trędowaty), *bělovatъ* (subalbus, białawy).

14. Suf. *-jato-*: *pastušatъ* (pastuszy), *pěsъčatъ* (piaszczysty).

15. Suf. *-ito-*: *imenitъ* (clarus), *srъditъ* (iratus).

16. Suf. *-ovito-*: *domovitъ* (domowy), *imovitъ* (dives).

17. Suf. *-tvo-*: *mrъtvъ* (martwy), *črъstvъ* (czerstwy).

18. Suf. *-ędo-*: *skarędъ* (szkaradny).

19. Suf. *-ovo-*: *děverovъ* (stp. dziewierza), *lъvovъ* (lwowy), *dǫbovъ* (dębowy), *sosnovъ* (sosnowy).

20. Suf. *-avo-*: *krъvavъ* (krwawy).

21. Suf. *-ivo-*: *myslivъ* (intelligens, myśliwy), *pokorivъ* (humilis), *lъživъ* (mendax).

22. Suf. *-livo-*: *pokorlivъ* (humilis), *lъžlivъ* (mendax).

23. Suf. *-mo-*: w imiesłowach biernych: *vezomъ*, *χvalimъ*, *dělajemъ*, także w przymiotnikach: *prěmъ* (rectus), *golěmъ* (magnus).

24. Suf. *-eko-*: *dalekъ* (daleki).

25. Suf. *-oko-*: *glǫbokъ* (głęboki), *vysokъ* (wysoki).

26. Suf. *-ьko-*: *gorьkъ* (gorzki), *tęžьkъ* (ciężki).

27. Suf. *-ьsko-*: *dětьskъ* (infantum, por. p. *dziecko*), *mǫžьskъ* (męski).

28. Suf. *-ъko-*: *ǫzъkъ* (wąski), *dьzъkъ* (dziarski).

29. Suf. *-so-*: *rusъ* (< *rud-sъ*, rufus).

Sufiksy na *-jo-*.

§ 108. Rzeczownikowe:

1. Suf. *-jo-*: *košь* (kosz), *nožь* (nóż), *lučь* (lux), *χmělь* (chmiel), *dъždь* (deszcz), *lože* (łoże), *plešte* (humerus).

2. Suf. *-ьjo-*: *črъvьj* (vermis), *gvozdьj* (clavis), *ostrьje* (ostrze), *ništьje* (paupertas), *veselьje* (wesele), *bytьje* (byt), *čutьje* (czucie), *dviženьje* (motus), *znanьje* (po-znanie); *cěsarьstvьje* (regnum), *otьčьstvьje* (patria); *ǫglьje* (węgle), *dǫbьje* (arbores), *sitьje* a. *sitovьje* (sicie, sitowie), *trъnьje* (ciernie); *lětьje* (facultas), *rěčьje* (nuntius), *sujetьje* (vanitas), *orǫdьje* (orędzie, negotium, por. stwn. ārandi = poselstwo), *rǫžьje* a. *orǫžьje* (oręż), *podъgorьje* (podgórze).

3. Suf. *-rjo-*: *veprъ* (wieprz).

4. Suf. *-arjo-* z germ. por. g. *bōkareis* — *bukarъ* (grammaticus), potem analogiczne rodzime: *pekarъ* (piekarz), *lěkarъ* (lekarz).

5. Suf. *-jarjo-*: *ovьčarъ* (owczarz), *grъnьčarъ* (garncarz).

6. Suf. *-erjo-*: *děverъ* (dziewierz, levir).

7. Suf. *-orjo-*: *dъχorъ* (tchórz).

8. Suf. *-yrjo-*: *měχyrъ* (męchyrz zam. *miechyrz).

9. Suf. *-ljo-*: *kašlъ* (kaszel).

10. Suf. *-njo-*: *konь* (koń).

11. Suf. *-ьnjo-*: *sъvęzьnь* (więzień), *proχodьnь* (przechodzień).

12. Suf. *-tjo-*: *plušta* (płuca, por. łac. pulmo).

13. Suf. *-atajo-*: *sъględataj* (explorator), *χodataj* (mediator), *orataj* a. *rataj* (rataj, arator), *vozataj* (auriga).

14. Suf. *-itjo-*: *otročištь* (puerulus), *rabištь* (servulus), *golǫbištь* (pullus columbinus), *lьvištь* (catulus leonis).

15. Suf. *-teljo* : *datelь* (dator), *prijatelь* (przyjaciel), *dobrodětelь* (dobrodziej).

16. Suf. *-iskjo-*: *boište* (boisko). *ognište* (ognisko), *godište* (annus), *prozъvište* (przezwisko).

17. Suf. *-kjo-*: *bičь* (bicz), *igračь* (lusor, gracz).

18. Suf. *-okjo-*: *laskočь* (adulator), *lakočь* (homo astutus), *vrъkočь* (warkocz).

19. Suf. *-akjo-*: *kolačь* (kołacz, libum).

20. Suf. *-ikjo-*: *kotoričь* (homo rixosus), *nevodičь* (piscator).

21. Suf. *-esjo-*: *lemešь* (lemiesz).

§ **109.** Przymiotnikowe:

1. Suf. *-jo-*: *doblь* (fortis), *drevlь* (pristinus), *věždь* (peritus), *lъžь* (mendax), *pěšь* (pieszy), *kъnęžь* (księży), *ovьčь* (owczy).

2. Suf. *-ьjo-*: *babьj* (babi).

3. Suf. *-ьnjo-*: *ǫtrьnь* (wewnętrzny), *dalьnь* (daleki), *davьnь* (dawny) nieraz z nieprawidłowem zmiękczeniem spółgłoski: *bližьnь* (bliźni), *nižьnь* (niżni), *sьdešьnь* (tutejszy); *-njo*(?): *vrъχnь* (wierzchni).

Sufiksy na *-a*.

§ **110.** Rzeczownikowe:

1. Suf. *-a-*: *kosa* (falx), *kosa* (coma), *žaba* (rana), *děra* (scissura), *ruda* (metallum), *juχa* (jus), *pъta* (avis), *kyka* (coma), *χvala* (laus), *běda* (necessitas), *lipa* (tilia), *tьma* (tenebrae), *igra* (ludus), *brada* (broda, barba), *črěda* (trzoda. grex), *črъta* (linea), *vrъba* (wierzba), *skora* (skóra), *plěva* (plewa), *blъχa* (pchła), *slъza* (łza), *smoła* (smoła), *mǫka* (mąka), *mǫka* (męka), *gǫba* (gęba, spongia), *drężga* (silva), *děva* (virgo), *stava* (articulus), *laska* (adulatio).

2. Suf. *-ra-*: *bedra* (femur), *męzdra* (corticis pars interior).

3. Suf. *-era-*: *peštera* (fornax, specus).

4. Suf. *-yra-*: *sěkyra* (siekiera).

5. Suf. *-ela-*: *bъčela* (pszczoła).

6. Suf. *-yla-*: *mogyla* (mogiła, collis).

7. Suf. *-na-*: *stьgna* (platea), *vesna* (wiosna), *srъna* (sarna).

8. Suf. *-ina-*: *lupina* (łupina), *pǫčina* (pontus); *dědina* (dziedzina), *χlěvina* (domus); *bystrina* (flumen), *desętina* (pars decima), *istina* (veritas).

9. Suf. *-izna-*: *glavizna* (caput libri), *ukorizna* (opprobrium).

10. Suf. *-ta-*: *vrъsta* (aetas < **ur̥dta*?), *krasta* (krosta), *pęta* (pięta), *svita* (vestis).

11. Suf. *-ota-*: *blъvota* (vomitus), *lakota* (libido).

12. Suf. *-tva-*: *britva* (brzytwa), *klętva* (klątwa), *bitva* (bitwa).

13. Suf. *-oda-*: *jagoda*, *svoboda*.

14. Suf. *-ada-*: *gromada* (rogus. materia, acervus).

15. Suf. *-ьba-*: *borьba* (pugna), *gǫdьba* (gędźba), *služьba* (służba); *družьba* (societas), *slъlьba* (legatio).

16. Suf. *-oba-*: *ǫtroba* (wątroba), *zъloba* (malitia).

17. Suf. *-va-*: *jazva* (foramen), *drъžava* (dzierżawa).

18. Suf. *-ma-*: *kosmа̀* (capillus).

19. Suf. *-ka-*: *ovьca* (ovis).

20. Suf. *-ika-*: *bližika* (propinquus). *kukavica* (cuculus), *ljubica* (amator), *ptica* (avis); *děvica* (dziewica), *kobylica* (locusta), *padъšterica* (privigna); *ulica* (platea); *dъštica* (parva tabula), *χyžica* (parva casa), *knьižica* (libellus); *grěšьnica* (grzesznica), *pivьnica* (piwnica).

21. Suf. *-yka-*: *vladyka* (dominus).

22. Suf. *-ga-*: *sluga* (por. cliens), *struga*.

23. Suf. *-oga-*: *ostroga* (acies).

24. Suf. *-χa-*: *strěχa* (strzecha, tectum).

25. Suf. *-jeχa-*: *mašteχa* (macocha).

26. Suf. *-asa-*: *klьbasa* (kiełbasa).

§ **111.** Przymiotnikowe tworzą się od każdego przymiotnika, którego temat męski lub nijaki kończy się na *-o-*.

Sufiksy na *-ja*.

§ **112.** Rzeczownikowe:

1. Suf. *-ja-*: *zmьja* (żmija), *vějа* (gałąź), *staja* (statio), *baja* (incantatio), *grablja* (rapina), *jažda* (vectura), *kuplja* (mercatura), *nyžda* (necessitas), *svěšta* (lampas), *volja* (voluntas), *dažda* (datio),

maža (unguentum), *rъžda* (rdza, rubigo), *vonja* (wonia, woń), *zemlja* (ziemia), *pušta* (puszcza, desertum).

2. Suf. *-ьja-*, *ьji*: *sǫdьja*, *sǫdьi* (iudex), *alъdьja*, *alъdьi* (łodzia, navis), *kupьja* (mercatura); *kupьčьja* (mercator), *lovьčьja* (venator); *bratrьja* (bracia, fratres), *rabьja* (servi), *svatьja* (affines); *gostьja* (amica), *voždьja* (dux femina); *ralьja* (rola, arva).

3. Suf. *-ěja-*: *lęžaja* (gallina, wylęgająca), *tъčaja* (textrix).

4. Suf. *-juja-*: *češuja* (squama).

5. Suf. *-lьja-*, *lьji*: *balьja*, *balьi* (lekarz, incantator, medicus, od: *bajati*), *pralьja* (lotrix), *ralьja* (arvum).

6. Suf. *-lja-*: *nedělja* (niedziela, dies dominica); *dělja* (propter).

7. Suf. *-nьja-*, *-nьji*: *mlъnьja* a. *mlъnьi* (fulgur).

8. Suf. *-ynja-*: *rabynja* (serva), *bogynja* (dea), a. *rabyni*, *bogyni*... *dobrynja* (bonitas), *tvrъdynja* (firmitas); *milostynja* (misericordia)[1]).

9. Suf. *-tja-*: *onušta* (onuca).

§ **113.** Przymiotnikowe tworzą się od każdego przymiotnika, którego temat męski lub nijaki kończy się na *-jo-*.

Sufiksy na *-u-*.

§ **114.** 1. Suf. *-ъ*: *medъ* (gr. μέθυ), *vrъхъ* (wierzch), *volъ* (wół), *polъ* (latus, bok), *sadъ* (planta).

2. Suf. *-nъ*: *synъ* (filius), *stanъ* (tentorium), *činъ* (ordo).

Sufiksy na *-ū-*.

§ **115.** 1. Suf. *-y*: *ljuby* (amor), *cěly* (sanatio); *jętry* (cognata), *svekry* (świekra); *buky* (littera), *crъky* (ecclesia).

2. Suf. *-ny*: *žrъny* (pistrinum), *nastegny* (ocrea).

Sufiksy na *-i-*:

§ **116.** 1. Suf. *-ь*: masc. *bolь* (homo aegrotus), *gvozdь* (clavis), *navь* (mortuus), *gladь* (fames), *pǫtь* (via), *ǫglь* (carbo), *golǫbь* (columba); *zvěrь* (fera), *lebedь* (cygnus), *želǫdь* (glans), pl. *ljudьje* (homines), *myšь* (mus), *rysь* (pardalis), *črъvь* (vermis).

Feminina: *borь* (pugna), *χotь* (desiderium), *močь* (urina), *osь* (axis), *zobь* (avena), *kobь* (augurium), *solь* (sal), *kostь* (os). *kapь*

[1]) Por. Zubatý, JA. XXV.

(fons), *kapь* (imago, susceptaculum, talentum) *mazъ* (unguentum), *gnusь* (fastidium), *studь* (frigor), *tvarъ* (creatura), *vladь* (coma), *gǫsь* (anser), *grǫdь* (pectus), *klǫpь* (scamnum); *gnesь* (sordes), *želědь* (mulcta), *jadь* (cibus), *vědь* (scientia), *sěčь* (caedes), *rěčь* (sermo), *dvьrь* (ianua), *lъžь* (fraus), *brъvь* (supercilium), *žrъdь* (pertica) i t. d. Liczebniki: *pętь* (quinque), *šestь* (sex), *devętь* (novem)... Z tymże sufiksem tworzą się też liczne imiona pochodne rodzaju żeńskiego: *čędь* (homines), *dětь* (dzieci); *črъvenь* (color coccineus), *lěnь* (pigritia), *studenь* (frigus), *sušь* (siccitas), *zlь* (malitia), a także przysłówki: *vъnǫtrь* (intus), *isprь* (sursum) i t. d.

2. Suf. *-lь*: *soplь* (tibia), *zęblь* (germen), *bylь* (herba).

3. Suf. *-ělь*: *dětělь* (actio), *gybělь* (interitus), *kǫpělь* (lavacrum), *mlъčalь* (silentium), *pečalь* (cura), *pištalь* (tibia), *sopělь* (tibia).

4. Suf. *-nь*: masculina: *dьnь* (dies, może pierwotnie temat spółgłoskowy), *ognь* (ignis oddawna upodobnił się w jęz. słowiańskich do tematów na *-jo-*). Feminina: *dlanь* (palma), *sěnь* (umbra), *stěnь* (umbra), *strъnь* (ścierń, stipula); *branь* (pugna), *zьdanь* (aedificatio), *golěnь* (crus).

5. Suf. *-anь*: masc. *grъtanь* (p. fem. *krtań*, guttur); fem. *jablanь* (malus).

6. Suf. *-enь*: *jesenь* (autumnus).

7. Suf. *-tь*: masc. *tatь* (fur), *gostь* (hospes). *tьstь* (socer), *zętь* (gener). Fem. *częstь* (pars), *čьstь* (honor), *mastь* (unguentum), *věstь* (fama).

8. Suf. *-otь*: *golotь* (glacies), *lǫkotь* (curvatura).

9. Suf. *-ostь*: *radostь* (laetitia), *starostь* (senectus), *unostь* (juventus).

10. Suf. *-estь*: *bujestь* (arrogantia), *gorestь* (amarities), *tęžestь* (onus); *bolestь* (morbus).

11. Suf. *-istь*: *koristь* (praeda).

12. Suf. *-ьtь*: masc. *lakьtь* (cubitus), *kopьtь* (fuligo), *nogьtь* (unguis).

13. Suf. *-tvь*: *větvь* (gałąź) prawdopodobnie pierwotny suf. *-ty*.

14. Suf. *-dь*: *pędь* (palma).

15. Snf. *-jadь*: *ploštadь* (planities), *čeljadь* (famulatus).

16. Suf. *-ežь*: *grabežь* (rapina), *gradežь* (saepes), *gybežь* (flexio), *lupežь* (rapina).

Sufiksy na spółgłoskę.

§ 117. 1. Suf. *-ter-*: *mati* (mater), *dъšti* (filia), G. *matere*, *dъštere*.

2. Suf. *-mon-*, *-men-*: masc. *kamy* (lapis) — *kamene*, *ječьmy* (hordeum) — *ječьmene*; n. *sěmę* (semen) — *sěmene*, *imę* (nomen) — *imene*.

3. Suf. *-ęt-* : ***dětę*** (puer) — ***dětęte***, ***telę*** (vitulus) — ***telęte***.

4. Suf. *-nt-* : (*-ont-*, *-jont-*): *bery* (capiens), *pišę* (scribens).

5. Suf. *-os-*, *-es-*: *slovo* (verbum) — *slovese*, *nebo* (coelum) — *nebese*.

6. Suf. *-us-* w imiesłowach przeszłych: *pletъ*, *pivъ*, *χvalъ* fem. *pletъši*, *pivъši*, *χvalьši*.

7. Suf. *-jis-*: *bolьj* (maior) fem. *bolьši*.

8. Suf. *-ějis-*: *uněj* (adolescentior) fem. *unějši*, *gorьčaj* (magis amarus), fem. *gorьčajši*.

§ 118. Brugmann w swoim „Grundriss der vergleichenden Grammatik“ z sufiksów na *-o-* uznaje za praae. następujące, zachowane też w języku stsł.: *-o-*, *-ro-*, *-lo-*, *-no-*, *-to-*, *-tro-*, *-tlo-*, *-vo-*, *-mo-*, *-ko-*, *-go-*, *-so-*, *-ero-*, *-eno-*, *-ono-*, *-ako-*, *-ьno-*, *-ьko-*, *-yko-*, *-tero-*, *-meno-*; innych więc pochodzenie jest niejasne; za praae. trzeba jeszcze uznać suf. *-dlo-* i *-slo-*.

Z sufiksów na *-jo-* wydaje się najstarożytniejszym suf. *-jo-*, o innych nic pewnego powiedzieć się nie da; o niektórych tylko sądzić można, iż pierwotnie były sufiksami na spółgłoskę, np. suf. *-teljo-* pochodzi prawdopodobnie z pierwotnego *-tel-*.

Sufiksy *-a*, *-ja* jako też niektóre inne na *-a* są pochodzenia praarjoeuropejskiego.

Takiegoż pochodzenia są sufiksy: *-u-*, *-nu-* (także *-tu-* służący do formowania supinum), jako też *-i-*, *-li-*, *-ni-*, *ti-*, *-di-*, *-osti-*, a wreszcie wszystkie spółgłoskowe.

§ 119. Z temiż sufiksami, które znajdujemy w wyrazach prostych, łączą się pierwiastki podwojone, tworząc w ten sposób szczególny rodzaj wyrazów prostych. Podwojenie pierwiastku bywa pełne lub niepełne[1]). Pierwsze jest równomierne t. j. z jednakową wokalizacją np. *prъpr-ište* (stadium), *prъpr-ica* (turbo), *glagolъ* < **gol-gol-ъ* (verbum), *klakolъ* < **kolkol-ъ* r. *kołokoł* (campana), *praporъ* < **porpor-ъ* p. *proporzec*. także z języka dziecinnego *mama*, *tata*, *baba*. Nierównomiernie: *trъtorъ* (sonus) i t. d. Niepełne podwojenie bywa prefiksalne np. *te-trě-vъ* (cietrzew), *be-br-ъ* albo *bo br-ъ*, gdzie w pierwszej części ukazuje się tylko pierwsza spółgłoska pierwiastku z jakąś samogłoską, i sufiksalne np. *ky-k-a* (coma), *kri-k-ъ* (krzyk), *tę-t-iva* (cięciwa) i t. d. gdzie pierwsza tylko spółgłoska pnia tworzy drugi człon podwojenia.

---

[1]) J. Łoś: Объ удвоеніи въ области церковно-славянскаго языка w czasopiśmie Русскій Филологическій Вѣстникъ r. 1890.

Tematy złożone.

§ 120. Rozpatrzone wyżej tematy nazywamy prostemi, o ile składają się tylko z jednego pierwiastka i z sufiksu lub sufiksów. Natomiast za złożone powszechnie przyjęto uważać tematy, do których składu wchodzi prefiks, albo też dwie części, utworzone od dwu różnych pierwiastków (wyjątkowo tylko zdarzają się bardziej skomplikowane złożenia). Przypuszczamy, że w języku stsł. istniały wszystkie rodzaje złożeń, znane również innym językom słowiańskim, jednak w zabytkach stsł. przechowały się tylko niektóre rodzaje złożeń, co daje się wytłumaczyć szczególnym charakterem treści cerkiewnych tekstów starosłowiańskich.

Tematy złożone składają się więc z dwu członów, z których drugi jest zawsze tematem na *-o -jo-*, albo na *-a- -ja-*, wyjątkowo tylko trafi się między niemi temat na *-i-* lub jaki inny. Wobec tego morfologicznym charakterem drugiego członu zajmiemy się tylko w razach wyjątkowych: normalnie drugi człon jest wyrazem, który może być użyty także oddzielnie, czyli samodzielnie, zawsze odmienia się według zwykłych wzorów deklinacyjnych, oczywiście wskutek tego i całe wyrazy złożone wchodzą do zwykłych szeregów deklinacyjnych: *velьmǫžь* odmienia się jak *mǫžь*, *bratučędo* jak *čędo*, *plьnoluna* jak *luna* i t. d.

Klasyfikacja morfologiczna złożeń opiera się na charakterze pierwszego członu, którym może być forma nie używana oddzielnie, albo też wyraz także oddzielnie używany lub jakaś forma deklinacyjna czy też konjugacyjna, i wtedy całość mającą taki człon pierwszy nazywamy zrostem np. stsł. *bratъsestra* [1]) (frater et soror), *bratučędo* (ἀδελφόπαις), *domuzakonьnikъ* (οἰκονόμος), *domaživьcь* (ἐντόπιος).

Za zrosty uznajemy też imiona lub czasowniki z prefiksami np. *nečistъ*, *neukъ*, *beziměnije* (bieda), *narusъ* (subrufus), *přebolij* (przeogromny), *prosědъ* (siwawy), *učrъmenъ* (czerwonawy), *praděd*ъ (pradziad), *pamętь* (pamięć), *sǫsědъ* (sąsiad), *sǫbělъnъ* (białawy), *vǫvozъ* (wąwóz), *uχoditi* (uchodzić), *pomьněti* (pomnieć), *proricati* (przepowiadać), *sъnimati* (zdejmować), *sъbirati* (zbierać), *vъniti* (wejść), *vъχoditi* (wchodzić). Niektóre prefiksy w połączeniu z imionami przy-

[1]) Odmienia się według liczby podw. G. L. *bratъsestru* D. I. *bratъsestroma*.

bierają szczególną formę: *pa-*, *pra-*, *sę-* (*v*)*ǫ-*, a z czasownikami: *po-*, *pro-*, *sъ*, *vъ-*. Jest to zjawisko ogólnosłowiańskie por. Jagić JA. 20, 372, Rozwadowski RS. 2, 94 i n. i zależy zapewne od warunków akcentowych.

Ze zrostów najczęstsze są złożone z przedrostkami, poza tem inne w zabytkach starosłowiańskich należą do rzadkości. Znacznie częstsze są właściwe złożenia, których pierwszym członem bywa forma, podobna do dawnego tematu; ogromna jednak ich masa jest niewolniczym przekładem takichże złożeń greckich. W niektórych starszych wyrazach człon pierwszy możemy uznać za temat pierwotny np. w: *medvědь* < **medhu-ēdi-*, *jastrębъ* < **jas(t)-rębъ*, gdzie *jas-* może odpowiada gr. ὠκύς = 'chyży' z praae. **ōk'-*, *gospodь* por. skr. *jaspatiḥ* z praae. **gos-* lub **ges-patis* = 'pan żywności' i t. d. Ponieważ wcześnie tematy na *-o-* przeważały tu liczebnie, przeto formy na *-o-* upowszechniły się z czasem w tej kategorji złożeń. Przykłady starosłowiańskie prócz przytoczonych wyżej są następujące: *kozokošuta* (τραγέλαφος), *konječlověkъ* (ἱπποκένταυρος), *bogorodica* (θεότοκος), *čudoděj* (θαυματοποιός), *liceděj* a. *liceměrъ* (hipocrita), *sěnožętь* (sianożęć), *vojevoda* (wojewoda), *lětorasl* (latorośl), *rękojętь* (snopek. por. p. *rękojeść*, r. *rukojatka*), *psoglavъ* (człowiek z psią głową), *vlъkodlakъ* (wilkołak), *blagodětělь* (gratia), *gologъ* (gołowąs), *krъnosъ* (ῥινότμητος), *malověrъ* (ὀλιγόπιστος), *milosrьdъ* (εὔσπλαγχνος), *suxorękъ* (suchoręki), *svętopьlkъ* (Świętopełk), *svętoslavъ* (Świętosław), *zlatoustъ* (złotousty. χρυσόστομος) i t. d.

Osobną grupę złożeń we wszystkich językach słowiańskich tworzą złożenia z czasownikowym elementem w pierwszej części. Najczęściej ten człon pierwszy w nowszych językach słowiańskich kończy się na *-i-* np. p. *wiercipięta*, słoweńs. *zgubipenez* błg. *krъšigorъ* (prawie to, co p. *wyrwidąb*), srb. *kradikoza*. r. *perekatipole* (bodjak stepowy), cz. *mřihlad* (mrzygłód) i t. d. Starosłowiańskich takich złożeń nie znamy. zachowały się w zabytkach tylko na *-o-* np. *vrъtoglavъ*, któremu odpowiada też i polskie *wartogłów*, utworzone od pierwiastka, występującego w czasowniku *wiercić*. Tymczasem w dawnych imionach, które powtarzają się we wszystkich prawie językach słowiańskich, pierwszy człon, mający wyraźnie czasownikowy charakter (nieraz złożony z prefiksem), ma różną formę np. *Zbylut* (zbyć), *Siepraw* (siać, sieję), r. *Izjasław*, *Perejasław* (jąć), *Mścisław* (mścić się), r. *Unèsław* (*uněti* = młodnieć) i t. d.

B. Deklinacja imion [1]).

§ 121. Rodzaj rzeczownika można oznaczyć na podstawie formy mianownika l. poj. Według Leskiena (Gr. d. altbulg. Spr. 104):

1. Wszystkie rzeczowniki na *-ъ* są męskie np. *rabъ* (niewolnik), *synъ* (syn), *bokъ* (bok) i t. d.

2. Imiona na *-o*, *-e*, *-ę* wszystkie są nijakie np. *dělo* (czyn), *polje* (pole), *otročę* (dziecko).

3. Imiona na *-a*, *i* są żeńskie z wyjątkiem tych, które oznaczają mężczyzn np. *sluga* (sługa), *sędьi* a. *sędii* (sędzia).

4. Imiona z końcówką *-ь* są męskie lub żeńskie (te ostatnie zwłaszcza na *-ostь*, *-estь* i nazwy pojęć oderwanych).

5. Imiona na *-y* są żeńskie.

§ 122. I Do pierwszej deklinacji zaliczają się imiona (męskie lub nijakie) z tematami na *-o-* lub *-jo-*. Dzielą się one na dwie odmiany: twardą z tematami na *-o-* np. *vozъ*, *vlъkъ*, *lěto*, i miękką z tematami na *-jo-* np. *kraj*, *mǫžь*, *kopьje*, *polje*.

II Do drugiej deklinacji należą imiona z tematami na *-a-* (odmiana I) np. *žena*, *glava*, oraz z tematami na *-ja-*, *-i-* np. *struja*, *duša*, *bogyni*, *alъdьi* (odmiana II).

III Do trzeciej deklinacji należą imiona męskie z tematami na *-u-* np. *medъ*, *synъ*, *činъ* i t. d.

IV Do deklinacji czwartej wchodzą imiona z tematami na *-i-* męskie np. *pǫtь*, *tьstь* lub żeńskie np. *kostь*.

V Do deklinacji piątej należą imiona z tematami spółgłoskowemi wszystkich trzech rodzajów np. m. *kamy*, *kamene*, n. *sěmę*, *sěmene*, n. *slovo*, *slovese*, n. *telę*, *telęte*, f. *mati*, *matere*, a także fem. z tematami na *-u-*: *svekry*, *svekrъve*.

Oprócz wymienionych typów do miękkiej odmiany deklinacji I należą jeszcze tematy niegdyś twarde, których końcowa głoska została zmiękczona pod wpływem poprzedzającej głoski np. **bojъ* > **bojь*, *boj*; **otьkъ* > *otьcь*, **liko* > *lice* i t. p. a także dawne tematy spółgłoskowe imiesłowów np. *bery*, *berǫšta*; *vedъ*, *vedъša* i komparatywów np. *bolьj*, *bolьša*.

Tak samo w deklinacji II niektóre dawne na *-ika*, *-ьka*, *-ьga* po zmiękczeniu na *-ica*, *-ьca*, *-ьza* (*děvica*, *ovьca*, *polьza*) weszły do II odmiany.

---

[1]) Por. O. Hujer, Slovanská deklinace jmenná. V Praze 1910. str. 173.

§ 123. Szczególną właściwością deklinacyj słowiańskich są przypadki, w których do składu końcówki wchodzi spółgłoska *-m-*: są to końcówki I. sg. *-mь*, D. pl. *-mъ*. I. pl. *-mi*. D. I. du *-ma*. Tematy na *-o-*, *-jo-* (*-je-*), *-a-*, *-u-* (*-ъ-*), *-i-* (*-ь-*) występują tu w najczystszej formie: *bogo-mь*, *bogo-mъ*. *bogo-ma*, *lěto-mь*, *lěto-mъ*, *lěto-ma*, *rǫka-mъ*, *rǫka-mi*, *rǫka-ma*, *synъ-mь*, *synъ-mъ*, *synъ-mi*, *synъ-ma*. *pǫть-mь*, *pǫть-mъ*, *pǫть-mi*, *pǫть-ma*. Końcówki te mają odpowiedniki w języku litewskim: prasł. i stsł. *-mь* lit. *-mi*; w gr. znajdujemy *-φι*, więc także z wargową ale nie nosową; prasł. i stsł. *-mъ*, lit. *-ms* z dawniejszego *-mus*, staropruskie *-mans*; prasł. i stsł. *-mi*, lit. *-mis*, co niezupełnie się pokrywa ze względu na iloczas samogłoski; prasł. i stsł. *-ma*, lit. *-m* (ze zniknięciem końcowej samogłoski, gdyż pierwotne końcowe *-m* wymienioneby zostało na *-n*). Tematy spółgłoskowe uległy w tych przypadkach wpływowi analogji do tematów na *-i-* (*-ь-*) i dlatego tu końcówkami są: *-ьmь*, *-ьmъ*, *-ьmi*, *-ьma*: *imen-ьmь*, *telęt-ьmъ*, *mater-ьmi*, *mater-ьma*. O końcówce L. pl. *-χъ* p. § 71, 1. Imiona rodzaju żeńskiego nie mają właściwych form N. i V. pl., gdyż te zostały zastąpione przez formę Ac. pl.

Deklinacja I.

§ 124. Odmiana I twarda (tematy na *-o-*).

Sg.	N.	vlъkъ	bogъ	plodъ	lěto	věko	igo
	Ac.	vlъkъ	bogъ	plodъ	lěto	věko	igo
	V.	vlъče	bože	plode	lěto	věko	igo
	G.	vlъka	boga	ploda	lěta	věka	iga
	D.	vlъku	bogu	plodu	lětu	věku	igu
	I.	vlъkomь	bogomь	plodomь	lětomь	věkomь	igomь
	L.	vlъcě	bozě	plodě	lětě	věcě	izě
Pl.	N. V.	vlъci	bozi	plodi	lěta	věka	iga
	Ac.	vlъky	bogy	plody	lěta	věka	iga
	G.	vlъkъ	bogъ	plodъ	lětъ	věkъ	igъ
	D.	vlъkomъ	bogomъ	plodomъ	lětomъ	věkomъ	igomъ
	I.	vlъky	bogy	plody	lěty	věky	igy
	L.	vlъcěχъ	bozěχъ	ploděχъ	lětěχъ	věcěχъ	izěχъ
Du.	N. Ac. V.	vlъka	boga	ploda	lětě	věcě	izě
	G. L.	vlъku	bogu	plodu	lětu	věku	igu
	D. I.	vlъkoma	bogoma	plodoma	lětoma	věkoma	igoma

Widzimy, że dawny temat w formie: *vlъko-*, *bogo-*, *plodo-*, *lěto-*, *věko-*, *igo-* ukazuje się w pierwotnej formie tylko w niektórych przypadkach, mianowicie przed końcówkami przypadkowemi: *-mь*, *-mъ*, *-ma*, oraz w N. V. Ac. sg. rodzaju nijakiego. Tutaj jednakże nie mamy kontynuacji czystego tematu, gdyż była tu niegdyś końcówka *-m.* lub *-n*, por. łac. *jugum* < **jugom*, gr. ζυγόν; o pochodzeniu tego *-o* p. § 72. Tamże jest mowa o pochodzeniu końcowego *-ъ* w N. sg. m. i Ac. sg. m. O końcówkach V. sg. m. § 35, 1 i 45; G. sg. § 34, 2. D. sg. § 37, 3. L. sg. § 36, 4. N. pl. m. § 39, 8. N. Ac. V. pl. n. § 34, 1. Ac. pl. m. § 38, 5. G. pl. § 40, 3. I pl. § 38, 9. L. pl. § 36, 4. N. Ac. V. du. m. § 34, 2. G. L. du. z praac. *-ou̯* lub *-ous*, skr. *-ōs*, § 37, 1.

§ **125.** Tak samo odmieniają się przymiotniki r. m. i n.:

Sg. N.	velikъ veliko	Pl. velici velika	Du. velika velicě
Ac.	velikъ veliko	veliky velika	„ „
G.	velika	velikъ	veliku
D.	veliku	velikomъ	velikoma
I.	velikomь	veliky	„
L.	velicě	velicěχъ	veliku

Dla formy V. sg. m. nie znajdujemy w zabytkach przykładu; przypuszczać trzeba, że oddawna zam. V. używano formy N. sg. np. *velikъ bože*!

§ **126.** Odmiana II miękka (tematy na *-jo-* i niektóre na *-o-* zmiękczone).

			Sg.			
N.	kraj	mǫžь	otьcь	polje	korьje	lice
Ac.	kraj	mǫžь	otьcь	polje	korьje	lice
V.	kraju	mǫžu	otьče	polje	korьje	lice
G.	kraja	mǫža	otьca	polja	korьja	lica
D.	kraju	mǫžu	otьcu	polju	korьju	licu
I.	krajemь	mǫžemь	otьcemь	poljemь	korьjemь	licemь
L.	krai	mǫži	otьci	poli	korьi	lici
			Pl.			
N. V.	krai	mǫži	otьci	polja	korьja	lica
Ac.	kraję	mǫžę	otьcę	polja	korьja	lica
G.	kraj	mǫžь	otьcь	polь	korьj	licь
D.	krajemъ	mǫžemъ	otьcemъ	poljemъ	korьjemъ	licemъ
I.	krai	mǫži	otьci	poli	korьi	lici
L.	kraiχъ	mǫžiχъ	otьciχъ	poliχъ	korьiχъ	liciχъ

Du.

N. Ac. V.	kraja	mǫža	otьca	poli	korьi	lici
G. L.	kraju	mǫžu	otьcu	polju	korьju	licu
D. I.	krajema	mǫžema	otьcema	poljema	korьjema	licema

Temat w przypadkach z końcówkami *-mь*, *-mъ*, *-ma* występuje w formie na *-e-* p. § 35, 2. O braku półsamogłoski ь w formach takich, jak *kraj* § 11 i 41, 7. N. Ac. sg. G. pl. *mǫžь*, *otьcь* i G. pl. *polь*, *licь* § 41, 7. N. Ac. V. sg. n. § 35, 2. L. sg. § 39, 10. N. V. pl. m. § 39, 8 i 39, 10. Ac. pl. m. § 43, 5. N. Ac. V. pl. n. § 34, 1. I pl. § 38, 9. L. pl. *-ixъ*, jak L. sg. *-i* § 39, 10. N. Ac. V. du. § 34, 2. G. L. du. p. § 124.

Różnica między formami V. sg. *otьče*, *kъnęže*, a *kraju*, *mǫžu* polega na tem, że pierwsze zachowały formy na *-e* tematów twardych, któremi pierwotnie były: **otьkъ*, **kъnęgъ*, natomiast pierwotne tematy na *-jo* już w języku prasł. miały wyłącznie w tym przypadku formę na *-u*. O pochodzeniu tej końcówki nic pewnego nie wiemy. Niektórzy przypuszczają, że były niegdyś obok tematów na *-jo-* także tematy na *-ju-* i że one to właśnie tworzyły V. sg. w prasł. na *-u-*, z czasem zaś i tematy na *-jo-* poszły za ich wzorem.

§ **127.** W ten sam sposób odmieniają się przymiotniki:

Sg. N. Ac. V.	doblь, doblje	kъnęžь, kъnęže	božij, božije
G.	doblja	kъnęža	božija
D.	doblju	kъnęžu	božiju
I.	doblimь	kъnęžimь	božiimь
L.	dobljemь	kъnęžemь	božijemь
Pl. N. V.	dobli, doblja	kъnęži, kъnęža	božii, božija
Ac.	dobljǫ, doblja	kъnęžę, kъnęža	božiję, božija
G.	doblь	kъnęžь	božij
D.	dobljemъ	kъnęžemъ	božijemъ
I.	dobli	kъnęži	božii
L.	dobliχъ	kъnęžiχъ	božiiχъ
Dn. N. Ac. V.	doblja, dobli	kъnęža, kъnęži	božija, božii
G. L.	doblju	kъnęžu	božiju
D. I.	dobljema	kъnęžema	božijema

Deklinacja II.

§ **128.** Odmiana I twarda (tematy na *-a-*).

Sg. N.	rǫka	sluga	Pl.	rǫky	slugy	Du.	rǫcě	sluzě
Ac.	rǫkǫ	slugǫ		rǫky	slugy		rǫcě	sluzě

Sg. V.	rǫko	slugo	Pl.	rǫky	slugy	Du.	rǫcě	sluzě
G.	rǫky	slugy		rǫkъ	slugъ		rǫku	slugu
D.	rǫcě	sluzě		rǫkamъ	slugamъ		rǫkama	slugama
I.	rǫkojǫ	slugojǫ		rǫkami	slugami		rǫkama	slugama
L.	rǫcě	sluzě		rǫkaχъ	slugaχъ		rǫku	slugu

N. sg. § 34, 1. Ac. sg. § 42. 2. V. sg. § 33, 2, 3. G. sg. Ac. pl. końcówkę *-y* wyprowadzają z *-ās*, które miało wymienić się na *-ōs*, *-ūs-*, *-y* por. *nōs*, *vōs* prasł. *ny*, *vy*. Ale przejście *-ās* na *-ōs* w prasł. jest wręcz nieprawdopodobne, tu bowiem przeciwnie: *ō* wymieniło się na *ā*. Wywodzą tedy *-y* z *-āns* w ten sposób, że to skróciło się na *-ans* i oczywiście na gruncie prasł. wymieniło się na *-ons*, o którego wymianie dalszej p. § 38, 5. To może być przyjęte dla Ac. pl., którego też formę przeniesionoby do N. i V. pl., ale przecież tematy na *-a* nie mogły mieć końcówki *-ns* w G. sg. Otóż tutaj uciekają się do pomocy tematów na spółgłoskę nosową w rodzaju goc. G. sg. *tuggōns*, lit. *vandeñs* od *vandů̃* (woda), gr. ὕδωρ, ὕδατος z dawn. ὑδντος, skr. *udan* — por. też goc. *ginō*, G. sg. *ginōns*, któremu ściśle odpowiadałoby sł. *žena*, *ženy*. Rzekomo więc w dzisiejszych tematach na *-a* pomieszały się dwie odrębne ich gromady: pierwotne tematy na *-ā* por. χώρα, χώρας, czemuby odpowiadały formy słowiańskie: sg. N. *rǫka*, G. **rǫka* (więc identyczne) i takie jak goc. *ginō*, *ginōns* sł. *žena*, *ženy* (*-ōns* wymieniło się na *-ons* i dalej według § 38, 5). Ponieważ mianowniki miały końcówkę wspólną (*rǫka*, *žena*) a G. sg. na *-a* był formą niedogodną. (jako identyczny z formą mianownika), więc *rǫky* analogicznie do *ženy* czyli wyrównanie form dopełniacza, jak już wcześniej wyrównały się formy mianownika (końcowe praae. *-ā* i *-ō* dało prasł. *-a*); por. § 129. D. sg. § 36, 4. I sg. forma na *-ojǫ* według powszechnego zdania została przeniesiona tu z deklinacji zaimków, pierwotnie zaś była tu końcówka *-ǫ*, przeto *tojǫ rǫkǫ* wyrównano na *tojǫ rǫkojǫ*. Forma I. sg. *rǫkǫ* i inne podobne trafiają się już niezmiernie rzadko w zabytkach starosłowiańskich i stanowią tam wyjątkowy archaizm. Oczywiście końcówka *-ǫ* powstała z *-ām*, czyli z końcowej samogłoski tematowej *-ā* i z końcówki właściwej *-m*. W lit. mamy *rankà* w stpr. *rankān*, w innych językach formy na spółgłoskę nosową są nieznane. To nam przypomina wyłącznie słowiańsko-litewską (i germańską) końcówkę. I sg. *-mь*, *-mi* i I pl. *-mi*, *-mis*, tylko że tu ta końcówka ukazuje się bez elementu samogłoskowego. L. sg. § 36, 4. G. pl. § 40, 3. Według tych wzorów

odmieniają się przymiotniki żeńskie z twardą tematową spółgłoską: *dobra, velika* i t. p.

§ 129. Odmiana II miękka (tematy na *-ja-* także niektóre na *-a-* zmiękczone).

Sg.

N.	struja	junoša	ovьca	bogyni	sędii
Ac.	strujǫ	junošǫ	ovьcǫ	bogynjǫ	sędijǫ
V.	struje	junoše	ovьce	bogyni	sędii
G.	struję	junošę	ovьcę	bogynję	sędiję
D.	strui	junoši	ovьci	bogyni	sędii
I.	strujejǫ	junošejǫ	ovьcejǫ	bogynjejǫ	sędijejǫ
L.	strui	junoši	ovьci	bogyni	sędii

Pl.

N. Ac. V.	struję	junošę	ovьcę	bogynję	sędiję
G.	struj	junošь	ovьcь	bogynь	sędij
D.	strujamъ	junošamъ	ovьcamъ	bogynjamъ	sędijamъ
I.	strujami	junošami	ovьcami	bogynjami	sędijami
L.	strujaχъ	junošaχъ	ovьcaχъ	bogynjaχъ	sędijaχъ

Du.

N. Ac. V.	strui	junoši	ovьci	bogyni	sędii
G. L.	struju	junošu	ovьcu	bogynju	sędiju
D. I.	strujama	junošama	ovьcama	bogynjama	sędijama

N. sg. § 34, 1 i 39, 1. Ac. sg. § 42, 2. V. sg. § 35, 2 i 39, 1. G. sg. N. Ac. V. pl. końcówka *-ę* właściwa językom południowosłowiańskim, w innych zaś językach odpowiada jej końcówka *-ě*. Końcówkę *-ę* możnaby wyprowadzić z *-i̯ān̄s* podobnie jak *-y* wyprowadza się z *-ān̄s*; końcówka *-ě* (właściwa także i formom Ac. pl. dekl. I w północnych językach słowiańskich) zapewne jest dialektyczną odmianą tegoż *-i̯ān̄s*. *-i̯ons*, w nauce jednak popularny jest obecnie inny pogląd, mianowicie że *-ě* jest kontynuacją prasł. *-i̯ās* t. j. końcówki G. sg. i Ac. pl. tematów na *-jā* (z któremi też jednakowo zawsze się odmieniały i imiona na *-i*) por. łac. G. sg. *familiās* i Ac. pl. *familiās*; i analogicznie do nich w tychże językach tęż końcówkę przybrały i tematy na *-i̯o-*, por. stp. G. sg. *wole, dusze*, Ac. pl. *wole, dusze, konie*; N. i V. pl. nie mają dziś własnej formy, lecz ich miejsce zastąpił Ac. sg. W stsł. zaś upowszechniła się forma na *-ę* wszędzie tam, gdzie w deklinacji twardych tematów jest *-y*: analogicznie więc do Ac. pl. *vlъky, konję* także G. sg. *rǫky, dušę*

(wbrew objaśnieniu w § 128), i Ac. pl. *rǫky, dušę*. N. V. pl. przedstawiają właściwą formę Ac. pl. jak to jest stale w deklinacji imion rodzaju żeńskiego. D. sg. § 39, 10. I. sg. tak samo jak w odmianie twardej z tą tylko różnicą, że zam. *-ojǫ* występuje po *j* lub po spółgłosce miękkiej *-ejǫ*; końcówka starsza *-ǫ* i tu trafia się tylko wyjątkowo. L. sg. § 39, 10. N. Ac. V. pl. p. wyżej uwagi o G. sg. W końcówce G. pl. końcowa półsamogłoska po *-j* się nie pisze, w innych typach wyrazowych końcowe *-ъ* wskutek zmiękczenia półsamogłoski *-ɤ*, a o tej p. § 40, 3. L. pl. końcówka powinna być *-sɤ*, ale wpłynęła tu analogja do L. pl. tematów na *-i*. *-u* p. § 71, 1. Formę N. sg. *sędii, balii, mlъnii* i t. d. van Wijk uważa za analogiczną, gdyż normalnie występują w Z. formy na *-i*: *sędi* Lc. 12, 58; 18, 2; 18, 6; *mlъni* Mt. 24, 27; 28. 3; Lc. 17, 24. Dowodzi on, że są to formy pierwotne, natomiast według jego zdania „pod wpływem biernika *sędijǫ*, dopełniacza *sędiję* i t. d. powstał celownik *sędii* i potem też mianownik *sędii*“ RS. 9, 13.

Według tych wzorów odmieniają się także przymiotniki żeńskie na *-ja*, lub na *-a* z poprzedzającą spółgłoską miękką np. *doblja, štužda*, także imiesłowy czynne czasu teraźniejszego i przeszłego, a wreszcie przymiotniki stopnia wyższego rodzaju żeńskiego, wszystkie kończące się na *-i* np. *berǫšti* gr. φέρουσα z *φέροντια, vedъši* por. gr. ἰδυῖα < *u̯idusi̯ə, bolьši, vętьši*. W formach na *-ši* spółgłoska *š* może być kontynuacją prasł. χ (które powstało z praae. *s*) zmiękczonego przed *-i*, § 84; ale ponieważ końcowe *-ī* jest już na gruncie praae. ściągnięciem z pierwotnego *-i̯ə* (por. skr. *bhárantī*) przeto oczekiwalibyśmy formy słowiańskiej **berǫti*. Natomiast w innych przypadkach końcówki są prejotowane i stąd pochodzi specyficzne zmiękczenie poprzedzającej spółgłoski: sg. Ac. *berǫštǫ* < **bherontı̯ām* i t. d. Z tych form przeniesiono temat na *-št-* także do mianownika, przez co powstała nowa forma *berǫšti*. Oczywiście, że to samo może być odniesione również i do imiesłowów przeszłych oraz do komparatywów, bo i tam we wszystkich przypadkach poza N. sg występowała pierwotnie grupa *-sj-* (Ac. sg. *vedъšǫ, bolьšǫ*) która się musiała wymienić na *-š-*.

Deklinacja III.

§ **130.** Należą do niej dawne tematy na *-i-*.

Sg. N.	pǫtь	kostь	Pl.	pǫtьje	kosti	Du.	pǫti	kosti
Ac.	pǫtь	kostь		pǫti	kosti		pǫti	kosti
V.	pǫti	kosti		pǫtьje	kosti		pǫti	kosti

Sg. G.	pǫti	kosti	Pl. pǫtьj	kostьj	Du. pǫtьju	kostьju
D.	pǫti	kosti	pǫtьmъ	kostьmъ	pǫtьma	kostьma
I.	pǫtьmь	kostьjǫ	pǫtьmi	kostьmi	pǫtьma	kostьma
L.	pǫti	kosti	pǫtьχъ	kostьχъ	pǫtьju	kostьju

Różnica pomiędzy deklinacją rzeczowników męskich a żeńskich polega tylko na tem, że I. sg. pierwszych przybiera końcówkę *-mь*, drugich zaś *-jǫ* analogiczną do tematów na *-a-* oraz że N. V. pl. pierwszych ma końcówkę *-je*, gdy w drugich oba te przypadki mają właściwie formę biernika. Co się tyczy formy oddzielnych przypadków to: sg. N. Ac. § 41, 1; V. G. D. L. § 39, 9; pl. N. V. § 41, 2. Ac. (także N. V. żeńskich) § 39, 3; G. § 41, 2; du. N. Ac. V. § 39, 1; G. L. *kostьju* z pierwotnego **kosteiǫs*.

Niektóre rzeczowniki tej deklinacji dzięki wspólności końcówki w N. sg. z rzeczownikami deklinacji I odmiany II uległy wpływowi tych ostatnich i oddawna już odmieniają się analogicznie do tych rzeczowników np. *ognь* G. *ognja* podobnie do *mǫža*, *kraja* i t. d. Rzadko zdarzają się formy pierwotne w zabytkach np. *peštьnaago ogni* Supr. 226, 3.

Deklinacja IV.

§ 131. Należą do niej dawne tematy na *-u-*.

Sg. N.	synъ	Pl. synove	Du. syny
Ac.	synъ	syny	syny
V.	synu	synove	syny
G.	synu	synovъ	synovu
D.	synovi	synъmъ	synъma
I.	synъmь	synъmi	synъma
L.	synu	synъχъ	synovu

Sg. N. Ac. § 40, 1; V. G. § 37, 2; D. § 33. 4. końcówka *-i* może pochodzić z *-ī* lub z *-ei̯*; L. § 37, 2; pl. N. V. § 33, 4 i 35, 1; Ac. § 38, 3; G. § 33, 4 i 40, 3; du. N. Ac. V. § 38, 1.

§ 132. Gdy deklinację III i IV sprowadzimy do przypuszczalnych form pierwotnych, spostrzeżemy ich równoległość:

Sg. N.	gostis	sūnus	Pl. gosteies	sūneues	Du. gostī,	sūnū
Ac.	gostin	sūnun	gostins	sūnuns		
V.	gostei̯	sūneu̯	—	—		
G.	gosteis	sūneus	gosteiōn	sūneuōn	gosteiǫs,	sūneuǫs
D.	gostei̯i	sūneu̯ī	gostim-	sūnum-	gostim-	sūnum-

Sg. I. gostim- sūnum- Pl. gostim- sūnum-
L. gostēi̯ sūnēu̯ gostisu sūnusu

Widzimy z tego, że tutaj różne przypadki przybierają nietylko właściwe sobie końcówki, ale też i końcowa część tematu się zmienia, biorąc formę: *gosti-*, *gostei̯-*, *gostī-*, *sūnu-*, *sūneu̯-*, *sūnū-*. Ta wymiana: *-i-*, *-ei̯-*, *-ī-*; *-u-*, *-eu̯-*, *-ū-* jest tak zwanym przegłosem czyli apofonją, o czem p. § 44.

Deklinacja V.

§ 133. Tematy spółgłoskowe na *-os-*, *-on-*, *-en-*, *-ęt*, *-er-*, imiesłowowe na *-ont-*, *-jont* , *-int-*, *-nt-*, imiesłowowe na *-us-*, przymiotnikowe stopnia wyższego na *-jus-* wreszcie tematy samogłoskowe na *-ū-*.

W tej deklinacji zaszły z czasem znaczne zmiany, przeto rozpatrywać ją będziemy częściowo. Wyłączymy z niej przedewszystkiem imiesłowy i przymiotniki w stopniu wyższym, które w języku starosłowiańskim tworzą już osobną odmianę mieszaną, gdy inne tematy przedstawiają odmianę bardziej zbliżoną do pierwotnej. W tej odmianie I mamy końcówki różne i apofoniczne zmiany końcowej części tematów np. *-os-*, *-es-*; *-ōn*, *-en-*, *ēr*, *-er-* albo też zmiany wywołane naturą następującej głoski np. *-ū-* przed spółgłoską, *-uu̯-* przed samogłoską. Na podstawie tych uwag łatwo już w formach słowiańskich oddzielić dawny temat od końcówki

Odmiana I.

			Sg.		
N.	slovo	kamy	sěmę	telę	mati
Ac.	slovo	kamenь	sěmę	telę	materь
G.	slovese	kamene	sěmene	telęte	matere
D.	slovesi	kameni	sěmeni	telęti	materi
I.	slovesъmь	kamenьmь	sěmenьmь	telętьmь	materьjǫ
L.	slovese	kamene	sěmene	telęte	matere
			Pl.		
N.	slovesa	kamene	sěmena	telęta	materi
Ac.	slovesa	kameni	sěmena	telęta	materi
G.	slovesъ	kamenъ	sěmenъ	telętъ	materъ
D.	slovesъmъ	kamenьmъ	sěmenьmъ	telętьmъ	materьmъ
I.	slovesy	kamenьmi	sěmeny	telęty	materьmi
L.	slovesъχъ	kamenьχъ	sěmenьχъ	telętьχъ	materьχъ

		Du.		
NAc.	slovesě	kameni	sěmeně	telętě	materi
G. L.	slovesu	kamenu	sěmenu	telętu	materu
D. I.	slovesъma	kamenьma	sěmenьma	telętьma	materьma

Sg.	N.	svekry	Pl. svekrъvi	Du.	svekrъvi
	Ac.	svekrъvь	svekrъvi		svekrъvi
	G.	svekrъve	svekrъvъ		svekrъvu
	D.	svekrъvi	svekrъvamъ		svekrъvama
	I.	svekrъvьjǫ	svekrъvami		svekrъvama
	L.	svekrъve	svekrъvaχъ		svekrъvu

Wszystkie imiona typu *slovo*, *sěmę*, *telę* są rodzaju nijakiego, typu *kamy* męskiego, typu *mati*, *svekry* żeńskiego.

Sg. N. Ac. *slovo* § 33, 1 i 76, por. § 40, 2; N. *kamy* § 38, 8; Ac. *kamenь* § 41, 3; N. Ac. *sěmę* § 43. 3; N. Ac. *telę* § 43, 1; N. *mati* § 39. 7; Ac. *materь* § 41, 3; N. *svekry* § 38. 1 Ac. *svekrъvь* z praae. *sųek'rųųm* § 41, 3. G. końcówka *-e* z praae. *-es* por. stlit. *akmenes* § 35, 1 i 76; D. *-i* ta sama końcówka, co w obu poprzednich deklinacjach: I. końcówka analogiczna do form tegoż przypadku tematów na *-i-*; L. pochodzenie końcowego *-e* nie jest wyjaśnione. Pl. N. właściwy jest tylko w typie *kamy*, gdzie końcówka *-e* z praae. *-es* por. łac. *homines* gr. λάμπαδες. Formy nijakie na *-a* są jak i w dekl. I imionami zbiorowemi. Formy *materi*, *svekrъvi* są biernikami utworzonemi według analogji do tematów na *-i-*. Taż analogja wywołała powstanie form D. na *-ъmъ*, I. na *-ъmi*, L. na *-ъχъ* oraz D. I. du. na *-ъma*. Natomiast w deklinacji typu *svekry* formy przypadkowe na *-amъ*, *-ami*. *-aχъ* i *-ama* powstały przez analogję do tematów na *-a-*. G. pl. na *-ъ* § 40, 3. I. pl. na *-y* według analogji do form deklinacji I. N. Ac. du. w części (imiona rodzaju nijakiego) według analogji do dekl. I, w części na podobieństwo tematów na *-i-*. V. wszystkich liczb jest taki sam jak N.

§ 134. Odmiana II.

Imiesłowy czynne i przymiotniki stopnia wyższego rodz. m. i n. odmieniały się niegdyś według wzoru tematów spółgłoskowych, ale już na gruncie języka prasł. uległy bardzo silnemu wpływowi analogji do deklinacji dawnych tematów na *-jo-*. (dekl. I odm. II). W języku stsł. ich formy są następujące: imiesłów teraźniejszy m. i n. *bery*, *pišę*, *slyšę*, przeszły m. i n. *χvalь* a. *χvalivъ*, stopień wyższy przymiotników rodz. m. *novějь*, *mьnьjь*, rodz. n. *nověje*,

mьnje. Z pierwotnych form zostały tylko formy N. sg. m. a także i neutra, o ile są identyczne z formami rodzaju męskiego: *bery* z **beronts* § 38, 6; *pišę* z **pisjonts* § 43, 4, *slyšę* jakby z **slyχints* por. § 39, 4 i 43, 6. Jeśli istotnie prasł. *-in-* wymieniało się na *-i-*, w takim razie formy takie jak *slyšę* musiałyby być analogicznemi do takich form, jak *pišę*. Jednakże analogja nie byłaby zupełną, gdyż w tematach czasu teraźniejszego na *-jo-* tylko końcowa samogłoska nosowa brzmi jako *ę*, natomiast w środku występuje *-ǫ- pišǫšti*, natomiast w tematach czasu teraźniejszego na *-i-* (*slyši-ši*) formy imiesłowów utrzymują stale *-ę-*: *slyšę, slyšęšti*.

W deklinacji tych imiesłowów oczekiwalibyśmy stale występującego tematu na *-t-* np. Ac. sg. **berǫtъ* < **berontm̥*, N. pl. **berǫte* < **berontes*, G. pl. **berǫtъ* < **berontōm* i t. d. i odpowiednio do tego także: **pišǫt-*, **slyšęt-*, tymczasem stale temat ukazuje się z końcowem *-št-* np. w tych trzech formach przypadkowych, w ktorych zachowały się końcówki tematów spółgłoskowych: Ac. sg. *berǫštь, pišǫštь, slyšęštь* N. pl. *berǫšte*, G. pl. *berǫštь* (gdzie *-ъ* wymieniło się na *-ь* po miękkiem *št'*). Objaśniają to wpływem form żeńskich: *berǫštę. pišǫšti, slyšęštǫ* i t. p. § 129. Tu mamy jeszcze i dalsze zmiany, t. j. większość form przypadkowych przybrała końcówki analogiczne do tematów na *-jo-* (deklinacja I odm. II) a więc G. sg brzmi: *berǫšta* (zam. **berǫte* lub **berǫšte*) i t. d. Wskutek tego formy te odmieniają się w sposób następujący:

Sg. N.	m. bery	n. bery	Pl. berǫšte	berǫšta	Du. berǫšta berǫšti
Ac.	berǫštь, n. bery, (berǫšte)		berǫštę	berǫšta	〃 〃
G.	berǫšta		berǫštь		berǫštu
D.	berǫštu		berǫštemъ		berǫštema
I.	berǫštemь		berǫšti		〃
L.	berǫšti		berǫštiχъ		berǫštu
Sg. N.	pišę	pišę	Pl. pišǫšte	pišǫšta	Du. pišǫšta pišǫšti
Ac.	pišǫštь, n. pišę, (pišǫšte)		pišǫštę	pišǫšta	〃 〃
G.	pišǫšta		pišǫštь		pošǫštu
D.	pišǫštu		pišǫštemъ		pišǫštema
I.	pišǫštemь		pišǫšti		〃
L.	pišǫšti		pišǫštiχъ		pišǫštu
Sg. N.	slyšę	slyšę	Pl. slyšęšte	slyšęšta	Du. slyšęšta slyšęšti
Ac.	slyšęštь, n. slyšę, (slyšęšte)		slyšęštę	slyšęšta	〃 〃
G.	slyšęšta		slyšęštь		slyšęštu

D.	slyšęštu	slyšęštemъ	slyšęštema
I.	slyšęštemь	slyšęšti	„
L.	slyšęšti	slyšęštiχъ	slyšęštu

Tak samo się odmieniają imiesłowy przeszłe, a komparatywy tylko w dwu przypadkach mają drobne odchylenia: N. Ac. sg. n. ma końcówkę *-e* a Ac. sg. m. może mieć dwojaką formę.

Sg. N.	vedъ	vedъ	bьravъ	bьravъ	χvalь	χvalь
Ac.	vedьšь	vedъše (vedъ)	bьravъšь	bьravъše (bьravъ)	χvalьšь	χvalьše (χvalь)
G.	vedъša		bьravъša		χvalьša	
D.	vedъšu		bьravъšu		χvalьšu	
I.	vedъšemь		bьravъšemь		χvalьšemь	
L.	vedъši		bьravъši		χvalьši	
Pl. N.	vedъše	vedъša	bьravъše	bьravъša	χvalьše	χvalьša
Ac.	vedъšę	„	bьravъšę	„	χvalьšę	„
G.	vedъšь		bьravъšь		χvalьšь	
D.	vedъšemъ		bьravъšemъ		χvalьšemъ	
I.	vedъši		bьravъši		χvalьši	
L.	vedъšiχъ		bьravъšiχъ		χvalьšiχъ	
Du. N. Ac.	vedъša	vedъši	bьravъša	bьravъši	χvalьša	χvalьši
G. L.	vedъšu		bьravъšu		χvalьšu	
D. I.	vedъšema		bьravъšema		χvalьšema	

Sg. N.	novějь n. nověje	mьnьj n. mьnje
Ac.	novějь, novějь, n. nověje	mьnьjь, mьnь, n. mьnje
	novějša	mьnьša
	novějšu	mьnьšu
	novějšemь	mьnьšemь
	novějši	mьnьši
Pl. N.	novějše	mьnьše
Ac.	novějšę	mьnьšę
	novějšь	mьnьšь
	novějšemъ	mьnьšemь
	novějši	mьnьši
	novějšiχъ	mьnьšiχъ
Du. N. Ac. V.	novějša	mьnьša
G. L.	novějšu	mьnьšu
D. I.	novějšema	mьnьšema

Mieszanie deklinacyj.

§ 135. Powyżej przedstawiony system deklinacyjny jest już w najstarszych zabytkach naruszony przez wpływ analogji czyli przez dążność do wyrównywania form częściowo podobnych. Otóż to częściowe podobieństwo występowało przedewszystkiem w deklinacji dawnych tematów na *-o-* i na *-u-*, a także w deklinacjach dawnych tematów na *-jo-* i na *-i-*, pierwsze bowiem miały N. Ac. sg. z końcówką wspólną *-ъ*, a drugie formowały też przypadki z końcówką wspólną *-ь*. Oczywiście o ile nie zachowała się żywa tradycja t. j. żywa pamięć pewnej formy któregoś z przypadków innych, ta mogła się tworzyć albo według wzoru dawnych tematów na *-o-* albo też według wzoru dawnych tematów na *-u-*. Tak np. choć często był używany wyraz *synъ*, to jednak niezawsze pamiętano tradycyjną formę G. sg. *synu* i zwłaszcza gdy w czasach chrześcijańskich żegnano się: *vъ imę otьca i synu i duχa*, to forma *synu* między dwiema sąsiedniemi formami na *-a* łatwo mogła ulec wpływowi ich analogji, przez co formułę zmieniono na: *vъ imę otьca i syna i duχa*. Za tem mogły iść inne przypadki. np. D. sg. *synu* zam. *synovi* i t. d. Oczywiście przez czas długi mogły istnieć formy oboczne: stare i nowe, jakoż istotnie w kodeksie Marjańskim znajdujemy (p. słowniczek przy wydaniu Jagića): V. sg. *synu* || *syne*; G. sg. *synu* || *syna*; D. sg. *synovi* || *synu*; L. sg. *synu* || *syně*; G. pl. *synovъ* || *synъ*, N. du. *syny* || *syna* i t. d. Wskutek tego też bardzo wcześnie *ognь* (por. łc. *ignis*, skr. *agniš*) odmieniał się według dawnych tematów na *-jo-* np. G. sg. *ognja* zam. *ogni*, D. sg. *ognju* zam. **ogni* i t. d. Jeszcze większe zamieszanie zaszło. gdy końcowe *-ъ*, *-ь* znikły, a spółgłoski miękkie końcowe (niektóre) stwardniały, wtedy bowiem pomieszały się obie odmiany: twarda i miękka.

Z czasem zaszły inne jeszcze zmiany np. niektóre formy, mocno odbijające od innych, wyszły z użycia i zastąpiono je innemi, co sprowadziło znów dalsze zmiany w deklinacji; np. od tematu spółgłoskowego **dьn-* musiał być niegdyś utworzony prawidłowy N. sg. w rodzaju **di* lub czegoś podobnego; jego miejsce jednak zajęła forma Ac. sg. *dьnь* przypominająca dawne tematy na *-i-*. Zaczęto więc do niej dorabiać formy innych przypadków nie zapominając jeszcze w zupełności o starych, stąd więc G. sg. obok dawnej formy *dьne* ukazuje się nowa *dьni*, w L. sg. także *dьne* || *dьni* N. pl. *dьne* || *dьnije* G. pl. *dьnъ* || *dьnii* i t. d.

Inne znów tematy dawne spółgłoskowe również przez pośrednictwo formy Ac. sg. używanej jako N. sg. pomieszały się z dawnemi tematami na *-jo-*; są to tematy na *-ar*, *-tel*, od których pozostały tylko już słabe ślady deklinacji spółgłoskowej np. w M. (t. j. w kodeksie Marjańskim): N. pl. *svědětele* Lc. 24, 48; *tęžatele* Mc. 12, 7; *mytare* Mt. 5, 46; G. pl. *tęžatelъ* Mc. 12, 2 i t. d.

Dawne tematy na *-os* podległy upodabniającym wpływom dawnych tematów na *-o-*, gdyż jednakowe były formy N. V. Ac. sg. *jezero*, *slovo*; dzięki temu mamy w M. formy takie jak *slovomь* Mt. 22, 15 albo oboczności, jak np. G. sg. *očese* L. sg. *očese* || I. sg. *okomь* L. sg. *očě*. Formy l. podw. *oči*, *uši* pochodzą od dawnych tematów na *-i-*, to też odmieniają się według wzoru: *gostь*, *kostь*.

W tekstach najdawniejszych przekładu ewangelij mamy już znaczną obfitość form nowych np. w M.: G. sg. *grobu* Mt. 27, 61 || *groba* Mt. 28. 1; *do vrъxu* Lc. 4. 29 || *do vrъxa* Io. 2, 7; D. sg. *bogovi* Mt. 22, 21 i t. d. często; podobnie w Supr. np. 570, 22; *vinarevi* Lc. 13, 7; *kesarevi* Mt. 22. 21; *kesarovi* Mc. 12, 17; *gospodevi* Lc. 24, 42; *ioanu* Lc. 8. 2 || *ioanovi* Mt. 11, 4; *irodu* Ass. Mt. 2, 19 || *irodovi* Mt. 14, 6; *isusu* Ass. Mt. 2, 1 || *isusovi* Mt. 8, 5; *arxiereovi* Mt. 26. 57; *vračevi* Supr. 361, 5; *blagodětelevi* 493, 11 i t. d. Dalej Ac. pl. *pěnęzy* M. Io. 2. 15, ale w Ass. i Z. *pěnęzę*; I. pl. *podъ vlastely* Lc. 7, 8; *roditely* Lc. 21, 16. Formy takie jak G. pl. *lakъtъ* od rzeczownika *lakъtь* np. w M. Io. 21, 8 wskazują na przypuszczalny dawny temat spółgłoskowy: *lakъt-*. Są też deklinacje mieszane: obok *gospodinъ*, *gospodina* i t. d. prawidłowo według dawnych tematów na *-o-* (ale tylko w liczbie poj.) mamy formy. N *gospodь*, V. *gospodi*, G. *gospodi* a. *gospoda*, D. *gospodi* a. *gospodevi*. *gospodju*, I. *gospodemь*, N. pl. *gospodije*, G. *gospodej*, D. du. *gospodьma*.

Podobne zjawiska znajdujemy i w innych deklinacjach np. imię męskie *anьdrěa* (Ἀνδρέας) Mt. 10, 2 odmienia się według deklinacji tematów na *-a*: Ac. sg. *anьdrěǫ* Mt. 4, 18 ale w D. sg. idzie za imionami męskiemi: *anьdrěovi* Io. 12, 22.

Dawne tematy na *-ū* zachowały pierwotne formy N. sg. np. *neplody*, ale *krъvь* (cruor) już nie występuje w pierwotnej formie **kry* znanej nam jednakże ze stp. *kry*; w G. Pl. ma *krvij* Z. Io. 1, 13 według tematów na *-i-*. Również zam. *kamy* w przekładzie ewangelij mamy formę *kamenь* i dalej według analogji do dawnych tematów na *-i* formę L sg. *na kameni* Mt. 24, 2 obok starszej

formy *na kamene* Mt. 7, 24; podobnie G. sg. *vrěmeni* Mt. 26, 16, *na vrěmeni* Lc. 18, 4 według męskich.

Jak łc. *domus*, podobnie też stsł. *domъ* ma mieszaną deklinację: G. *domu* Lc. 10, 15, D. *domu* Mt. 15, 24; I. *domomь* Mt. 24, 45; L. *domu* Mt. 8, 6, G. Pl. *domovъ* Mc. 10, 30; natomiast forma G. sg. *doma* i D. sg. *domovi* mają znaczenie przysłówków, mianowicie *doma* = ἐν τῷ οἴκῳ Io. 11, 20; *domovi* = εἰς τὸν οἶκον Mc. 7, 30.

C. Deklinacja zaimków [1]).

Zaimki osobowe i zwrotne.

§ 136. Pierwotne zaimki osobowe są tylko dwa: os. 1 *azъ* i os. 2 *ty*. Zaimek os. 3 jest wskazującym. Zaimek zwrotny odmienia się tylko w liczbie pojedynczej i nie ma mianownika.

Sg. N.	azъ	ty	
Ac.	mene, mę	tebe, tę	sebe, sę
G.	mene	tebe	sebe
D.	mьně, mi	tebě, ti	sebě, si
I.	mъnojǫ	tobojǫ	sobojǫ
L.	mьně	tebě	sebě
Pl. N.	my	vy	
Ac.	nasъ, ny	vasъ, vy	
G.	nasъ	vasъ	
D.	namъ, ny	vamъ, vy	
I.	nami	vami	
L.	nasъ	vasъ	
Du. N.	vě	va	
Ac.	na	va	
G. L.	naju	vaju	
D. I.	nama	vama	

Formy: *mę, mi, ny, tę, ti, sę, si* oraz Ac. D. pl. *vy* są enklityczne. V. używa się tylko od zaimka *ty* i jest równy mianownikowi.

N. sg. *azъ* w innych językach słowiańskich *ja* lub *jaz* (słowiń. *jaz*, połabs. *joz*), być może prasł. *jazъ* z praae. *ēg'hōm* z prejotacją.

[1]) Por. O Hujer: K slovanské deklinaci zájmenné, w Sborník Filologický, II, 1911, 188—207. Tenże, Genitiv singuláru indoevropských zájmen osobních, tamże III, 1912, 168—82.

(por. § 83, 65 i 40, 3); *ty* z praae. *tū* (łac. *tū*). Ac. sg. *mene*, *tebe*, *sebe* zapewne są dopełniaczami; enklityki *mę*, *tę*, *sę* z praae. **mēm*, **tu̯ēm*, **su̯ēm* skr. *mām*, *tvām*. G. sg. *mene*, *tebe*, *sebe* pochodzą z pierwotnych **mene* (skr. *mana*) **teu̯e* (skr. *tava*), **seu̯e*; oczekiwalibyśmy więc słowiańs. **teve*, **seve* ale tu *b* przeniesiono z celownika; D. sg. *mьně* zapewne pod wpływem formy G. sg. zamiast innej formy, por. łac. *mihi*; *tebě*, *sebě* mają *b* stare por. łac. *tibī sibī* skr. *tubhyam*; formy enklityczne są dawnemi celownikami: **moi̯*, **toi̯*, **soi̯*. I. sg. *mьnojǫ*, *tobojǫ*, *sobojǫ* zapewne słowiańskie nowotwory według żeńskich tematów na *-a* rzeczownikowych i zaimkowych: *rękojǫ*, *tojǫ*; półgłoska twarda w *mьnojǫ* pod wpływem twardej następnej zgłoski. L. sg. przedstawia formy celownika.

Pl. N. *my* pokrewny formie litewskiej *mẽs*, pruskiej *mes* ale nie jest identyczny z niemi; formie *vy* odpowiada innego pochodzenia forma lit. *jūs*; *v* może tu przeniesione z innych przypadków. Ac. *nasъ*, *vasъ* są właściwemi dopełniaczami; *ny*, *vy* niektórzy zestawiają z łac. *nōs*, *vōs*; G. *nasъ*, *vasъ* przedstawiają połączenie dawnych tematów: *nōs-*, *vōs-* z końcówką pierwotną zaimków *-sъ* z pierwotnego *-sōn* (por. § 40, 3).

L. *nasъ*, *vasъ* wyprowadza się **nōs-su*, **u̯ōs-su* ze zwykłą końcówką *-su*, służącą również rzeczownikom. Formy przypadkowe z *-m-* (*namъ*, *vamъ*, *nami*, *vami*, *nama*, *vama*) Leskien, Gr. 131 zestawia z formami żeńskiemi: *žena-mъ*, *žena-mi*, *žena-ma* i wyprowadza je z dawnych tematów *nō-*, *u̯ō-*. Ac. du. *na* ma odpowiednik w gr. νώ; podobną też formacją pierwotną musi być stsł. *va*; G. du. *naju*, *vaju* na podobieństwo zaimków: *toju* i t. p.

Inne zaimki.

§ 137. Wskazujące odmieniają się według wzoru twardego, na *-o-*, *-a-* i miękkiego, na *-jo-*, *-ja-*. Temat na *-o-*, *jo-* występuje także w G. D. I. L. wszystkich trzech liczb rodzaju żeńskiego. We wszystkich tych przypadkach z wyjątkiem G. D. L. sg. rodzaju męskiego i nijakiego temat na *-o-* lub *-jo-* rozszerza się przez przybranie jakby sufiksu *-j-* wskutek czego tworzy się na gruncie słowiańskim dwugłoska *-oj-*, *-jej-* przed samogłoską, oraz *-ě-*, *-ji* lub *i* przed spółgłoską (§ 36, 4 i 39, 10). Tak więc tworzą się takie dwa wzory tej deklinacji:

I Sg. N.	m.	tъ	n.	to	f.	ta	Pl.	m.	ti	n.	ta	f.	ty	D. m. ta n. tě f. tě
Ac.		tъ		to		tǫ		ty		ta		ty		ta tě tě
G.			togo			toję				těχъ				toju
D.			tomu			toi				těmъ				těma
I.			těmь			tojǫ				těmi				těma
L.			tomь			toi				těχъ				toju

II Sg. N.	m.	i-že,	je-že,	ja-že	Pl.	i-že		ja že		ję-že		ja-že		i-že i-že
Ac.		i,-ь	je		jǫ		ję		ja		ję		ja-že	i-že i-že
G.			jego			jeję, ję				iχъ				jeju
D.			jemu			jei				imъ				ima
I.			imь			jejǫ				imi				ima
L.			jemь			jei				iχъ				jeju

Formy N. sg. **i*, **je*, **ja* i innych liczb bez partykuły *-že* zachowały się tylko w deklinacji złożonej przymiotników, p. niżej. Ac. sg. *-ь* tylko w połączeniu z przyimkiem np. *vъnь* t. j. *vъn-ь* = w niego, weń. Forma *ję* G. sg. rzadka: M.: Io. 11. 1; Io. 12, 7.

Z końcówek jest specjalnie zaimkowa G. sg. *-go*. W słowiańskich końcówkach l. poj., do których składu wchodzi *-m-*, tej spółgłosce odpowiada *-sm-* w skr. D. sg *tasmāi* prus. *stesmu*. ale te formy fonetycznie nie pokrywają się z sobą. Końcówka D. sg. *-u* (*tomu*) jest zapewne ta sama, co w imiennych tematach na *-o* por. *vlъku*; L. sg. ma końcówkę niejasną *to-mь*, *je-mь*. Inne końcówki przypadkowe są takie same jak w deklinacji imion. Forma nijaka *to* z praae. **tod*. por. skr. *tad*, łc. *is-tud*.

§ 138. Podobnie odmieniają się zaimki pytajne *kъto*, *čьto*, w których partykuła *-to* dodaje się wyłącznie do form *kъ-*, *čь-*, bez niej nie używanych. Ponieważ zachowała się forma *tъ* oczekiwalibyśmy też zachowania formy **kъ* i odpowiedniej też formy **čь*; ta ostatnia forma, a raczej jej kontynuacja zachowała się w innych językach słowiańskich np. w p. *cz* używane w połączeniu z przyimkiem: *zacz*, *nacz* i t. d. Zaimek *kъ-to* pochodzi od osnowy **ko* jak *tъ* od osnowy **to-* i oba te zaimki odmieniają się jednakowo z tą jedynie różnicą, że Ac. został tu zastąpiony przez formę dopełniacza.

N. *kъto* Ac. *kogo* G. *kogo* D. *komu* I *čьmь* L. *komь*; w formie *čьmь* mamy *c* przed $ě_2$ § 88.

Zaimek *čьto* tworzy się od tematu *ki* por. łc. *quid*. gr. τί(δ). to też forma osnowy *če-*, *či-* powstała pod wpływem analogji do do form tematów zaimkowych na *-jo-* np. *če-mu* || *je-mu*, *či-mь* || *ji-mь*.

G. sg. ma własną końcówkę *-so*: *česo*, rzadziej *čьso* ale ta forma może jest pierwotniejsza.

N. *čьto* Ac. *čьto* G. *čьso*, *česo* D. *čemu* I. *čimь* L. *čemь*.

Zaimek *kъžьdo* (= każdy) odmienia się jak *kъ-to*: *kogožьdo*, *komužьdo*, *cěmьžьdo*, *komьžьdo*, ze stałą partykułą *-žьdo*.

§ **139.** Wpływom tejże analogji uległa deklinacja pierwotnego tematu na *-i*: *vьsь* (omnis) i częściowo też deklinacja również pierwotnego tematu na *-i*: *sь* (iste) prae. **k'is* por. lit. m. *šis*; tutaj zostały niektóre pierwotne formy urobione od tematu *si-* niekiedy rozszerzonego przez *-j-*:

Sg. N.	m. sь	n. se	f. si	Pl.	m. si	n. si	f. sьję	Du.	m. sьja	n. sii	f. sii
Ac.	sь	se	sьjǫ, sijǫ	sьję, siję	si	sьję, siję		„	„	„
G.	sego	šeję		siχъ		seju				
D.	semu	sei		simъ		sima				
I.	simь	sejǫ		simi		sima				
L.	semь	sei		siχъ		seju				

N. pl. m. może być też *sii*.

Sg. N.	m. vьsь	n. vьse	f. vьsja	Pl.	m. vьsi	n. vьsja	f. vьsę
Ac.	vьsь	vьse	vьsjǫ		vьsę	vьsja	vьsę
G.	vьsego		vьseję			vьsěχъ	
D.	vьsemu		vьsei			vьsěmъ	
I.	vьsěmь		vьsejǫ			vьsěmi	
L.	vьsemь		vьsei			vьsěχъ	

Du. N. Ac. m. vьsja n. f. vьsi G. L. vseju D. I. vьsěma.

Tutaj uderza ta osobliwość, że mimo wpływu ogólnego tematów na *-jo-* mamy też wpływ tematów na *-o-* w formach, gdzie w osnowie ukazuje się *-ě-* (np. *vьsěmь*, *vьsěχъ* a nie **vьsimь*, **vьsiχъ*). Występują też stwardniałe formy: *vьsa* zam. *vьsja*.

§ **140.** Zaimek *kyi*, *koje*, *kaja* (= qui, qualis) z wyjątkiem N. sg. f. i N. pl. m. n. wszystkie inne formy tworzy od tematów: *kyjo-* lub *kojo-*:

Sg. N.	kyi	koje	kaja	Pl.	cii	kaja	kyję
Ac.	„	„	kojǫ		kyję	„	„
G.	kojego		kojeję			kyiχъ	
D.	kojemu		kojei			kyimъ	
I.	kyimь		kojejǫ			kyimi	
L.	kojemь		kojei			kyiχъ	

Z form Du. znana tylko forma N. Ac. f. *cěi*.

Poza tem zaimki: *ovъ* (ille), *onъ* (is, iste), *samъ* (ipse), *takъ* (talis), *kakъ* (qualis, interrogativum), *jakъ* (qualis, relativum), *vьsjakъ* (omnimodus) odmieniają się według wzoru *tъ, to, ta*. Dzierżawcze: *moj, tvoj, svoj, našь, vašь* i pytajne *čьj* (= czyj) odmieniają się według tematów na *-jo-*:

Sg. N.	moj, moje, moja	Pl.	moi, moja, moję	Du.	moja moi moi
Ac.	„ „ mojǫ		moję „ „		„ „ „
G.	mojego mojeję		moiχъ		mojeju
D.	mojemu mojei		moimъ		moima
I.	moimь mojejǫ		moimi		moima
L.	mojemь mojei		moiχъ		mojeju

Zaimek *sikъ* (talis) odmienia się jak *tъ* ale jest też forma *sicь* odmieniająca się według wzoru *vьsь*:

Sg. N. Ac. *sicь* G. *sicego* D. *sicemu* I. *sičimь* L. *sicemь* Pl. N. *sici* Ac. *sicę* G. *sičiχъ* D. *sičimъ* I. *sičimi* L. *sičiχъ*.

Zaimki: *jeterъ* (aliquis) i *kotorъ* (quis) odmieniają się według deklinacji I imiennej. Według tejże deklinacji odmieniają się: *tolikъ* (tantus), *kolikъ* (quantus). *jelikъ* (quantus, relativum) *selikъ* (tantus), *drugъ* (alius). *mьnogъ* (multus) ale formy I. sg. m. n. oraz wszystkich przypadków pl. du. z wyjątkiem N. Ac. mają zaimkowe: *tolikimь, tolikimъ, tolikimi, toličiχъ, tolikoju, tolikima*. Wreszcie *tuždь* (cudzy) odmienia się według imion (tematy na *-jo-*) lub według zaimków.

D. Deklinacja liczebników.

§ 141. Liczebniki odmieniają się jak zaimki lub imiona:

Sg. N.	jedinъ, jedino, jedina	inъ	ino	ina
Ac.	„ „ jedinǫ	„	„	inǫ
G.	jedinogo jedinoję	inogo		inoję
D.	jedinomu jedinoi	inomu		inoi
I.	jedinimь jedinojǫ	inimь		inojǫ
L.	jedinomь jedinoi	inomь		inoi

Prócz N. sg. *jedinъ* wszystkie inne formy przypadkowe mogą się tworzyć od osnowy *jedьn-*: *jedьno, jedьna, jedьnogo* i t. d.

Du. N. Ac. *dъva*, (m.) *dъvě* (n. f.) G. L. *dъvoju* D. I. *dъvěma* Pl. N. *trьje* (m.) *tri* (n. f.) Ac. *tri* G. *trьj* D. *trьmъ* I. *trьmi* L. *trьχъ*, według tematów na *-i*.

Pl. N. *četyre* (m.) *četyri* (n. f.) Ac. *četyri* G. *četyrъ* D. *četyrьmъ* I. *četyrьmi* L. *četyrьchъ*.

Sg. N. Ac. *pętь* G. D. L. *pęti* I. *pętьjǫ* i tak samo inne liczebniki główne na *-ь*. We wszystkich trzech liczbach odmienia się *desętь*: N. Ac. *desętь* G. D. *desęti* I. *desętьjǫ* L. *desęte* a. *deseti*. Pl. N. *desęte* a. *deseti* Ac. *deseti* G. *desętъ* D. *desętьmъ* I. *desęty* L. *desętьchъ*. Du. N. Ac. *desętě* a. *deseti* G. L. **desętu* D. I. *desętьma*.

Ten liczebnik ma więc deklinację mieszaną.

Liczebniki *sto*, *tysęšta* a. *tysǫšta* odmieniają się jak odpowiednie imiona.

E. Złożona deklinacja przymiotników.

§ **142.** Oprócz deklinacji identycznej z deklinacją innych imion przymiotniki mają też deklinację złożoną z deklinacji imiennej i deklinacji zaimka **jь*, **ja*, **je*. Powstanie jej objaśnić można w sposób następujący: w języku prasł. (i prabałtyckim) był rodzajnik, mający to samo znaczenie co niemiecki *der, die, das*, francuski *le, la* i t. d.; stawiano go przed rzeczownikiem (nie jak w dzisiejszym jęz. bułgarskim po rzeczowniku); rodzajnikiem tym był zaimek: **jь*, **ja*, **je*. Wtenczas więc *otьcь* znaczyło *un père, ein Vater*; **jь otьcь* znaczyło *le père, der Vater*. Rodzajnika używano przedewszystkiem wtedy, kiedy określano rzeczownik z pomocą jakiegoś przymiotnika, gdyż określoną cechę zazwyczaj przypisujemy pewnemu przedmiotowi lub pewnej osobie, wziętym indywidualnie a nie gatunkowo. Szczególną właściwością języka prasł. i prabałt. musiało być to, że szyk wyrazów wtedy był taki: 1) przymiotnik, 2) rodzajnik, 3) rzeczownik: **dobrъ jь otьcь*, **dobra ja mati*, **dobro je dětę*. Enklitycznie używana forma zaimka zrosła się w świadomości mówiących z poprzedzającym przymiotnikiem, wskutek czego powstały formy złożone: **dobrъjь* (*otьcь*), *dobraja* (*mati*), *dobroje* (*dětę*), przyczem odmieniano oba składowe wyrazy: *dobrajego* (*otьca*), *dobryję* (*matere*), *dobrajego* (*dětęte*) i t. d. Z tych form utrzymały się niewszystkie: wyszły z użycia te, których końcówki przypadkowe zawierały w sobie spółgłoskę np. I. sg. m. **bosomьjimь*, D. pl. m. n. **bosomьjimъ*, L. pl. m. n. **bosěchъjichъ* i t. d. Zamiast tych form utworzyły się nowe, według analogji do innych, zakończonych (w deklinacji imiennej) na *-y* np. Ac. pl. m. f. *bosyję*, I. pl. m. n. *bosyjimi* a także

tych, w których -ъ przed *j* wymieniło się na *-y* np. N. sg. m. *bosyj* < **bosyjь* < **bosъjь*, G. pl. *bosyixъ* < **bosyjixъ* < **bosъjixъ*.

Że te formy są nowotworem prasłowiańskim, na to wskazuje zestawienie ich z litewskiemi:

Sg. N.	bosъjь	lit. basàsis < *basas jis
Ac.	bosъjь	bãsąjį
G.	bosajego	bãsojo
D.	bosujemu	basámjēm < basámů jēm < *basamui jamui
I.	bosyjimь	basũju
L.	bosějemь	basamjem < basame jeme < *basame jame
Pl. N.	bosiji	basẽji
Ac.	bosyję	basũsius
G.	bosyjiχъ	basų̃jų
D.	bosyjimъ	basẽmsëms < *basëms jëms
I.	bosyjimi	basaĩseis < *basaĩs jais
L.	bosyjiχъ	basẽsiũse
Du. N. Ac.	bosaja	basũju
G. L.	bosuju	—
D. I.	bosyjima	basëmëm < *basëm jëm

Fem. Sg. N.	bosaja	lit. basóji
Ac.	bosǫjǫ	bãsąję < *basą ją
G.	bosyję	basõsios
D.	bosěji	bãsaijei < *basai jai
I.	bosǫjǫ	basąję < *basą ją
L.	bosěji	basõjoje
Pl. N.	bosyję	bãsosios
Ac.	bosyję	basáses < *basas jas
G.	bosyjiχъ	basų̃jų
D.	bosyjimъ	basómsioms
I.	bosyjimi	basõmsiomis
L.	bosyjiχъ	basõsiose
Du. N. Ac.	bosěji	basẽji

Jak widzimy, we wszystkich formach litewskich jest połączenie dwu równoległych form przypadkowych: przymiotnikowej i zaimkowej. Stan więc tutaj jest pierwotniejszy. Po dokonaniu się procesów fonetycznych deklinacja w zabytkach ustaliła się w sposób następujący:

§ 143. Tematy twarde starosłowiańskie:

Sg. N. V.	m. dobrъj,(-y), dobryj;	n. dobroje;	f. dobraja	
Ac.	〃	〃	dobrǫją	
G.	dobrajego,	dobraago, dobrago;	dobryję	
D.	dobrujemu,	dobruumu, dobrumu;	dobrěi	
I.		dobryimь, -ymь;	dobrǫją,	dobrojǫ
L.		dobrějemь, -ěěmь, -ěmь;	dobrěi	
Pl. N. V.	dobrii;		dobraja;	dobryję
Ac.	dobryję;		〃	〃
G.		dobryiχъ, -yχъ		
D.		dobryimъ, -ymъ		
I.		dobryimi, -ymi		
L.		dobryiχъ, -yχъ		
Du. N. Ac. V.	dobraja		dobrěi	dobrěi
G. L.		dobruju		
D. I.		dobryima		

Z tego wzoru widzimy, że w deklinacji żeńskiej jako drugi człon występują formy zaimkowe jakby skrócone: G. sg. *dobryję* zam. **dobry-jeję*; D. sg. *dobrěi* zam. **dobrě-jei*; I. sg. *dobrǫjǫ* zam. **dobrǫ-jejǫ*; L. sg. *dobrěi* zam. **dobrě-jei*.

Obok formy nowszej L. sg. m., n. *dobrěěmь* występuje też forma *dobrěamь* (jakby z **dobrějamь*, **dobrějěmь*).

§ 144. Tematy miękkie:

Sg. N. V.	m. poslědьnьj, -nij;	n. poslědьneje;	f. poslědьnjaja	
Ac.	〃	〃	poslědьnjǫjǫ	
G.	poslědьnjajego,	poslědьnjaago, poslědьnjago;	poslědьnjęję	
D.	poslědьnjujemu,	poslědьnjuumu, poslědьnjumu;	poslědьnii	
I.		poslědьniimь;	poslědьnjǫjǫ	posledьnjejǫ
L.		*poslědьnijemь, -iimь, -imь;	poslědьnii	
Pl. N. V.	poslědьnii;	poslědьnjaja;	poslědьnjęję	
Ac.	poslědьnjęję;	〃	〃	
G.		poslědьniiχъ		
D.		poslědьniimъ		
I.		poslědьniimi		
L.		poslědьniiχъ		

Du. N. Ac. V.	poslědьnjaja;	poslědьnii;	poslědьnii
G. L.		poslědьnjuju	
D. I.		poslědьniima	

Forma L. sg. m, n. na *-ijemь* nie jest zachowana w zabytkach; wcześnie nastąpiła tutaj asymilacja na *-iimь* i wreszcie ściągnięcie: *-imь*.

Według tychże wzorów przymiotnikowych odmieniają się też formy stopnia wyższego i imiesłowów:

Sg. N. V. m.	mьnij;	n. mьnjeje, mьnьšeje;	mьnьšija
Ac.	„	„ „	mьnьšǫ ǫ
G.		mьnьšajego, -aago, -ago;	mьnьšęję
D.		mьnьšujemu, -uumu, -umu;	mьnьšii
I.		mьnьšiimь, -imь;	mьnьšǫjǫ, -ejǫ
L.		*mьnьšijemь, -iimь, -imь;	mьnьšii
Pl. N. V.	mьnьšei;	mьnьšaja;	mьnьšęję
Ac.	mьnьšęję;	„	„
G.		mьnьšiixъ	
D.		mьnьšiimъ	
I.		mьnьšiimi	
L.		mьnьšiixъ	
Du. N. A. V.	mьnьšaja;	mьnьšii;	mьnьšii
G. L.		mьnьšuju	
D. I.		mьnьšiima	
Sg N. V. m.	dobrěj;	n. dobrějeje, dobrěišeje;	f. dobrěišija
Ac.	„	„ „	dobrě šǫjǫ
G.		dobrě š jego, -aago, -ago;	dobrě šęję
D.		dobrěišujemu, -uumu, -umu;	dobrě šii
I.		dobrěišiimь, -šimь;	dobrěišǫjǫ, -ejǫ
L.		*dobrě šijemь, -šiimь, -šimь;	dobrě šii
Pl. N. V.	dobrěišei;	dobrěišaja;	dobrě šęję
Ac.	dobrěišęję;	„	„
G.		dobrě šiixъ	
D.		dobrě šiimъ	
I.		dobrě šiimi	
L.		dobrě šixъ	
Du. N. Ac. V.	dobrěišaja;	dobrě šii;	dobrěišii
G. L.		dobrě šuju	
D. I.		dobrěišiima	

Sg. N. V. m.	vedyj;	n. vedǫšteje;	f. vedǫštija
Ac.	vedǫštij;	„	vedǫštǫjǫ
G.	vedǫštajego, -aago, -ago;		vedǫštęję
D.	vedǫštujemu, -uumu, -umu;		vedǫštii
I.	vedǫštiimь, -imь;		vedǫštǫjǫ, -ejǫ
L.	*vedǫštijemь, -iimь, -imь;		vedǫštii
Pl. N. V.	vedǫštei;	vedǫštaja;	vedǫštęję
Ac.	vedǫštęję	„	„
G.		vedǫštiiχъ	
		i t. d.	

Sg. N. V. m.	trъpęj;	n. trъpęšteje;	f. tъpęštija
Ac.	trъpęštij	„	trъpęštǫjǫ
G.	trъpęštajego, -aago, -ago;		trъpęštęję
D.	trъpęštujemu, -uumu, -umu;		trъpęštii
I.	trъpęštiimь, -imь		trъpęštǫjǫ, -ejǫ
L.	*trъpęštijemь, -iimь, -imь		trъpęštii
Pl. N. V.	trъpęštei	trъpęštaja	trъpęštęję
Ac.	trъpęštęję	„	„
G.		trъpęštiiχъ	
		i t. d.	

Sg. N. V. m.	vedъj, (vedy), vedyj;	n. vedъšeje	f. vedъšija
Ac.	vedъšij;	„	vedъšǫjǫ
G.	vedъšajego, -aago, -ago;		vedъšęję
D.	vedъšujemu, -uumu, -umu;		vedъšii
I.	vedъšiimь, -imь;		vedъšǫjǫ, -ejǫ
L.	*vedъšijemь, -iimь, -imь;		vedъšii
Pl. N. V.	vedъšei;	vedъšaja;	vedъšęję
Ac.	vedъšęję	„	„
G.		vedъšiiχъ	
		i t. d.	

Sg. N. V. m.	svěštьj;	n. svěštьšeje;	f. svěštьšija
Ac.	svěštьšij;	„	svěštьšǫjǫ
G.	svěštьšajego, -aago, -ago;		svěštьšęję
D.	svěštьšujemu, -uumu, -umu		svěštьšii
I.	svěštьšiimь, -imь		svěštьšǫjǫ, -ejǫ
L.	*svěštьšijemь, -iimь, -imь		svěštьšii

Pl. N. V.	svěštьšei;	svěštьšaję;	svěštьšęję
Ac.	svěštьšęję;	„	„
G.		svěštьšiixъ	
		i t. d.	

145. Uwagi[1]).

G. sg. m. n.: formy nieściągnięte na *-ajego* występują około 30 razy w Zogr. i ok. 20 r. w Ps., trzykrotnie w Mar. raz jeden w Cloz.; inne zabytki znają tylko formy asymilowane *-aago* lub ściągnięte *-ago* (te ostatnie w wyłącznem użyciu we Fragmentach kijowskich).

D. sg. m. n. *-ujemu* w Zogr. 9 razy, w Ps. 6 razy, w Mar. 4 razy, poza tem w Supr. 1 raz, zresztą wszędzie *-uumu* lub *-umu* (Fragmenty kijowskie znają tylko formy na *-umu*).

L. sg. m. n. *-ějemь* tylko w Zogr., Mar., Ps., Cloz. i Supr.; wszędzie indziej *-ěěmь* (Supr.) i zwłaszcza *-ěmь*; (*-ěamь* w Assem.).

I. sg. f. końcówka *-ǫjǫ* tylko wyjątkowo się trafia, natomiast zwykłe są formy na *-ojǫ*, *-ejǫ*.

Ściągnięte formy z *-yi*>*-y* ukazują się w Zogr. *vъzljubleny věčьny* i t. d. także w deklinacji miękkiej: *vyšnimi*, *tuzimъ* (= cudzym) w Zogr.; natomiast w Fragmentach kijows. raczej *-ьj* por. § 100, 9.

II. Czasownik.

A. Osnowy czasownikowe.

§ 146. Za osnowę osobowej formy czasownika uważamy to, co zostaje po odrzuceniu końcówki osobowej, przy czem jednakże zachodzą wahania, gdyż niekiedy samą końcówkę osobową trzeba rozszczepiać teoretycznie na część należącą do osnowy i na część należącą do końcówki. Innemi słowy, przy ustalaniu osnowy kierujemy się niekiedy nie faktycznym stanem języka starosłowiańskiego, ale względami historycznemi. Tak więc osnowa, jako niezmienna część pewnych wyrazów, tworzących szereg morfologiczny, w okresie powstania języka starosłowiańskiego w porównaniu z osnową czasownika praarjoeuropejskiego skróciła się, gdyż uległa tak zw. morfologicznej absorbcji na rzecz końcówki np. w formach:

[1]) Vondrák, Altkirchenslavische Grammatik, II Aufl. 471.

berǫ, *bereši*, *beremъ*, *berǫtъ* niezmienną część stanowi *ber-* a i tu nawet końcowe *r* wymawia się twardo lub miękko, co nam nie przeszkadza jednak form *ber-* i *ber'-* uznać za morfologicznie też same. Ze względów jednak historycznych osnowę tych form odtwarzamy pod postacią: *bero-* (wchodzi ona do składu form: *berǫ*, *berǫtъ*) i *bere-* (wchodzi ona w skład form wszystkich innych osób: *beretъ*, *beremъ* i t. d.).

Sięgając więc co najmniej do początków epoki prasłowiańskiej odtwarzamy osnowy form czasu teraźniejszego według klas Leskiena 1) *bero-*, *bere-*, 2) *dvigno-*, *dvigne-*, 3) *kryjo-*, *kryje-*; *dělajo-*, *dělaje-*; *umějo-*, *uměje-*; *kupujo-*, *kupuje-*; 4) *vidi-*, *spi-*, *nosi-*; 5) *jad*, *věd-*, *dad-*, *ima-*, *jes-*, *s-*, (*so-*).

Przy szczegółowem rozpatrywaniu tych przykładów nasuwa się pewna uwaga: rozróżniamy dwie fonetyczne modyfikacje osnowy w pierwszych trzech klasach, gdyż bez tego nie moglibyśmy objaśnić powstania form: z jednej strony *berǫ*, *dvignǫ*, *berǫtъ*, *dvignǫtъ* i wreszcie *kryjǫ*, *kryjǫtъ* i t. d., a z drugiej *bereši*, *dvigneteъ*, *delajemъ*, *umějete*, *kupujete*. Natomiast przyjmujemy jedną formę osnowy dla kl. 4, pomimo że występuje ona tylko w niektórych formach osobowych: *vidiši*, *spitъ*, *nosimъ*, *vidite*, ale nie w formach: *viždǫ*, *spljǫ*, *nošǫ*, *vidętъ*, *spętъ*, *nosętъ*. Otóż tych ostatnich form nie bierzemy w rachubę, uznając w nich nowotwory, które powstały nie na drodze normalnych procesów fonetycznych, ale pod wpływem zbliżenia do form innych, normalnych, czyli pod wpływem analogji [1]).

W podobny sposób postępujemy w zakresie innych form osobowych: oddzielamy końcówki osobowe, by otrzymać osnowę, wskutek czego np. w imperatywie forma os. 2 i 3 sg. równa się osnowie, a forma 2 i 3 pl. składa się z osnowy + końcówka *-te* (inaczej jest tylko w klasie 5).

Oprócz form osobowych do konjugacji zaliczamy także szereg form nieosobowych (imiennych). Są one nieodmienne (np. infinitivus, supinum), częściowo nieodmienne (prtcp. na *-ls-* *-la-* *-lo*, tylko N. wszystkich liczb i rodzajów), wreszcie odmieniające się przez przypadki (inne imiesłowy). O ile chodzi o formy odmienne lub częściowo odmienne czyli o formy deklinujące się, ustanawiamy formę osnowy dla każdego szeregu deklinacyjnego w ten sam sposób, jak

[1]) Jest to dziś ogólnie przyjęty w nauce pogląd, choć możnaby bronić innego zapatrywania, że w tych formach końcowe *-ę-* powstało z *-int-*.

to zachodzi w deklinacji różnych imion lub zaimków. Ale osnowę jakiegoś np. imiesłowu w ogólności albo jakiejś formy nieodmiennej otrzymujemy przez odłączenie od niej charakteryzującego tę formę przyrostka (sufiksu). Tak np. osnową infinitywu jest to, co pozostaje po odrzuceniu suf. *-ti* np. *nes-ti*, *bra-ti*, *ję-ti*, i t. d. przyczem nieraz musimy odtwarzać formy w ich pierwotniejszej postaci w porównaniu z przekazanemi przez historję np. *pešti*, *mošti*, z **pek-ti*, **mog-ti*.

Przy odtwarzaniu więc osnowy, chcąc dojść do wyraźnego wskazania jej jedności w różnych formach gramatycznych, musimy nieraz sięgać poza granice dokonanych później wymian fonetycznych, gdyż dopiero wtedy możemy wyrobić sobie właściwy pogląd na wzajemny tych form stosunek.

Przekonamy się wtedy, że najczęściej nie wszystkie formy, zaliczone do pewnej konjugacji, tworzą się od jednej niezmiennej osnowy. Zmiany osnowy mogą być dwojakie: fonetyczne, które zależą od tak zw. przegłosu (apofonji), i morfologiczne, zależne znów od zasobu oddzielnych morfem, składających się na daną osnowę, a morfemami temi są: pierwiastek (radix), przyrostek (sufiks), przedrostek (prefiks) i wrostek (infiks).

§ 147. Tematy czasownikowe mogą się tak samo jak imienne (p. § 119) tworzyć od pierwiastka podwojonego, przyczem podwojenie może być pełne równomierne np. *plapolati* < **pol-pol-ati* (palić się, płonąć), *lě-lě-jati* (kołysać); pełne nierównomierne np. *bǫ-bn-ǫti* (zabębnić), (*vъs*)-*tǫ-tn-ǫti* (zatętnić), lub niepełne, mianowicie zwłaszcza sufiksalne np. *damь* < **da-d-mь* (dam).

Tematy czasownikowe złożone prawie wyłącznie należą do kategorji złożeń z prefiksami np. *nesti*, *vъ-nesti*, *do-nesti*, *za-nesti*, *iz-nesti*, *na-nesti*, *obъ-nesti*, *po-nesti*, *podъ-nesti*, *pri-nesti*, *pro-nesti*, *pře-nesti*, *raz nesti*.

§ 148. W czasownikach niezłożonych lub złożonych z przedrostkiem pierwiastek jest jeden, wrostek bywa też tylko jeden, przedrostków i przyrostków może być więcej. Jako wrostek ukazuje się jedynie spółgłoska *n*, pojawiająca się między samogłoską pierwiastka a końcową jego spółgłoską; wtedy samogłoska razem z *n* zmienia się na samogłoskę nosową np. *stǫpiti* < **sto-n-p-iti* por. *stop-a*.

Inne czasowniki z wrostkiem tworzą osnowę tylko czasu teraźniejszego (z imperatywem i imiesłowem) np. *obrěšta* — *obrěsti*, *lęga* — *lešti*.

§ 149. Forma osnowy czasownikowej może się równać pierwiastkowi np. w inf. *nes-ti*, *pasti* < **pad-ti*, *plesti* < **plet-ti*, *my ti*, *i-ti*, *sta-ti*. W ten sposób tworzą się te formy w zakresie czasowników, które nie pochodzą od imion (nie są denominativa) ani od innych czasowników (nie są deverbativa). Osnowa wtedy jest jednozgłoskowa i kończy się na spółgłoskę albo też na samogłoskę.

Samogłoska rdzenna może występować w różnym stopniu wokalizacji czyli w różnej postaci apofonji (przegłosu): na stopniu *e*: *nesti*, *dĕti* (por. τίθημι), *pluti* < **pleu̯- iti* < **ei̯-* i t. d. albo w stopniu ∘ (zero), o ile na stopniu *e* ukazuje się dwugłoska np. *myti* < **mū-*, *jęti* < **m̥-*, (*na-*)*čęti* < **kn̥-*, na stopniu *o* np. *pěti* < **poi̯-*...

§ 150. Osnowa z przyrostkiem *-o-*, *-e-* (*-no-*, *-ne-*; *-do-*, *-de-*, *-sko-*, *-šte-*) lub *-jo-*, *-je-*: 3 pl. praes. *berǫtъ* < **bhero-nt-*, 2 pl. praes. *bere-te*; *dvignątъ*, *dvignete*; *idǫtъ*, *ide-te*; *iskǫtъ*, *ište-te*; *znajǫtъ*, *znaje-te*; *pišǫtъ* < **pis-jo-nt-*, *pišete* < **pis-je-te* i t. d.

§ 151. Osnowa z przyrostkiem *-i-* ukazuje się w praesens np. *běžiši*, *boiši sę*, *klęčiši*, *kričiši*, *vidiši*, *nosiši*, *točiši* i t. d. także w bezokoliczniku np. *nositi*, *točiti*, *pustiti*. Tu należą liczne czasowniki odimienne tak zw. *factitiva*, oznaczające działanie tego, co jest oznaczone przez imię, od którego uformowano czasownik np. *živiti* — czynić żywym, *ljubiti* — czynić miłym, *lьgčiti* — czynić lekkim, *množiti*, *cěliti*, *ostriti* i t. d; od rzeczowników: *glasiti* — wznosić głos, *govoriti* — czynić gwar, *grěšiti*, *dĕliti*, *ploditi*, *gostiti* (w dwu znaczeniach: pols. *gościć* = 'być gościem' i 'podejmować gościa u siebie'). Niektóre niejasne: *vъz-zpiti* — wołać, lub p. *wą-tpić*. Niektóre można uważać za causativa np. *živiti* — sprawić to, żeby ktoś był żywym, podobnie *ostriti*, *o-slěpiti* i t. d.

§ 152. Osnowa z przyrostkiem *-u-* tem się różni od wszystkich innych osnów, że przybiera zawsze jeszcze inny przyrostek, mianowicie *-jo-*, *-je-*, albo *-a-*; przed tym ostatnim przyrostkiem dokonywa się fonetyczna wymiana *-u* (pierwotnego *-ou̯*) na *-ov-*: *kupu-je-ši*, *kupov-a-ti*.

W ten sposób tworzą się czasowniki 1) od imion, przymiotników lub rzeczowników np. *cělъ* — *cělovati* (cały, zdrowy — witać, całować), *milъ* — *milovati*, *radъ* — *radovati sę*; *besěda* — *besědovati*, *imę* — *imenovati*, *obědъ* — *obědovati*, *nepьštь* (myśl) — *nepьštevati* (myśleć), *prorokъ* — *prorokovati*, *slědъ* — [*na*]*slědovati*, *trěbě byti* — *trěbovati*, *věra* — *věrovati*, *darъ* — *darovati*, *děistvo* — *děistvovati*, *likъ* (chór) — *likovati* (śpiewać chórem radośnie), *sъvětъ* (rada) — *sъvětovati*,

voi (wojownicy) — *vojevati*, *vračь* (lekarz) — *vračevati* (leczyć), *vražьdu* — *vražьdovati*, *znamę* — *znamenovati*. 2) od czasowników: *poimati* — *poimovati*, *pokazati* — *pokazovati*, *minąti* — *minovati*, *ispověděti* — *ispovědovati*, *sъvęzati* — *sъvęzovati*, *vinąti* — *povinovati sę* (stawać się posłusznym).

153. Osnowa z przyrostkiem *-ě-* w bezokoliczniku: *věděti*, *viděti*, *zьrěti* i t. d.; jest to *ě* < praae. *ē*, na co wskazują formy takie jak: *běžati*, *bojati sę*, *klęčati*, *kričati* i t. d. Tu należą też słowa takie, jak: *cělěti*, *tьlěti*, *odolěti*, *uměti*, *sъměti* i t. d., w których tenże pień na *-ě* przybiera w praesens jeszcze przyrostek *-jo-*, *-je-*, np. *sъmějǫ*, *cělě-je-ši*, *tьlě je-tъ*, *odolě je-mъ*, *umě-je-te* i t. d. Od tejże osnowy tworzy się imprf. *cělě-axъ*, *vědě-axъ* i t. d.

Osnowa ta używa się wogóle często przy tworzeniu imperfectów: *grebě-axъ*, *bodě-*, *kradě-*, *čьtě-*, *moža-*, *teča-*, *nesě-*, *lězě-*, *vrzě-*, *pьně-*, *žьrě-*, *plově-* a więc w zakresie czasowników, których osnowa bezokolicznika kończy się na spółgłoskę, lub na dwugłoskę pierwotną (*-ьn-*, *-ьr-*, *-ǫ̆-*); dalej *sъχně-axъ*, z inf. na *-nǫti*. W słowach pochodnych przyrostek *-ě-* dodaje się do osnowy czasu teraźniejszego, utworzonej z przyrostkiem *-jo-*, *-je-*, ale w przyrostku tym ginie końcowa samogłoska: *žьn-je-ši*: *žьn-j-a-axъ* i podobnie: *borja-*, *obręšta-*, *zna-axъ* (inf. *znati*), *sěaxъ* (inf. *sěti*), *bija-*, *čuja-*, *poja-*[1]). Ta formacja zachodzi w czasownikach, których bezokolicznik nie tworzy się od osnowy na *-a*.

Imprf. tworzy się bez osobnego przyrostka *-ě*, gdy bezokolicznik w swojej osnowie ma już ten przyrostek *věděti* — *věděaxъ*, *trzpě-ti* — *trzpě-axъ*; gdy zaś bezokolicznik się tworzy z przyrostkiem *-i-*, wtedy do osnowy bezokolicznika przybywa jeszcze przyrostek *-ě-*: **světi-ě-axъ* > **světjěaxъ* > *svěštaaxъ*. Z tymże przyrostkiem *-ě-* tworzą się imperfecta: *jadě-axъ* (mimo bezokolicznika *jasti*), a także *bě-axъ* i *bě-χъ*.

§ 154. Osnowy z przyrostkiem *-a-* służą przedewszystkiem do tworzenia bezokoliczników: od słów typu: *berǫ* (biorę), *derǫ* (drę), *perǫ* (piorę), *ženǫ* (wypędzam, żonę) *židǫ* (czekam), *zovǫ* (wołam) — *bьrati*, *dьrati*, *pьrati*, *gъnati*, *žьdati*, *zъvati*. Od licznych czasowników, tworzących praesens. z przyrostkiem *-jo-*, *-je-* dodawanym bezpośrednio do rdzenia, kończącego się na spółgłoskę, np. *žędati*, *plakati*, *lъgati*, *plęsati*, *vęzati*, *stenati*, *orati*, *sъlati*, *stьlati*, *zьdati*, *imati* i t. d.

[1]) Może też się tworzyć imprf. *kupuja*(*axъ*) od *kupuje*(*ši*).

lub na samogłoskę, ale wtedy po samogłosce ukazuje się *j*, dwugłoski zaś rdzenne rozkładają się na *ьj*, lub *ьv*: *vě j-ati*, *zьj-ati*, *lьj-ati*, *smьj ati sę*, *blьv-ati*, *plьv-ati*. Dalej w czasownikach pochodnych *-a-* ukazuje się w osnowie praesentis przed przyrostkiem *-jo-*, *-je-* np. *byva-je-ši*, *děla-je-ši*; od tychże osnów na *-a-* tworzą się bezokoliczniki: *byva-ti*, *děla-ti*; podobnie w typie *kupu-je-ši* bezokol. *kupov-a-ti* a także z innych czasowników *szpa ti*.

Też same osnowy używają się do formowania imperfektów: *bьraaхъ*, *lzgaaхъ*, *vějaaхъ*, *plьvaaхъ* (lub *pljujaaхъ*), *byvaaхъ*, *dělaaхъ*, *kupovaaхъ* (lub *kupujaaхъ*), *szpaaхъ*.

§ 155. Czasowniki tworzące praesens z pomocą przyrostka *-a-* oraz drugiego *-jo-*, *-je-* pochodzą od imion: *gněvъ* — *gněvajǫ*, *dělo* — *dělajǫ*, *znamę* — *znamenajǫ*, (oznaczam), *igra* — *igrajǫ*, *kleveta* — *klevetajǫ* (oczerniam), *kotora* — *kotorajǫ* (walka — walczę) stp. *pwa* prasł. **pъva* — *pъvajǫ* (ufam), *rabota* — *rabotajǫ* (niewola — jestem w niewoli), *rǫgъ* — *rǫgajǫ* (szyderstwo — szydzę), *sedlo* — *sedlaję*, *četa* — *sčetajǫ* (grupa — łączę w grupę), *čьrta* — *čьrtajǫ* (kreska — kreślę), *pitajǫ* (karmię) od nieistniejącego już rzeczownika; znacznie rzadziej od przymiotników: *gotovъ* — *gotovajǫ* (gotuję).

Jeżeli przed przyrostkiem *a* jest spółgłoska zmiękczona przez *j*, to czasownik pochodzi albo od rzeczownika na *-ja*, albo od czasownika z inf. na *-iti*: *večerja* — *večerjajǫ* (wieczerzam), *vonja* — *vonjajǫ* (pachnę); *veličiti* — *veličati* (czynić wielkim), **vlъniti* — *vlъnjati* (być rzucanym przez fale, por. polskie *wełnić morze*), *věnьčiti* *věnьčati* (uwieńczać), *otzvětiti* — *otzvěštati* (odpowiadać), *szvěštati* (radzić, *szvětъ* = rada) mimo że niema czasownika **szvětiti*, *konьčiti* — *konьčati* (kończyć).

Stsł. *ǫchati*, *rykati* nie mają w stsł. odpowiednich rzeczowników, ale znajdujemy je w pols. *węch* (wąchać), *ryk*. Natomiast nie znamy imion, od których mogłyby się utworzyć czasowniki: *vitati* (mieszkać), *vьlati* (być rzucanym przez fale), *ględati* (patrzyć), *želati* (chcieć, pragnąć), *kopati* (kopać), (praes. *kopajǫ*) *prijati* (sprzyjać), *pytati* (pytać), *rydati* (płakać), *sijati* (jaśnieć), *šętati sę* (włóczyć się, szaleć).

§ 156. Tworzące się od czasowników częstotliwe (deverbativa iterativa) wzdłużają samogłoskę rdzenną:

e > *ě*: *szplesti* — *szplětati* (splatać), *istešti* — *istěkati* (wyciekać). *prižešti* — *prižagati* (przyżegać); zamiast *ě* bywa *i*, po którem następujące *k*, *g* wymieniają się na *c*, *z* (*ʒ*): *narešti* — *naricati* (narzekać

w znaczeniu 'nazywać'), *prižešti — prižizati*, *pogresti — pogribati*, *sъplesti — sъplitati*.

o > *a* (z praae. *ō*) *izbosti — izbadati* (badać t. j. przeszukiwać z pomocą przebijania), *pomošti — pomagati* (pomagać).

ъ > *i*: *čьtǫ — čitajǫ* (czytam w znacz. 'czytuję'), *mьrǫ — umirajǫ* (umieram), *bьrati — sъbirati* (zbierać), *načьnǫ — načinajǫ* (zaczynam), *zaklьnǫ — zaklinajǫ* (zaklinam).

ъ > *y*: *posъlati — posylati* (posyłać), *usъnǫti* (z **usъpnǫti*) — *usypati* (usypiać zam. *usypać), *sъzvati — sъzyvati* (zzywać), *nadъmǫ — nadymajǫ* (nadymam).

Długie samogłoski pozostają bez zmiany: *pripasti — pripadati* (przypadać), *otъsěšti — otъsěkati* (odsiekać), *obližǫ — oblizajǫ* (oblizuję zam. *oblizaję, *oblizam), *naučiti — naučati* (nauczać), *sъgrysti — sъgryzati* (zgryzać), *otręsti — otręsati* (otrząsać), nie zmienia się także rdzenne *rъ*, *lъ* (*ŗ*, *ļ*) np. *plъzǫ — plъzajǫ* (pełznę — pełzam), *načrъpǫ — načrъpajǫ* (naczerpię, naczerpuję zam. *naczerpaję); oczywiście też *χranjajǫ* (pols. chronię — o-chraniam), *slaždǫ — oslaždajǫ* (pols. słodzę — osładzam).

B. Podział na konjugacje.

§ 157. Podział na konjugacje dokonywa się na zasadzie tematów czyli osnów, do których dodają się tak zw. końcówki (właściwie końcowe przyrostki) form osobowych i innych. Gdyby wziąć pod uwagę wszystkie formy osobowe i nieosobowe i do pewnej konjugacji zaliczyć tylko te, które w całym zakresie swoim przedstawiają typ wspólny, w takim razie mielibyśmy wiele poddziałów konjugacyjnych. Ze względu na ową główną zasadę podziału bierzemy pod uwagę dwie grupy form, tworzących się od wspólnych tematów. Pierwszą stanowią formy czasu teraźniejszego trybu oznajmującego; drugą — formy bezokolicznika, z któremi bardzo często, ale niezawsze, wspólny temat mają też formy imiesłowów czasu przeszłego strony czynnej. Inne formy mają swoje własne przyrostki tematowe oprócz przyrostków końcowych, po części tylko wspólne z innemi formami.

Obecnie w nauce prawie ogólnie przyjęto podział na konjugacje wyłożony przez Leskiena w jego „Handbuch der altbulgarischen Sprache“ i w niektórych szczegółach trochę inaczej w „Grammatik der altbulgarischen (altkirchenslavischen) Sprache“. Heidelberg 1909.

Opiera się on na tematach przedewszystkiem czasu teraźniejszego trybu oznajmującego, a w drugim rzędzie na tematach bezokolicznika. Podział ten (według „Grammatik“) tak się przedstawia.

Klasa I: temat czasu teraźniejszego z przyrostkiem *-o- -e-*, np. *pletǫtъ* < **plekt-o-nti*, *pletetъ* < **plekt-e-ti* (plecie); *berǫtъ* < **bher-o-nti*, *beretъ* < **bher-e-ti* (bierze); *rvǫtъ* < **ruų-o-nti*, *rvetъ* < **ruų-e-ti* (rwie).

A. Temat bezokolicznika równa się rdzeniowi np. *plesti* < **plekt-ti*.

B. Temat bezokolicznika z przyrostkiem *-a-*: *bьr-a-ti*, *rv-a-ti*.

Klasa II: temat czasu teraźniejszego z przyrostkiem *-no-*, *-ne-*: *dvig-nǫtъ*, *dvig-ne-tъ* (ruszy); *sta-nǫtъ*, *sta-ne-tъ* (stanie).

A. Temat bezokolicznika na *-nǫ-*: *dvig-nǫ-ti*.

B. Temat bezokolicznika równy rdzeniowi: tylko jedno *sta-ti*.

Klasa III: temat czasu teraźniejszego z przyrostkiem *-jo-*, *-je-*:

I. Przyrostek dodaje się do rdzenia, kończącego się na spółgłoskę np *žьn-jǫtъ*, *žьn-je-tъ* (żnie); *bor-jǫtъ*, *bor-je-tъ* (walczy); *obręšt'ъ*, *obręšetъ* (zyska); *zybljǫtъ*, *zybljetъ* (wstrząsa), *mešt'ъ*, *mešetъ* (miece, rzuca), *žęždǫtъ*, *žęždetъ* (pragnie pić), *plačǫ* < **plakjǫ*, *plačetъ* (płacze), *lžǫtъ*, *lžetъ* (lże), *plęšǫtъ*, *plęšetъ* (pląsze, pląsa); *vęžǫtъ*, *vęž-tъ* (wiąże), *sten-jǫtъ* *sten-je tъ* (jęczy), *or-jǫtъ*, *or-je-tъ* (orze); *sъl-jǫtъ*, *sъl-je-tъ* (szle). Albo też rdzeń kończy się na samogłoskę: *zna-jǫtъ*, *zna-je-tъ* (zna, wie); *sě jǫtъ*, *sě je-tъ* (sieje); *bi jǫtъ*, *bi-je-tъ* (bije); *kry-jǫtъ*, *kry je-tъ* (kryje); *ču-jǫ-tъ*, *ču-je-tъ* (czuje); *pojǫtъ*, *pojetъ* (właściwie kl. I, gdyż *j* należy do rdzenia) (śpiewa); *zě-jǫtъ*, *zě-je-tъ* (zieje, ziaje); *lě jǫtъ*, *lě-je tъ* (leje), *smě-jǫtъ sę*, *smě-jetъ sę* (śmieje się); *blju-jǫtъ*, *blju-je-tъ* (vomit); *plju-jǫtъ*, *plju je-tъ* (pluje); *vě-jǫtъ*, *vě-je-tъ* (wieje).

A. Temat bezokolicznika równa się rdzeniowi, kończącemu się na spółgłoskę: *žęti* < **žьn-ti* (żąć), *brati* < **bor-ti* (gw. p. bróć, walczyć), *obrěsti* < **ob-rět-ti* (zyskać); albo na samogłoskę: *zna-ti* (znać, wiedzieć), *sě-ti* (siać), *bi-ti* (bić), *kry-ti* (kryć), *ču-ti* (czuć), *pě-ti* (śpiewać, piać).

B. Temat bezokolicznika jest z przyrostkiem *-a-*, dodanym do rdzenia kończącego się na spółgłoskę: *zyb-a-ti* (wstrząsać), *met-a-ti* (miotać), *žęd-a-ti* (pragnąć, żądać), *plak-a-ti* (płakać), *lъg-a-ti* (łgać), *plęs-a-ti* (pląsać), *vęz-a-ti* (wiązać), *sten-a-ti* (jęczeć), *or-a-ti* (orać), *sъl-a-ti* (słać); albo na dawną dwugłoskę, potem na *j* lub *v*: *zьj-a-ti* < **zeį-a-ti* (ziać), *lьj-a-ti* (lać), *smьj-a-ti sę* (śmiać się), *blьv-a-ti* < **bleų-a-ti*? (vomere) *plьv-a-ti* (plwać, pluć); jeden tylko rdzeń na samogłoskę: *vě-* z praae. **ųē-* tworzy bezokolicznikową

formę *věj-a-ti* z **vě-a-ti* albo z **vě-ti* jak *sě-ti* może przez analogję do poprzednich.

II. Przyrostek *-jo-*, *-je-* dodaje się do tematu z przyrostkiem; są to czasowniki pochodne:

A. do tematów na *-a-*, lub na *-ě-*, które też służą do formowania bezokolicznika np. *děl-a-jǫtъ*, *děl-a-je-tъ* (działa) *děl-a-ti* (działać); *um-ě-jǫtъ*, *um-ě-je-tъ* (umie), *um-ě-ti* (umieć).

B. do tematów na *-u-*, *-ov-*, od których tworzy się bezokolicznik jeszcze przez przybranie przyrostka *-a-*: *mil-u-jǫtъ*, *mil-u-je-tъ* (miłuje), *mil-ov-a-ti* (miłować); *oběd-u-jǫtъ*, *oběd-u-je-tъ* (obiaduje), *oběd-ov-a-ti* (obiadować).

Klasa IV. Temat czasu teraźniejszego na *-i-* np. *vožǫ* < **voz-iǫ* (wożę), *voz-i-tъ* (wozi), *viždǫ* < **vid-iǫ* (widzę), *vid-i-tъ* (widzi), *slyšǫ* < **slyχ-iǫ* (słyszę), *slyš-i-tъ* < **slyχ-i-tъ* (słyszy).

A. Temat bezokolicznika także na *-i-*: *voz-i-ti* (wozić).

B. Temat bezokoliczuika na *-ě-*: *vid-ě-ti* (widzieć), *slyšati* < **slyχ-ě-ti* (słyszeć).

C. Jeden czasownik tworzy bezokolicznik od tematu na *-a-*: *sъpljǫ* < **sъp iǫ* (śpię), *sъp-i-tъ* (śpi), *sъp-a-ti* (spać).

Klasa V czas teraźniejszy tworzy się wprost od rdzenia; tu należą tylko 4 czasowniki: *jamь* < **ēd-mi* (jem), *jasti* < **ēd-ti* (jeść), *věmь* < **u̯oid-mi* (wiem), *věd-ě-ti* (wiedzieć), *damь* < **dōd-mi* (dam), *da-ti* < **dō-ti* (dać), *jesmь* < **es-mi* (stp. jeśm) bez bezokolicznika (zastępuje go bezokolicznik innego czasownika: *być*).

Nadto są jeszcze tak zw. *defectiva* i *heteroclita*, niepełnej konjugacji lub wahające się w odmianie.

O czasownikach kl. IV: Reichelt BB. XXVII, 63, Vondrák JA. XX, 406 i „Сборникъ“ Łamanskiego I, 190.

Uwaga. Do kl. I prócz tematów z suf. *-o-*, *-e-* należą też inne jeszcze tematy czasownikowe, utworzone z pomocą przyrostków z końcową samogłoską *-o-*, *-e-*; przyrostków takich jest na ogół bardzo niewiele: suf. *-sko-*, *-ske-*: stsł. *iskǫ*, *ištetъ* (szukam), por. stwn. *eiskōn* (pytać), skr. *icchāti* (szuka); suf. *-dho-*, *-dhe-* (por. πλήθω — ‘jestem pełny’), stsł. *vladǫ*, *vladetъ*, z prasł. **voldǫ*, por. lit. *vèldu* (władam), goc. *walda*. Są tu też przyrostki, nie ukazujące się w tematach bezokolicznikowych, czyli tak zw. determinanty: *-do-*, *-de-*: *idǫ*, *idetъ* (inf. *iti*), *jadǫ*, *jadetъ* (inf. **jasti*, por. *prějavъše* Zogr. Mt. 14, 34, lub z innym determinantem: *ja-ch-a-ti*); *bǫdǫ* (inf. *byti*). Wreszcie infiks np. *lęgo*, *lęžetъ* (inf. *lešti*).

Czasowniki z przyrostkiem *-no-*, *-ne-* tworzą osobną klasę wyłącznie tylko ze względu na formę infinitywu, kończącego się na *-nǫti*. Wreszcie klasa III tworzy właściwie taki sam poddział klasy I, jak i rzeczowniki od tematów na *-jo-* lub *-ja-* tworzą poddział względem rzeczowników z tematami twardemi na *-o-*, *-a-*.

Końcówki osobowe.

§ 158. 1 sg. końcówka *-mь* w praes. słów atematycznych: *jesmь*, *jamь*, *věmь*, *damь*, praae. *-mi*: *damь*, gr. δίδωμι, *jesmь* gr. εἰμί, stlit. *esmì*, skr. *ásmi* praae. **ésmi*; dalej w formie zwanej conditionalis: *bimь* a także w formie pierwotnego optatywu, który używa się normalnie tylko w 2 i 3 os. jako słowiański imperatyw, ale daje parę form także optatywnych dla 1 os. l. poj. mianowicie w psałterzu Synajskim (XI w.) *otъpaděmъ* (zam. *otъpaděmь*) 7, 5 ἀποπέσοιμι, a nadto według cytatu Sobolewskiego w psałt. Tołstoja (XI—XII w.) *bǫděmь* (184) i wskazane przez Szczepkina w ps. Bolońskim (XIII w.) *nemrъzokъ ti bǫděmъ* (161, 2) zam. *bǫděmь*.

Końcówka *-ǫ* 1 sg. we wszystkich innych klasach, więc zarówno czasowników z tematami na *-u-*, *-jo-*, jako też z tematami na *-i-*: *berǫ* łac. *ferō*, gr. φέρω, skr. *bharāmi*; *bredǫ* (przechodzę w bród), lit. *bredù*, *buždǫ* (budzę), lit. *baudžù* (wymawiam co komu) i t. d. zawsze w stsł. *-ǫ*, w lit. *-u*, w łac. i gr. *-ō*, w skr. *-āmi*. Forma sanskrycka musi być lokalnym nowotworem, utworzonym pod wpływem analogji do pierwotnych form na *-mi*: por. polskie *wołam*, *umiem* i t. p. z dawniejszych *wołaję*, *umieję*, analogicznie do *dam*, *wiem*; taka też zmiana objęła wszystkie czasowniki serbskie z wyjątkiem jedynej formy *ću*; z drugiej strony odwrotnie stało się w lit. gdzie zamiast starszego *esmì* powstało nowe *esù* pod wpływem mnóstwa form na *-u*.

Stosunek form na *-ǫ* do form na *-ō* jest niezrozumiały jako też i pochodzenie form na *-ō*; formy na *-ǫ* mogły powstać jedynie tylko przez przybranie końcówki w postaci spółgłoski nosowej, a ta, mianowicie *-m*, jest praae. końcówką czasów tak zw. historycznych. Ale *-ǫ* nie da się wyprowadzić z *-om*, (t. j. gdyby przyjąć tematy: **bero-*, **pisjo-* z końcówką *-m*, ponieważ końcowe *-om* daje normalnie *-ъ*. Czasowniki klasy IV z tematami na *-i-* powinnyby dawać formy na *-īm*, a po zniknięciu końcowego *-m* powinnyby się kończyć na *-i*: **vidi*, **kriči* a nie *viždǫ*, *kričǫ*.

Gdybyśmy przyjęli w 1 sg. wzdłużenie tematowej samogłoski *o* < *ō* z dodatkiem końcówki *-m*, otrzymalibyśmy końcówkę *-ōm*; tę spotykamy w deklinacji imion, gdzie *-ōn* lub *-ōm* ma tonację albo akutową, albo cyrkumfleksową. Akutową mamy w gr. ἄχμων (por. ἡγεμών), lit. *akmů* stsł. *kamy*; litewska więc forma wskazuje, że po zniknięciu końcowej spółgłoski nosowej, samogłoska zmienia tonację na cyrkumfleksową i zarazem następuje zmiana brzmienia na stare *ū* czyli stsł. *y*. Końcówka zaś *-ōn*, *ōm* znana w formach G. pl. wszystkich deklinacyj, daje na gruncie prasł. i stsł. *-ъ* por. *vlъkъ* z praae. *u̯l̥kōm* por. gr. λύκων, θεῶν.

Wiemy, że końcowe *-ǫ* powstaje na miejscu dawniejszego końcowego *-ām*, na co wskazują formy Ac. sg. rzeczowników z tematami na *-ā*: *rǫkǫ*, *dušǫ*, *zemljǫ* por. gr. χώρᾱν, μίᾱν; wobec tego Leskien (Gr. 190) zestawia formy stsł. na *-ǫ* z formami łac. na *-ām* (konjunktywu): *berǫ*: łac. *ferām*, *puniām*. Byłoby jednak ważnem określić stosunek form słowiańskich do litewskich.

W czasach historycznych końcówką 1 sg. jest praae. *-m*; jeśli temat kończy się na *-o-* wówczas powstaje końcowe *-om*, które się wymienia na *-ъ*. Zachodzi to w aoryście asygmatycznym np. **neso-m* > *nesъ*, **mogo-m* > *mogъ*, **dvigo-m* > *dvigъ*.

W aoryście sygmatycznym (gdzie *s* najczęściej wymienia się na *χ*) końcówka osobowa powinnaby następować bezpośrednio po *s* (*χ*) tymczasem w 1 osobie wszystkich liczb między *s* (*χ*) a końcówką ukazuje się sufiksalne *-o-* **něs-s-o-m* > *něsъ*, **čit-s-o-m* > *čisъ*, **rēk-s-o-m* > **rěk-χ-o-m* > *rěchъ*; **pьn-s-o-m* > *pęsъ*.

Osobne miejsce zajmuje 1 sg. perfecti *vědě* (dowiedziałem się, wiem) od *věděti*, pokrewna z formą grecką οἶδα, ale z końcówką strony medjalnej, por. skr. *tutudē*, łac. *tutudī* z pierwotnego *-aį* (w skr. stała końcówka *-ē*, odpowiadająca greckiej — μαι).

§ 159. 2 sing. praes. końcówka *-si* lub — wyłącznie staroslowiańska — *ši*: stsł. *jesi* < **jes-si*, *nese-ši* < **nese-si*. Stan rzeczy w stsł. jest taki, że *-si* występuje tylko po dawnej spółgłosce: *jesi* < *jes-si*, *dasi* < **dad-si*, *věsi* < **věd-si*, ale *imaši*, *bereši*, *dvigneši*, *pišeši*, *vidiši*, a więc od wszystkich tematów na samogłoskę; *-ši* musiało powstać na miejscu *-χi*, inaczej bowiem niepodobna objaśnić przyczyny wymiany *s* > *š*; wiemy, że *s* > *χ* wymienia się po *k*, *r*, *i*, *u*, otóż prawidłowo ta wymiana nastąpiła tylko w słowach kl. IV: *vidi-ši*, *vozi-ši*, *sъpi-ši* i t. d. Natomiast do konjugacyj innych zostało *-ši* prawdopodobnie przeniesione przez wpływ analogji, t. j. na skutek dążenia do wyrównania form

wszystkich. Podobny proces wymiany *s* na *χ* zaszedł w aoryście sygmatycznym, i tam mamy nietylko *pluχъ*, *myχъ*, *konьčiχъ*, gdzie *χ* z dawniejszego *s* następuje po dawnem *ǭ*, *ū*, *ī*, ale również w *bъraχъ*, *želěχъ* i t. p. i tylko zachowało się *s* po tylnojęzykowej spółgłosce (np. *něsъ* < *nēs-sъ*, *basъ* > *bōd-sъ*) oraz po samogłosce nosowej (np. *pęsъ* obok *pęχъ*).

Drugą kwestję stanowi końcowe *-i*, na którego miejscu we wszystkich żywych językach słowiańskich (nawet i w bułgarskim), występuje *ь* w końcówce *-sь -šь* np. pol. *jeś* (jesteś), *masz*, *dasz*, *wiesz*, *jesz*, *bierzesz*, *dźwigniesz*, *piszesz*, *widzisz* i t. p. Powszechnie przeto objaśniają tę rozmaitość w taki sposób, że *-sь*, *-šь* < praae. *-si*, natomiast słowiańskie *-si*, *-ši* z praae. medjalnej końcówki *-saį*. Ale tu znowu rodzą się dwie trudności: 1) jeżeli *vědě* z praae. **ǫoidaį* (p. wyżej), to praae. *jes-saį* powinnoby się wymienić na **jesě* a nie na *jesi* i 2) jeżeli końcowe *-i* < *aį* to nawet *χ* przed owem *i* winno było wymienić się w języku starosłowiańskim na *-s* (§ 39, 8), byłoby więc nietylko **imasi* **beresi* ale nawet **vidisi*, **vozisi*. Trzebaby więc przyjąć proces tak zwanej kontaminacji dwu form: aktywnej: **vidišь* i medjalnej **vidisi*.

2. sg. czasów historycznych a także imperatywu (optatywu) *-s*. Stąd formy aorystów asygmatycznych: *krade* < **krades*, *może* < **možes*, *čьte*, *teče*, *nese*, *lěze*, *vrъze*, *žrъ* < **žьrs*, *obrěte* i t. d. Również w aorystach sygmatycznych: *pę* < **pęss* (pierwsze *s* jest charakterystyczną cechą aorystu, drugie — końcówką), *plu* < **pluss*, *bъra*, *zъva*, *sta*, *žę*, *bra* (< **borss* [1]), *zna*, *sě*, *bi*, *kry*, *ču*, *pě*, *zyba*, *meta*, *stъla*, *věja*, *plъva*, *děla*, *želě*, *kupova*, *světi*, *trъpě*, *slyša*, *by*, *bě*, *iz-ě*, *vědě*, *da*, *sъpa* i t. d. W imperatywach: *grebi* < **greboįs*, *bodi*, *kradi*, *čьti*, *mozi*, *tъci*, *nesi*, *lězi*, *vrъzi*, *pьni*, *žьri*, *plovi*, *lęzi*, *sędi*, *beri*, *zovi*, *dvigni*, *mini*, *stani*, *žьni*, *bori*, *obrěšti*, *znai*, *sěi*, *bii*, *kryi*, *čui*, *poi*, *zybli*, *mešti*, *steli*, *věi*, *pljui*, *dělai*, *želěi*, *kupui*, *světi*, *trъpi*, *slyši*, *bǫdi*, *idi*, *jadi*, *χošti*, *sъpi*, *deždi* a także w atematycznych: *jaždь*, *věždь*, *daždь* (< **jadjis*, **vědjis*, **dadjis*).

2. sg. aorystu w niektórych typach czasownikowych przybiera końcówkę *-tъ*, mianowicie: *žętъ* obok *žę* od *žьnjǫ* (chociaż tylko *pę* od *pьnǫ*), *pětъ* ob. *pě* od *pojǫ* (chociaż tylko *sě* od *sějǫ*, *vě* od *vějǫ*),

[1]) Tu oczekiwalibyśmy raczej formy **bo*, gdyż wymiana *or* > *ra* nastąpiła znacznie później, niż zniknięcie końcowych spółgłosek; forma *bra* jest przeto analogiczna do: *braχъ*, *braχomъ*, *braste* i t. p.

jastъ od *jamь* (choć w złożonych bez *-tъ*: *iz-ě* od *iz-ěmь* i tylko samo *vědě* od *věmь*) podobnie też *dastъ* ob. *da* i wreszcie z niejasnego pochodzenia spółgłoską *s*: *bystъ* ob. *by*. Ta końcówka *-tъ* służy także 3 osobie tychże aorystów, a także według pewnej teorji stoi ona w związku z końcówką 3 os. l. poj. i mn. w czasie teraźniejszym; dlatego jeszcze niżej o niej będzie mowa.

§ 160. 3 sg. praes. w stsł. ma końcówkę *-tъ*, w staroruskiem *-tь* np. stsł. *grebetъ*, *bodetъ*, *kradetъ*, *čьtetъ*, *možetъ*, *tečetъ*, *nesetъ*, *lězetъ*, *vrzetъ*, *pьnetъ*, *žьretъ*, *plovetъ*, *lęžetъ*, *sędetъ*, *beretъ*, *zovetъ*, *dvignetъ*, *minetъ*, *stanetъ*, *žьnjetъ*, *borjetъ*, *obrěštetъ*, *znajetъ*, *sějetъ*, *bijetъ*, *kryjetъ*, *čujetъ*, *pojetъ*, *zybljetъ*, *meštetъ*, *steljetъ*, *vějetъ*, *pljujetъ*, *dělajetъ* potem *dělaatъ*, *dělatъ*, *želějetъ* potem także *žělěatъ*, *trěbujetъ* potem także *trěbuutъ*, *světitъ*, *trьpitъ*, *slyšitъ*, *jestъ*, *jastъ*, *věstъ*, *dastъ*, *idetъ*, *jadetъ*, *imatъ*, *sъpitъ*, *deždetъ* i t. d. W staroruskiem: *grebetь*, *bodetь* i t. d., ale teraz w rosyjskiem literackiem jest końcówka z twardem *t* np. *možet*, *lězet*, *ełajet*, *nosit* i t. d. także *jest* (= 'je', t. j. 'zjada'), *věst*, *dast* z jedynym wyjątkiem *jest'* (= est, ἐστί). W staropolskim tylko jeden czasownik miał końcówkę *-t* lub *-ć* (z prapols. *-tъ* lub *-tь*) mianowicie: *jest* (co się utrzymało do dnia dzisiejszego) lub *jeść* (tylko w niektórych starszych zabytkach).

Ale i w stsł. zabytkach najstarszych trafia się końcówka *-tь*: w kodeksie Assemaniego zwłaszcza w słowach atematycznych: *jestь*, *něstь*, *dastь*, *vъzdastь*, *prědastь*, *sъněstь*. Nawet w codex Zographensis raz spotykamy wyraźnie *(j)estь* i parę przykładów wątpliwych. Formy na *-ь* trafiają się też w codex Suprasliensis, w zabytku tak zw. Savvina kniga i w kodeksie Ostromira (tu może być wpływ staroruski). O tem obszerniej u Kulbakina „Drevne-cerkovnosłovjanskij jazykъ", 1913, str. 169.

Tak więc zgodność w zakresie oboczności końcówek *-tъ*, *-tь* (oraz ich kontynuacyj *-t-*, *-ť-*; *-t-*, *-ć-*) czasowników starosłowiańskich, ruskich (staroruskich w przeciwstawieniu do dzisiejszego literackiego języka rosyjskiego oraz dzisiejszych dialektów jednych w przeciwstawieniu do innych), wreszcie polskich form: *jest*, *jeść* pozwala przypuszczać, że i na gruncie prasłowiańskim końcówki te były współrzędne. To samo dotyczy również i końcówek 3 os. l. mn., przeto przy jej omawianiu wrócimy jeszcze do tego zagadnienia.

3 sg. praesentis w wielu językach słowiańskich (polskim, łużyckich, czeskim, słoweńskim, serbochorwackim nawet bułgarskim)

nie przybiera żadnej końcówki (p. *bierze*, ł. *bjerje*, cz. *bere*, sł. *bere*, s.-ch. *bere*, b. *bere*, por. też p. *je* obok *jest* i stp. *jeść*), co wskazuje, jakby te formy pochodziły od prasłowiańskich, utworzonych z pomocą końcówki pierwotnej *-t* np. praae. **bheret*. Również i w stsł. znajdujemy szereg form 3 sg. praes. bezkońcówkowych np. w Zogr.: *dostoi, podobaa, (j)e*; w Mar.: *(j)e, ně* (tak samo w stp. *nie* < *nie je*) *bǫde*; w Ass.: *(j)e, sęde*; w psałt. Syn.: *(j)e*; w Supr.: *možě χošte, ně, igraje, prědaje, želěje, prazdьnuje, sědi* i t. d. Słowem, mamy wskazówkę, że i w prasł. os. 3 sg. praes. tworzyła się także z końcówką czasów historycznych. To samo zachodzi w 3 pl. praes.

3 sg. czasów historycznych oraz imperatywu z końcówką praae. *-t*, które — jako spółgłoska końcowa — znikło na gruncie prasłowiańskim; stąd acrysty asygmatyczne: *krade* < **kradet*, *može* < **možet*, *žrъ* < **žьrt* i t. d., sygmatyczne: *pę* < **pęst*, *plu* < **plust* i t. d., imperatywy: *beri* < **bheroit*. *bii* < **beięit* < **beiǫit*, *jaždь* < **ēdjit* i t. d. Zawsze ta forma jest równobrzmiącą z formą osoby drugiej liczby pojedynczej.

3 sg. aorystu podobnie też jak i 2 sg. przybiera niekiedy końcówkę *-tъ* np. *žętъ*, *pětъ*, *jastъ*, *dastъ*, *bystъ*[1]) i t. d.

O pochodzeniu tej końcówki 2 i 3 sg. aorystu pisał Fortunatow w „Izvěstija Otděljenija russkago jazyka i slovesnosti“ petersburskiej Akademji Nauk t. XIII, z. 2, str. 1—44 r. 1908 oraz w osobnej odbitce p. t. „Starosłavjanskoje -tъ vъ 3 -mъ licě głagołovъ“. Objaśnienie jego jest dość skomplikowane: uważa on, że końcówka *-tъ* jest ruchoma t. j. że formy aorystu mogą się z nią używać, lub bez niej; przyznaje też pewien wpływ czasu teraźniejszego mianowicie aor. *dastъ* zam. **datъ* (bo w aoryście niema podwojenia) według 3 sg. praes. *dastъ*; prawdopodobnie też *bystъ* według *jestъ*. Samą końcówkę *-tъ* Fortunatow porównywa z niestałą czyli „ruchomą“ końcówką pruską 3 sg. praeteriti *-ts* z dawniejszego *-tas* praae. *-tos* np. *imma* lub *immats* (wziął). Według niego końcówka ta jest właściwie zaimkiem wskazującym prasł. *tъ*, lit. *tàs* (= ten), który dla wyrazistości dodawano do formy 3 osoby, a potem to przeniesiono i na osobę drugą, która oddawna z trzecią była identyczną, czyli według 3 sg. *pětъ* (= śpiewał) utworzono 2. sg. *pětъ* (= śpiewałeś), gdyż forma starsza *pě* służyła obu osobom.

[1]) Ale nigdy *bystъ* w znaczeniu trybu warunkowego; tu zawsze tylko *by*.

Dalej według Fortunatowa czasowniki pierwszych czterech klas (Leskiena) w 3 sg. i pl. w języku prasł. kończyły się na *-t*, *-nt* (na to wskazują wszystkie języki słowiańskie prócz stsł. i rosyjskiego), dlatego też, jak i w formach aorystu, otrzymywały „ruchomą“ końcówkę (zaimek) *-tъ* a więc były formy: *bere* i *beretъ*, *berǫ* i *berǫtъ* (dlaczego nie **berǫti*? por. N. pl. *ti* pols. *ci*); natomiast słowa kl. V miały końcówki 3 sg. *-ti*, 3 pl. *-nti* czyli prasł. *-tь*, *-ętь*. Oczywiście nastąpiło potem wyrównanie i stąd stsł. *jestъ*, *dastъ* według *beretъ*, *nositъ*. z drugiej strony strus. *beretь*, *nositь*, według *jestь*, *dastь*, wreszcie *je* zam. *jestь* z jednej strony pod wpływem *bere*, z drugiej pod wpływem *sǫ*, która to forma — jako tematyczna — tworzyła się tak samo, jak *berǫ*, *pišǫ*.

Vondrák (Altkirchensl. Gr. 2 str. 499) objaśnia poprostu, że w formach aorystycznych: *umrětъ*, *pętъ*, *pitъ* i t. p. mamy przeniesienie końcówki 3 sg. praesentis, co potem rozciągnięto i na 2 sg. aorystu jako identyczną z osobą 3-ą. W swojej „Vergl. sl. Gram“. II, 135 Vondrák końcówkę *-tъ* (w sg. i pl.) uważa poprostu jako wczesne stwardnienie pierwotnej końcówki *-tь*.

§ **161.** 1 pl. *-mъ* dla czasów głównych i historycznych; już we wczesnych zabytkach (*věmy* Zogr., *uvěmy* Cloz., często w Supr.) zastąpiono tę końcówkę przez *-my* pod wpływem zaimka osobowego *my*. Normalnie jednak *-mъ*: *nesemъ*, *dvignemъ*, *pišemъ*. *nosimъ*, *jesmъ*, *damъ*, *věmъ*, *jamъ*, *imamъ*, *nesomъ*, *vedomъ*, *byχomъ*, *rěχomъ*, *bimъ*, *greběmъ*, *vrъzěmъ*, *dvigněmъ*. *pišimъ*. *znaimъ*, *meštimъ*. *zyblimъ*. *pljuimъ*, *světimъ*, *bǫděmъ*, *jadimъ*, *vědimъ*, *dadimъ* i t. d.

W innych językach słowiańskich są różne końcówki: *-m* (< *-mъ*), *-my* (r. pols. s.-ch.), *-mo* (s.-ch. słoweń. mr. br.), *-me* (stcr. słowac. śrbułg.). Końcówkę *-mъ* wywodzą z *-mos* (por. łac. *ferimus*), *-me* może z *-mes* (por. doryckie *-μες*) lub z *-me* (por. lit. *vẽžame*), *-mo* według Bernekera z praae. *-mo* por. skr. końcówkę 1 pl. perfecti *-ma* (KZ. 37, 371).

§ **162.** 2 pl. *-te* dla czasów głównych i historycznych z praae. *-te*, por. lit. *vẽža-te*, stsł. *nesete*, *dvignete*, *pišete*, *vidite*, *jeste*, *jaste*, *daste*, *věste*, *vrъzěte*, *pišite*, i t. d.

§ **163.** 3 pl. praes. w języku praae. kończono na *-nti* wobec czego w języku prasł. oczekiwalibyśmy końcówki na *-ъ* np. **berǫtъ*, **pišǫtъ* < **bheronti*, **pisjonti* praae. **peik'-io-nti*, kontynuację jednak tych form znajdujemy wprawdzie w języku staroruskim: *berutъ*, *pišutъ*, natomiast w stsł. 3 pl. kończy się na *-tъ* z twardym jerem

podobnie jak i 3 sg. Mamy więc formy następujące: w kl. I *berǫtъ*, kl. II *dvignǫtъ*, III *pišǫtъ*, *znajǫtъ*, V *dadętъ* < **dad-n̥t-*.. Oczekiwalibyśmy też **sętъ* tymczasem forma 3 pl. od słowa *jesmъ* brzmi *sǫtъ*. Zwykle formę tę objaśniają jako powstałą wyjątkowo z tematu na *-o-*, a więc rozkładają ją na: **s-o-nt-*; natomiast Meillet w „Zarysie gram. porówn." (przekład polski) na str. 157 inaczej objaśnia pochodzenie tej formy. W kl. IV końcowe *-i-nt-* według zwykle uznawanych praw fonetycznych powinnoby dać *-it-*, a więc oczekiwalibyśmy form: **nositъ*, **sъpitъ*, **světitъ* (byłyby to formy identyczne z 3 sg.); zamiast tego są formy: *nosętъ*, *sъpętъ*, *světętъ*, na które powszechnie gramatycy się zapatrują jako na utworzone według analogji do form klasy V: *dadętъ*, *vědętъ*, *jadętъ*.

3 pl. czasów historycznych: końcówka *-nt-* na gruncie stsł. ma prawidłową kontynuację, więc imprf. *nesěaχǫ* (końcowe *-ǫ* < *-o-nt*) aor. asygm. *nesǫ*, por. gr. ἔ-φερο-ν(τ), aor. sygm. *nětę* (*ę* < *-n̥t*) por. gr. ἔ-λυσ-αν < **e-lus-n̥t*), conditionalis powinienby w 3 pl. brzmieć **bi* (< **bhuī-nt*), forma ta jednak została utworzona według analogji do aor. niesygm. *bǫ* lub aor. sygm. *bišę* (por. aor. *byšę*). Inaczej objaśnia formę *bǫ* Vondrák (Vergl. Gr. II, 164), który oblicza, że we wszystkich zabytkach stsł. forma *bǫ* powtarza się 30 razy, a *bišę* 15 razy.

W trybie rozkazującym brak formy 3 pl.

§ **164.** 1 du.: w jęz. litews. końcówka *-va* np. *ẽsva* (my dwaj jesteśmy, ludowe p. jesteśwa), skr. *-svás*; w stsł. pod wpływem zaimka *vě* (my obaj) wytworzyła się też końcówka *-vě*: *nesevě*, *dvignevě*, *piševě*, *nosivě*, *jesvě*, *javě* (my obaj jemy), *věvě* (my obaj wiemy), *davě* (my obaj damy), *imavě* (my obaj mamy); podobnie też w czasach historycznych: imprf. *greběaχově*, aor. sygn. *grěsově* lub *grebоχově*, aor. asygm. *kradově*, imprtv. *nesěvě*, conditionalis *bivě*.

§ **165.** 2 du.: stsł. końcówka *-ta*, lit. *-ta* zapewne z praae. *-tā*; 3 du. stsł. końcówka *-te*, być może z *-tes*, gdyż w skr. końcówka ta brzmi *-tas* np. *bháratas* < **bheretes*; ale w stsł. mamy też i w 3 du. końcówkę *-ta* prawdopodobnie pod wpływem końcówki N. du. tematów imiennych na *-o-* np. *ta dъva mǫža ideta*, a niekiedy występuje końcówka *-tě* pod wpływem analogji do deklinacyjnej końcówki N. du. żeńskich i nijakich imion lub zaimków: *tě dъvě rybě*, *městě*.

Formy.

Czas teraźniejszy.

§ 166. Budowę form czasu teraźniejszego omówiliśmy przy wyłożeniu systemu konjugacyjnego Leskiena oraz w następnych rozdziałach. Tutaj wystarczy już dać tylko wzory tych form:

Kl. I	črъpǫ	tekǫ	mogǫ	sędǫ
	črъpeši	tečeši	možeši	sędeši
	črъpetъ	tečetъ	možetъ	sędetъ
	črъpemъ	tečemъ	možemъ	sędemъ
	črъpete	tečete	možete	sędete
	črъpǫtъ	tekǫtъ	mogǫtъ	sędǫtъ
	črъpevě	tečevě	moževě	sędevě
	črъpeta	tečeta	možeta	sędeta
	črъpete	tečete	možete	sędete
Prtc.	črъpy	teky	mogy	sędy

Kl. II	dvignǫ	minǫ	Kl. III pišǫ	sějǫ
	dvigneši	mineši	pišeši	sěješi
	dvignetъ	minetъ	pišetъ	sějetъ
	dvignemъ	minemъ	pišemъ	sějemъ
	dvignete	minete	pišete	sějete
	dvignǫtъ	minǫtъ	pišǫtъ	sějǫtъ
	dvignevě	minevě	piševě	sějevě
	dvigneta	mineta	pišeta	sějeta
	dvignete	minete	pišete	sějete
Prtcp.	dvigny	miny	pišę, pišǫšta;	sěję, sějǫšta

Kl. IV	nošǫ	svěštǫ	Kl. V jesmь	něsmь (non sum)
	nosiši	světiši	jesi	něsi
	nositъ	světitъ	jestъ	něstъ, ně
	nosimъ	světimъ	jesmъ	něsmъ
	nosite	světite	jeste	něste
	nosętъ	světętъ	sǫtъ	ne sǫtъ
	nosivě	světivě	jesvě	něsvě
	nosita	světita	jesta	něsta
	nosite	světite	jeste	něste
Prtcp.	nosę, nosęšta;	světę, světęšta;	sy, sǫšta	

Kl. V	jamь	iz-ěmь	věmь	damь
	jasi	iz-ěsi	věsi	dasi
	jastъ	iz-ěstъ	věstъ	dastъ
	jamъ	iz-ěmъ	věmъ	damъ
	jaste	iz-ěste	věste	daste
	jadętъ	iz-ědętъ	vědętъ	dadętъ
	javě	iz-ěvě	věvě	davě
	jasta	iz-ěsta	věsta	dasta
	jaste	iz-ěste	věste	daste
Prtcp.	jady, jadǫšta;	iz-ědy, iz-ědǫšta;	vědy;	dady

Obok *jesi* spotykamy też formę *si* np. M. Mt. 6, 9: *iže si*. Forma *nĕsmь* i dalsze powstały ze ściągnięcia: *ne* + *esmь*. *ne* + *esi* i t. d. Por. jeszcze *blaženъstъ, iže ne sъblaznitъ sę o mьně* Z. Mt. 11, 6, *blaženъ estъ* M.

Imperativus.

§ **167.** Czasowniki kl. I i II do tematu czasu teraźniejszego na *-o-* przybierają specjalny przyrostek *-i-*, który z poprzedzającą końcową samogłoską osnowy tworzy dwugłoskę *oi̯*. Widzimy z tego, że słowiański imperatyw jest dawnym optatywem, por. gr. φέροιμι φέροις, φέροι i t. d. W os. 2 i 3 sg. po zniknięciu końcówek osobowych *-s* i *-t* (praae. **bheroi̯s*, **bheroi̯t*) końcowe *oi̯* w języku prasł. wymieniło się na *-i*; stąd formy stsł. *beri* dla 2 os. i tak samo *beri* dla 3 os. Podobnie *rьci, mozi, dvigni, mini, stani* i t. d.

W środku wyrazu *-oi̯* wymieniło się na *-ě* i stąd formy 2 pl.: *berěte, rьcěte, mozěte, dvigněte, miněte, staněte* i t. d.

Czasowniki kl. III mają samogłoskę tematową *-e*, która z przyrostkiem *-i* tworzy dwugłoskę *-ei̯*; ta w języku prasł. wymieniła się na *i* a więc powstały formy stsł. imperatywu: *piši, pišite* < **pisji*, **pisjite* i podobnie *dělai* (właściwie: *dělaji*) *dělaite, uměi. uměite, kupui, kupuite.*

Z tych form optatywno-imperatywnych zachowały się tylko w liczbie poj. formy 2 i 3 osoby, w liczbie mnogiej i podwójnej tylko formy 1 i 2 osoby: *beri, beri, berěmъ, berěte, berěvě, berěta*; *piši, piši, pišimъ, pišite, pišivě, pišita.*

Jednak są rzadkie choć niezupełnie pewne ślady optatywnej formy 1 os. l. poj. wyżej już wymienione ze stsł. psałterzy: *otъpaděmъ* (zam. *otъpaděmь*) Synajs. 7, 5 ἀποπέσοιμι, *bǫděmь* z XI—XIII w. § 158.

Znaczenie imperatywne 3 os. l. mnogiej ma forma (Fragmenty kijows. fol. V a wiersz 15) *bǫdǫ* (= niechaj będą, sunto), której jednakże nie można zestawić z formą grecką φέροτεν. Vondrák (Altksl. Gr. 513) podaje tę formę jako conjunctivus, przytoczywszy ją (wyłącznie tylko w 3 pl.) także z Zogr. Mar. Ass. Sav. i z psałterza.

Wspólność brzmienia 2 i 3 os. l. poj. imperatywu kl. 1—2 oraz 3 sprawiła to, że i w l. mnogiej a także podwójnej zaczęły się formy tych klas mieszać już w najdawniejszych zabytkach staro-słowiańskich. Mamy więc np. w cod. Zograph. *ubiěmъ* Marc. 12, 7, *pokryěte* Luc. 23, 30, *emlěte* Io. 10, 37, *vъnemlěte* Mat. 6, 1 i t. d. a natomiast *prizovite* Mat. 22, 9. Podobnie i w innych zabytkach na ogół zresztą nieczęsto.

Zamiast form analogicznych z *-ě-* ukazują się wcześnie formy z *-a-* od tematów na *-š-*, *-ž-*, *-č-*, *-št-*, *-žd-* np. *pišamъ*, *pišate* (zam. **pišěmъ*, **pišěte*) obok normalnych form: *pišimъ*, *pišite*; są zresztą i formy z *-ě-* np. w Zogr. *pokažěte* Luc. 20, 24, obok *sъvežate* Mat. 12, 30; *ištěte* Mat. 6. 33, *ištate* Luc. 11, 9.

Zamiast *umyi* (w kodeksie Marjańskim) jest *umy* w kodeksie Zografskim Mt. 6, 17; Io. 9, 7 i 9, 11, a właściwie *umъi*, gdzie *ъ* ma szczególny charakter wąskiej pełnogłoski, zbliżonej w wymawianiu do *y*; pisze o tem van Wijk, RS. 9, 10, gdzie przytacza też inne przykłady takiej grupy dźwiękowej *ъi*: *o vъi ego* Mc. 9, 42; *ědъi* Io. 6, 54 (chociaż w M. jest *ědy*, nie *ědyj*), *živъi* Io. 11, 26 (w M. *živy*).

§ **168.** Czasowniki atematyczne mają w imperatywie szczególną formację: l. poj. *jaždь*, *věždь*, *daždь* w l. mn. i podw. *jadimъ*, *vědite*, *dadivě*, *dadita*. Tematyczne *i* w tych ostatnich formach odpowiada praae. optatywnemu *ī* w podobnych formacjach optatywnych: *sīmus*, *sītis*. gr. ϑε-ῑ́-μεν. Odpowiednio jednak do stłac. *siēs*, gr. ϑε-ί-ης oczekiwalibyśmy innych form prasł. a nie *jadjь*, *vědjь*, *dadjь*, z których powstały stsł. *jaždь* i t. p. Te więc formy nie są jasne. Wcześnie ukazuje się forma analogiczna *dai* (*znati*: *znai* = *dati*: *dai*) w pierwotnym przekładzie ewangelij (M. Z. Ass.) Mt. 5, 42.

§ **169.** Czasowniki kl. IV w języku stsł. tworzą imprtv. z suf. *i* dodanym bezpośrednio do pnia: *světi*, *trъpimъ*, *světivě*, *trъpita*; stosunek tych form do innych arjoeuropejskich nie jest jasny; zapewne są to także pierwotne optatywy.

Niektóre czasowniki tej klasy tworzą 2. i 3 sg. według wzoru czasowników atematycznych, zwłaszcza *viždь* od *viděti*.

Analogicznie do innych klas, w których imprtv. kończy się na *-i*, powstają też formy nowsze, ale sięgające XI w. (częste dość w Euchol. Sin.): *daždi*, *pověždi* i t. p. a także *viždi*.

§ 170. Za optatyw Vondrák (Vergl. Gr. II, 163) uważa formę *bimъ*, której powszechnie dają nazwę conditionalis. Kulbakin (l. c. 135) za Brugmanem (Kurze vergl. Gr. 502) upatruje tu formy czasu przeszłego (jak w łac. *fis*, *fit*). Vondrák natomiast powołuje się na formy optatywu litewskiego, które się kończą w 1 sg. na *-biau*, 2 sg. *-bei*, 1 pl. *-bime*. Stsł. formy te są następujące: *bimъ*, *bi*, *bi*, *bimъ*, *biste*, *bǫ* lub *bišę*. Formy: *biste* i *bišę* są utworzone analogicznie do aor. *byste*, *byšę*; właściwa forma 2 pl. **bite* nie zachowała się w zabytkach. Forma *bǫ* może zam. **bę* (< **buīnt*, **buint*). Raz też spotyka się *bixomъ* zam. *bimъ* pod wpływem *byχomъ* (Vondrák, Vergl. Gr. II, 164).

Aoryst asygmatyczny.

§ 171. W stsł. i w prasł. czasy przeszłe nie miały augmentu; poza tem wiadomo np. z greckiego, że aoryst asygmatyczny pierwotnie tylko wokalizacją rdzenia różnił się od imperfektu, por. imprf. ἔφευγον i aor. ἔφυγον. W języku stsł. (zapewne już i w prasł.) ta różnica się zatarła. Ze względu na wokalizację formy takie, jak np. *mogъ*, *trěsъ*, mogą być uważane za aorysty lub imperfekty; formy inne np. *sědъ* (przy praes. *sędǫ*) albo 3 pl. *vrъgǫ* raczej są aorystami tak samo, jak *dvigъ* (przy praes. *dvignǫ*); natomiast *idъ* ze względu na zachowanie *-d-* (*idǫ*, *iti*) jest raczej imperfectum.

Leskien (Gram. 197) określa, że ten aoryst tworzy się od czasowników kl. I, które nie mają drugiego tematu na *-a-* i których rdzenie nie kończą się na głoskę nosową (np. *pьnǫ*, *žьmǫ* nie mają aorystu asygmatycznego) ani na *-r-* (jednakże trafiają się zrzadka formy: *otьre*, *otьrǫ*). Najczęstsze zresztą są formy tego aorystu os. 2 i 3 l. poj. — Dalej w kl. II tworzą ten aoryst czasowniki z rdzeniem kończącym się na spółgłoskę np. *dvigъ* (*dvignǫti*) i wreszcie w kl. III jeden tylko czasownik: *obrětъ*, (*obrěstǫ*).

W ogólności poza osobą 2 i 3 l. poj. formy tego aorystu są rzadkie: a więc tylko *nese*, *vede*, ale nie **nesъ*, **vedomъ*, **vedete*, **nesově* i t. p. Częstsze są formy kl. II, ale i tu z ograniczeniem prawie wyłącznem do 2 i 3 os. l. poj. i do 3 os. l. mn. np. *navykǫ* (*navyknǫti*), *vъskrъsǫ* (*vъskrъsnǫti*), *utopǫ* (*utonǫti*), *potъknǫ* (*potъknǫti*) i t. d.

Właściwością tego aorystu jest zachowanie sufiksalnego *-o-* w 1 os. l. mn. i podw. np. *mogomъ. mogově* i t. p.

Typ odmiany jest następujący: *pekъ* (gr. ἔπεσσον, skr. *a-pacam*) *peče* (ἔ-πεσσες, *a-pacas*), *peče* (ἔ-πεσσε(τ) *a-pacat*), *pekomъ, pečete, pekǫ* (ἔ-πεσσον(τ), *a-pacan*), *pekově, pečeta, pečete.*

Wzory:

Sg. 1.	kradъ	mogъ	lězъ	legъ	sědъ	dvigъ	obrětъ
2.	krade	može	lěze	leže	sěde	dviže	obrěte
3.	krade	može	lěze	leže	sěde	dviže	obrěte
Pl. 1.	kradomъ	mogomъ	lězomъ	legomъ	sědomъ	dvigomъ	obrětomъ
2.	kradete	možete	lězete	ležete	sědete	dvižete	obrětete
3.	kradǫ	mogǫ	lězǫ	legǫ	sědǫ	dvigǫ	obrětǫ
Du. 1.	kradově	mogově	lězově	legově	sědově	dvigově	obrětově
2.	kradeta	možeta	lězeta	ležeta	sědeta	dvižeta	obrěteta
3.	kradete	možete	lězete	ležete	sědete	dvižete	obrětete

Aoryst sygmatyczny.

§ 172. Tworzy się z pomocą sufiksu *-s-*, który też w formie *-χ-* występuje. Właściwie *-χ* fonetycznie jest uzasadnione po głoskach: *k, r, i, u* a więc: **rěks-* > **rěkχ-* > *rěχ-* podobnie *piχ-, pluχ-, kryχ-* jako też prasł. *žьrχ-*. ale to *-χ-* upowszechniło się i w innych typach zam. *-s-* np. *žrěχ-, daχ-, pęχ-*; jednak od rdzeniów na *-ę-* są też zachowane formy z *-s-* np. *pęs-*, stale zaś *-s-* zachowało się po przedniojęzykowo-zębowej i wargowej spółgłosce np. *bas-* < **bads-, čis-* < *čits-, něs-* < **něss-, vrěs-* < **vrězs-, grěs-* < *grěbs-*; również przed przedniojęzykowo zębową: *rěste, pluste, kryste* i oczywiście także *baste, čiste, něste, vrěste, grěste* i t. d.

Zestawienie tych form z formami czasu teraźniejszego: *rekǫ, bodǫ, čstǫ, nesǫ, grebǫ* wykazuje wzdłużenie rdzennej samogłoski, a nadto typ *vrěs-* w stosunku do praes. *vrzǫ* ma inną wokalizację w rdzeniu: *vrěs-* < **verzs-*; *vrz-* < **vьrz* ; tutaj acryst tworzy się tak, jak bezokolicznik: *vrěsti, vrěs-*; *umrěti, umrěχ-* i t. d. Mamy też *žrъχ-* lub *žrěχ-* gdyż i bezokolicznik brzmi *žrъti* lub *žrěti.* Podobna zgodność z bezokolicznikiem zachodzi też w typie: *čis: čisti*, natomiast: *rěχ-: rešti, bas-: bosti. něs-: nesti, grěs-: gresti.* W tych ostatnich typach Vondrák (Vergl. Gr. II, 148) objaśnia wzdłużenie jako skutek redukcji zgłosek w wyrazach utworzonych od rdzeniów pierwotnie dwuzgłoskowych lekkich, t. j. mających dwie samogłoski

krótkie np. **ved(e)s- > *věds- > věs-*, **rek(e)s- > *rěks- > *rěkχ > rěχ-* i t. d.

Jeśli w rdzeniu jest samogłoska pierwotnie długa lub *r̥*, to i w aoryście nie ulega zmianie np. *pluti : pluχ-*, *kryti : kryχ-*, *biti : biχ-*, *žrěti : žrěχ-* i t. p.

Aoryst sygmatyczny niezawsze ma komplet form osobowych: mianowicie wszystkie czasowniki mające rdzeń na spółgłoskę głuchą nie tworzą 2 i 3 os. l. poj. aorystu sygmatycznego, lecz zastępują je przez odpowiednie formy aorystu asygmatycznego np. *grěsъ, grebe*; *basъ, bode*; *čisъ, čte*; *rěχъ, reče*: *něsъ, nese*; *vrěsъ, vrze* i t. d. Formy sygm. 2 i 3 os. l. poj. tworzą się tylko od rdzeni i tematów na samogłoskę lub na *r* sonantyczne np. *pę. žьrě* lub *žrъ* (= *žr̥*), *plu, bьra, zъva, dvignǫ, minǫ, žę, sta* i t. d. Od czasownika *borjǫ* aor. sygmatyczny tworzy się według bezokolicznika: *brati* a więc *braχъ, bra*; otóż wokalizacja 2 i 3 os. l. poj. jest nieprawidłowa, gdyż forma ta pierwotnie musiała brzmieć: **borss, *borst*, ponieważ zaś końcowe spółgłoski znikły przed wymianą *or > ra*, przeto forma *bra* da się objaśnić tylko jako analogiczna do form innych osób: *braχъ, braχomъ, braste* i t. d.

W klasie II czasowniki z rdzeniami na samogłoskę muszą, a czasowniki z rdzeniami na spółgłoskę mogą tworzyć aorysty sygmatyczne od tematu na *-nǫ*: *minǫχъ, dvignǫχъ*, (obok *dvigoχъ*).

Wiemy już (§ 160) że niektóre czasowniki w 2, 3 os. l. poj. aorystu sygmatycznego przybierają końcówkę *-tъ* (np. *pętъ* obok *pę*) lub *-stъ* np. *jastъ, dastъ, bystъ*.

§ 173. Czasownik *bǫdǫ, byti* tworzy aoryst sygmatyczny od osnowy bezokolicznika *by-ti*: *byχъ, by, by, byχomъ, byste, byšę, byχově, bysta, byste*, albo też od rdzenia z dodatkiem przyrostka *-ě-*, jak gdyby od praie. formy *bhu-ē*, któraby na gruncie słowiańskim dała **bvě-, bě-*: *běχъ, bě, bě, běχomъ, běste, běšę, běχově, běsta, běste*. Leskien podaje tę formę jako imperfectum (Gr. d. altbulg. Spr. 197), twierdząc, że ma ona imperfektywne znaczenie, choć odmienia się według wzoru aorystu; Vondrák (Altksl Gr.[2] 574) uważa ją wręcz za aoryst, jakkolwiek istotnie w składni ma ona raczej znaczenie imperfektu.

Która z tych form: *byχъ* czy *běχъ*, jest starszą — trudno stanowczo rozstrzygnąć. Wiadomo tylko, że *byχъ* mogła powstać pod wpływem analogji do formy bezokolicznika, związek bowiem między temi dwiema formacjami jest oczywisty, o ile w bezokoliczniku temat

kończy się na samogłoskę, a więc: *pęti — pęsъ, pęχъ*; *žrěti, žrъti — žrěχъ, žrъχъ*,; *pluti — pluχъ*; *bьrati — bьraχъ*; *zvati — zvaχъ*; *dvignǫti — dvignǫχъ*; *minǫti — minǫχъ*; *stati — staχъ*; *žęti — žęsъ, žęχъ*. *brati — bьraχъ*; *znati — znaχъ*; *šěti — sěχъ*; *vějati — vějaχъ*; *biti — biχъ*; *kryti — kryχъ*; *čuti — čuχъ*; *pěti — pěχъ*; *zybati — zybaχъ*; *metati — metaχъ*; *stьlati — stьlaχъ*; *plьvati — plьvaχъ*; *dělati — dělaχъ*; *želěti — želěχъ*; *kupovati — kupovaχъ*; *světiti — světiχъ*; *trьpěti — trьpěχъ*; *slyšati — slyšaχъ*; *věděti — věděχъ*; *dati — daχъ*. Wyjątki: niema aorystów od osnowy *i-* (*iti*) *jaχa-* (*jaχati*) a jest tylko aor. *idъ* lub *idoχъ*, *jadъ*, *jadoχ* więc od osnowy czasu teraźniejszego); nadto od *greti* (< **greb-ti*) jest tylko aor. *grěsъ* lub *greboχъ* i podobnie od innych czasowników, które utraciły wargową spółgłoskę przed *-ti*. Forma więc *byχъ* mogła powstać przez analogję do *byti* natomiast *běχъ* tą drogą powstać nie mogło.

§ 174. Rdzenie na spółgłoskę mają jeszcze tę właściwość, że mogą też tworzyć aoryst sygmatyczny inaczej, mianowicie przybierając nie *-s-* lub *-χ-*, lecz *-oχ-* bez wzdłużenia rdzennej samogłoski. Więc obok form: *grěsъ, grěsomъ, grěste, grěsę, grěsově, grěsta, grěste* mamy formy: *greboχъ, greboχomъ, greboste, grebošę, greboχově, grebosta, greboste*; i także obok: *rěχъ, rěχomъ, rěste, rěšę, rěχově, rěsta, rěste* są formy: *rekoχъ, rekoχomъ, rekoste, rekošę, rekoχově, rekosta, rekoste*. Wyłącznie aoryst na *-oχъ* mają: czasowniki kl. II z rdzeniem na spółgłoskę np. *dvigoχъ* (obok *dvignǫχъ*), wszystkie czasowniki kl. I, które tworzą aoryst asygmatyczny, a więc: *kradъ*: *kradoχъ*, *mogъ*: *mogoχъ*, *lězъ*: *lězoχъ*, *legъ*: *legoχъ*, *sědъ*: *sědoχъ*, i z kl. III: *obrětъ*: *obrětoχъ*. Aorysty na *-oχ-* nie tworzą się wcale od czasowników atematycznych (jest tylko: *jasъ, věděχъ, daχъ*, w 2 i 3 os. l. poj.: *jastъ, vědě, da* lub *dastъ*). Od czasownika *idǫ, iti* tworzą się aorysty: *idъ* lub *idoχъ*, od *jadǫ, jaχati* aor. *jadъ* lub *jadoχъ*; tak więc tutaj występuje w aoryście determinant *-d-*, którego niema w bezokoliczniku, natomiast w aor. nie występuje infiks: *obrěšťǫ*: *obrětъ, obrětoχъ, lęgǫ*: *legъ, legoχъ*; *sędo*: *sědъ, sědoχъ*. W l. poj. niema form dla 2 i 3 osoby.

§ 175. Szczególną właściwością sygmatycznego aorystu stsł. i prasłowiańskiego w porównaniu np. z greckim jest to, że w aoryście słowiańskim w os. 1 wszystkich trzech liczb końcówki osobowe następują nie bezpośrednio po charakterystycznej spółgłosce *-s-* (*-χ-*), ale między tą spółgłoską a końcówką ukazuje się jeszcze samogłoska *-o-* tak więc stsł. *něsъ* < **nēs-s-o-m*, *rěχъ* < **rēk-s-o-m* i podobnie *něs-o-mъ, rěχ-o-mъ, ně-s-o-vě, rěχ-o-vě*. Najprawdopodobniej

miały tu wpływ upodabniający formy aorystu asygmatycznego np. *mogъ*, *mog-o-mъ*, *mog-o-vě* i t. p.

§ 176. Naogół czasowniki stsł. których rdzeń kończy się na samogłoskę, mają tylko jeden aoryst sygmatyczny; rdzenie na *r* sonantyczne tworzą dwa typy aorystu sygmatycznego: *žrъχъ* lub *žrěχъ* (<**žerχъ*); rdzenie na spółgłoskę mają albo jedną formę aorystu asygmatycznego i jedną — sygmatycznego np. *mogъ*, *mogoχъ*, albo też dwie formy aorystu sygmatycznego: *basъ*, *bodoχъ*; *rěχъ*, *rekoχъ*. Czasownik *byti* ma dwie formy aorystu: *byχъ* i *běχъ*; *jasti* tylko jedną formę aorystu *jasъ*, od *dati* — *daχъ*, od *věděti* — tylko *věděχъ*. Wyjątkowo czasowniki II klasy z rdzeniami na spółgłoskę mogą mieć formę aor. asygmatycznego: *dvigъ* oraz dwie formy aorystu sygmatycznego: *dvigoχъ*, *dvignǫχъ*.

Aoryst na *-oχъ* nie znajduje się wcale w niektórych zabytkach stsł.: w cod. Marjańskim, w psałterzu Synajskim i w Glagolita Clozianus, inne zabytki rzadko go. używają z wyjątkiem dwu: codex Suprasliensis i Savvina kniga, gdzie ten aoryst jest zwykle używany.

Z innych języków słowiańskich spotykamy go w bułgarskim i serbskim; w polskim go niema (są natomiast formy: *widziech*, *wynidziechą*, *ukradziechą*); w czeskim zam. **vedoχ* jest *vedeχ*.

Stan rzeczy zarówno w języku stsł. jako też i w innych językach słowiańskich, zwłaszcza tych, które były zdala od wpływów starosłowiańskich, wskazuje na to, że aoryst na *-oχъ* jest starosłowiańskim nowotworem (może dopiero z X wieku). Tego zdania jest Jagić. Leskien, Vondrák [1]) i tylko każdy z nich inaczej objaśnia powstanie tego nowotworu; np. według Vondráka z form: aor. asygm. *rekomъ* i sygmatycznego *rěχomъ* powstała kontaminacyjna forma *rekoχomъ* i podobnie 1 du. *rekoχově*; do tych analogicznie dorobiono inne: *rekoχъ*, *rekoste*, *rekosta*, *rekošę*.

W późniejszych zabytkach cerkiewno-słowiańskich (np. w psałterzu Bolońskim z XIII w.) 3 osoba l. mn. przybiera końcówkę *-χǫ* analogicznie do imperfektu: *raždegoχǫ*, *navykoχǫ*, *obidoχǫ*, *obrětoχǫ* i t. d. (To samo zaszło w starej polszczyznie z aorystem sygmatycznym).

---

[1]) Por. też Wiedemann, Beiträge zur altbulgarischen Coniugation. Petersburg 1886.

Imperfectum.

§ 177. Tworzy się zupełnie inaczej niż w innych językach pokrewnych niesłowiańskich. Pierwotne imperfectum — jak to już wspominaliśmy — utożsamiło się z aorystem asygmatycznym. Natomiast na gruncie prasłowiańskim powstała forma nowa, której kontynuacje niezupełnie są zgodne w różnych językach słowiańskich.

W języku stsł. imperfectum przypomina aoryst sygmatyczny, ale znacznie od niego się różni; charakterystyczną jego cechę stanowi *-ахо-* lub *-аše-* (zależnie od osoby) co wraz z końcówkami osobowemi stanowi na wszystkie osoby i liczby następujące zakończenia: Sg. 1. *-ахъ*, 2. *-аše*, 3. *-аše*, Pl. 1. *-ахомъ*, 2. *-ашете* (lub *-аste*), 3. *-ахѫ*, Du. 1. *-ахově*, 2. *-ашета* (lub *-аста*), 3. *-ашете* (lub *-аste*). Przypuszczalnie formy na *-аste*, *-аста* powstały przez analogję do form aorystu sygmatycznego (w kod. Zogr. prawie ich niema).

Te zakończenia dodają się do tematu, kończącego się zawsze na samogłoskę *-а-* lub *-ě-*. Taki lub inny temat zależy od budowy czasownika, a mianowicie:

W kl. I wszystkie czasowniki z tematem na *-а* w bezokoliczniku używają tegoż tematu do formacji imperfektu *bьrati* — *bьraaхъ*, *zvati* — *zvaaхъ*. Wyjątkowo tylko dwa te czasowniki tworzą też imprf. od tematu czasu teraźniejszego z przyrostkiem *-ě-*: *berǫ* — *berěaхъ*, *zovǫ* — *zověaхъ*; także: *jadǫ*, *jaхati* — *jaděaхъ*.

Wszystkie inne czasowniki tej klasy tworzą imprf. od tematu czasu teraźniejszego z przyrostkiem *-ě-*: *grebǫ* — *greběaхъ*, *idǫ* — *iděaхъ*, *bodǫ* — *boděaхъ*, *kradǫ* — *kraděaхъ*, *čьtǫ* — *čьtěaхъ*, *nesǫ* — *nesěaхъ*, *lězǫ* — *lězěaхъ*, *vrъzǫ* — *vrъzěaхъ*, *pьnǫ* — *pьněaхъ*, *žьrǫ* — *žьrěaхъ*, *plovǫ* — *plověaхъ* i także *zovǫ* — *zověaхъ* (obok *zvaaхъ*). Czasowniki z *k. g* tematowem zmieniają te spółgłoski na *č*, *ž* a *ě* na *а*: *mogǫ* — *možaaхъ*, *pekǫ* — *pečaaхъ*.

Kl. II: temat praesentis przybiera *-ѣ-*: *sъхnǫ* — *sъхněaхъ*.

Kl. III: czasowniki niepochodne od rdzeni na spółgłoskę i nie mające bezokolicznika na *-ati* tworzą imprf. od tematu czasu teraźniejszego + *ě*, które po *j* lub spółgłosce przez nią zmiękczonej wymieniło się na *-а-*: *žęti*, *žьnjǫ* — *žьnjaaхъ*; *brati* (< **borti*), *borjǫ* — *borjaaхъ*; *obrěsti*, *obrędǫ* — *obrędaaхъ*.

Czasowniki od rdzeni na samogłoskę w części zachowują *j*, po którem następuje tematowe *-а-* (z *-ě-*): *biti*, *bьjǫ* — *bijaaхъ*, *kryti*,

kryjǫ — kryjaaχъ; *čuti, čujǫ — čujaaχъ*; *pěti, pojǫ — pojaaχъ*; w części jednakże w funkcji tematu mają rdzeń goły: *sěti, sějǫ — sěaχъ*; *znati, znajǫ — znaaχъ* (oczekiwalibyśmy: **sějaaχъ*, **znajaaχъ*).

Czasowniki z rdzeniem na samogłoskę tworzą też imprf. od tematu bezokolicznika np. *vějati, vějǫ — vějaaχъ*; *plьvati, pljujǫ — plьvaaχъ*, ale także *pljujaaχъ*, od tematu praesentis.

Czasowniki z rdzeniem na spółgłoskę, mające bezokolicznik na *-ati*, tworzą najzwyklej imprf. od tematu bezokolicznikowego: *zybati, zybljǫ — zybaaχъ* i podobnie *žędaaχъ* (*žeždǫ*), *plakaaχъ*, *lьgaaχъ*, *plęsaaχъ*, *vęzaaχъ*, *stenaaχъ* (*stenjǫ*), *oraaχъ*, *sьlaaχъ*, *stьlaaχъ* (*steljǫ*), *metaaχъ*, ale także *meštaaχъ* (od *metati, meštǫ*).

Czasowniki pochodne mają zawsze temat bezokolicznika na samogłoskę i tenże służy do formacji imperfektu np. *dělati — dělaaχъ*, *želěti — želěaχъ*, *trěbovati — trěbovaaχъ*, ale także według czasu teraźniejszego *trěbujǫ — trěbujaaχъ*.

W kl. IV czasowniki z bezokolicznikiem na *-iti* mają imprf. od osnowy czasu teraźniejszego z zachowaniem zmiękczenia spółgłoski przez *j* i z tematową samogłoską *-a-* (< *-ě-*) np. *svěštǫ, světiti — svěštaaχъ* i podobnie: *ljubljaaχъ*, *sаždaaχъ*. *učaaχъ*, *ložaaχъ*, *nošaaχъ*, *lažaaχъ*, *plьnjaaχъ*, *moljaaχъ*, *korjaaχъ*, *myšljaaχъ*, *blažnjaaχъ*, *sьmoštrjaaχъ*, *mǫždrjaaχъ* (*mǫdriti*) *gněždaaχъ*, *goštaaχъ* (*gostiti*), *tъštaaχъ* (*tъštiti*) i t. d.

Czasowniki z bezokolicznikiem na *-ěti, -ati* tworzą imprtv. od osnowy bezokolicznika: *trьpěaχъ* [1]), *slyšaaχъ*, *sьpaaχъ*.

W kl. V: *jamь, jasti — jaděaχъ*, *věmь, věděti — věděaχъ*. Od czasownika: *bǫdǫ, byti* mamy imprf. *běaχъ*.

Dość wcześnie zachodzi ściągnięcie dwu samogłosek w imprf. Według Vondráka (Altksl. Gr.[2] 508): w Zogr. mamy już formy: *moljěše, iměše. sěděsta* w Mar. *bъěše, biěχǫ, pъěχǫ, vъpiěše, vъpъěχǫ, važdaχǫ, možaχǫ, strěžaχǫ*. Zapewne i tam, gdzie napisano *ě*, trzeba czytać *ja* zwłaszcza po samogłosce: *moljaše, bьjaše*, ale może było *ě* w *iměše, sěděsta*, w takim razie *ěa* > *ěě* > *ě* a *jaa* > *ja*. Na to wskazują formy w Sav. kn. (Vondrák tamże 508): *slověěše, načьněěχomъ, gręděěše, jaděěše, přěstaněěše, rastěěše*, ale *tvorjajaše, strojajaše*

§ 178. Pochodzenie imperfektu nie jest wiadome. Meillet (Zarys Gr. por. .199) zestawia tę formę z innemi (łacińskiemi

---

[1]) Według analogji do tych form spotykamy w Supr. *raděaχъ* od *raditi*, *prixoděaχъ* od *prixoditi*.

i greckiemi), i uważa je za złożone z członu pierwszego, który „zdaje się być rodzajem bezokolicznika nieznanego skądinąd typu“, oraz z członu drugiego, który jest „dodaną osobową formą słowną, oznaczającą „być“ [w jęz. łac. i słow.] lub „czynić“ [w jęz. greckim]“. W takim razie *-ахъ* musielibyśmy uznać za imprf. od pnia **es-* (od słowa *jesmь*), przyczem niektórzy sądzili, że mielibyśmy tu jedyny przykład imperfektu z augmentem: **ēsom* > **jaхъ*, po czem nastąpiłaby utrata *j* między samogłoskami. Jagić JA. 29 33—4 sądzi, że i tu augmentu nie było, ale że z dawnego: **vědě-eхъ*, **pita-eхъ* dałoby się wyprowadzić formy: *vědě-aхъ*, *pita-aхъ* jak to bywa w cod. Mar. w formach praesentis: *děatъ*, *oděatъ*, *děata* < *děetъ*, *odèetъ*, *děeta*, *proleatъ sę* obok *proleetъ sę*, ale podobne formy znajdują się jedynie w tym zabytku i stanowią tylko nieznaczną liczbę w porównaniu z mnogością form niezasymilowanych, tymczasem formy: *věděaхъ*, *pitaaхъ* we wszystkich najstarszych zabytkach są w częstem i w wyłącznem użyciu. Vondrák (Vergl. Gr. II, 158—9) daje inne skomplikowane objaśnienie genezy tej formy. Kulbakin skłania się raczej ku poglądom, według których imperfectum jest tylko modyfikacją aorystu (Drevne-cerk. slov. jazyk 132, tamże literatura tego zagadnienia).

Bezokolicznik. Supinum.

§ 179. Bezokolicznik przybiera końcówkę (przyrostek) *-ti*, która wywołuje pewne procesy fonetyczne, gdy następuje po niektórych spółgłoskach.

W kl. I końcówka *-ti* w licznych czasownikach łączy się bezpośrednio z rdzeniem, który a) ma taką samą wokalizację, jak w praesens: *greti*: *grebǫ*, *bosti*: *bodǫ*, *krasti*: *kraǫ*, *mošti*: *mogǫ*, *pešti* — *pekǫ*, *nesti*: *nesǫ*, *lěsti*: *lězǫ*, *pęti*: *pьnǫ*, *žrьti*: *žьrǫ*, *pluti*: *plovǫ*; b) ma wokalizację *e*, gdy w praesens jest wokalizacja zero: *vrěsti* < **verzti*: *vrьzǫ* < **vьrzǫ*, *tlěšti*, < **telkti*: *tlьkǫ*, *žrěti* < **žerti*: *žьrǫ* < **žьrǫ* [1]); c) ze wzdłużeniem samogłoski rdzennej: *čisti*: *čьtǫ*; z utratą infiksu: *lešti*: *lęgǫ*; *sěsti*: *sędǫ*; d) bez determinantu: *idǫ*: *iti*.

---

[1]) *mrěti*: *mьrǫ*, *vrěšti*: *vrьgǫ*, *otzvrěsti*: *otzvrьzǫ*, *počrěti*: *počrьpǫ*; natomiast *žrěti* tylko w nowszych zabytkach, w starszych zaś *žrьti*. Według Leskiena w inf. początkowo akcentowany był przyrostek, stąd w rdzeniu wokalizacja zero, natomiast w sup. rdzeń był akcentowany i miał wokalizację *-e-*; potem wyrównały się te formy.

W innych czasownikach tej klasy końcówka ta dodaje się do tematu na *-a*: *bьrati*: *berǫ*, *gьnati*: *ženą*, *zvati*: *zovǫ*. W tych wypadkach samogłoska rdzenna jest w inf. osłabiona. W inf. *jaχati* przy *jadǫ* brak determinantu *d*, zato mamy tu nowy determinant *χ* (z dawniejszego *s* po *a*!)

W kl. II wszystkie czasowniki stsł. tworzą inf. w ten sposób, że końcówka *-ti* łączy się z osnową na *-nǫ-*: *dvignǫti*, *minǫti* i tylko jedynie od *stanǫ* jest forma *stati*. W innych językach słowiańskich jest więcej śladów formacji bezokolicznika bez owego *-nǫ-*.

W kl. III końcówka *-ti* dodaje się bezpośrednio do pnia (lub w słowach pochodnych — do tematu) *žęti* < **žьnti*: *žьnjǫ*, *brati* < **borti*: *borjǫ*, *obrěsti*: *obrędǫ*, *znati*: *znajǫ*, *sěti*: *sějǫ*, *biti*: *bijǫ*, *kryti*: *kryjǫ*, *čuti*: *čujǫ*, *pěti* < **poi̯ti*: *pojǫ*, *byvati*: *byvajǫ*, *želěti*: *želějǫ*.

Albo też końcówka *-ti* dodaje się do osnowy na *-a*: *zybati*: *zybljǫ*, *metati*: *meštǫ*, *stьlati*: *steljǫ*, *vějati*: *vějǫ*, *plьvati* < **pleu̯ō-*: *pljujǫ* < **pleu̯io-*, *trěbovati* < **trēbou̯ō-*: *trěbujǫ* < **trēbou̯io-*.

W kl. IV końcówka *-ti* dodaje się do tematu na *-i-*, który występuje też w praes., np. *světiti*: *světitъ*, *mysliti*: *myslitъ* i t. d.

Albo też dodaje się do rdzenia rozszerzonego przez przyrostek *-ě-*: *trьpěti*: *trьpitъ*, *slyšati* < **slyχēti*: *slyšitъ*.

Wreszcie w jednym czasowniku rdzeń z przyrostkiem *a* tworzy temat bezokolicznika: *sьpati*: *sьpitъ*.

W kl. V do *jesmь* tworzy się inf. od zupełnie innego rdzenia: *by-* i stąd forma *byti*. Od *jamь* inf. z przyrostkiem *-ti* bezpośrednio przyłączonym do rdzenia i stąd *jasti* < **ēdti*; w *dati* mamy to samo, ale w porównaniu z praesens jest tu rdzeń niepodwojony; w *věděti* mamy formację taką samą, jak w *trьpěti*.

§ 180. Supinum tem tylko się różni od infinitivu, że zam. przyrostku *-ti* ma przyrostek, *-tъ*, odpowiadający łacińskiej końcówce Ac. *-tum* (oznacza cel): *gretъ*, *bostъ*, *krastъ*, *čistъ*, *nestъ*, *lěstъ*, *vrěstъ*, *pętъ*, *žrětъ* lub *žrьtъ*, *plutъ*, *sěstъ*, *bьratъ*, *zvatъ*, *itъ*, *jaχatъ*, *dvignǫtъ*, *minǫtъ*, *statъ*, *žętъ*, *bratъ*, *obrěstъ*, *znatъ*, *sětъ*, *bitъ*, *krytъ*, *čutъ*, *pětъ*, *zybatъ*, *metatъ*, *stьlatъ*, *vějatъ*, *plьvatъ*, *dělatъ*, *želětъ*, *trěbovatъ*, *světitъ*, *trьpětъ*, *slyšatъ*, *sьpatъ*, *jastъ*, *vědětъ*, *datъ*, *bytъ*.

Jedynym wyjątkiem są rdzenie na *k*, *g*, które tworzą supina na *-štъ* (o ile końcówka łączy się bezpośrednio z rdzeniem) np. *pešti*, *rešti*, *tešti*, *lešti*, *tlěšti* (*tlъkǫ*), *mošti* (*mogǫ*), *vrěšti* (*vrьgǫ*). Tu mamy niewątpliwy wpływ bezokolicznika na supinum.

Imiesłowy.

§ 181. Imiesłów czasu teraźn. str. czynnej tworzył się w kl. I i II od tematu czasu teraźniejszego na *-o-* z przyrostkiem prawdopodobnie *-nts* na rodzaj męski, *-nt* na rodzaj nijaki i *-ntī* na rodzaj żeński. Wskutek procesów fonetycznych końcowe *-onts* wymieniło się na *-y* i stąd formy rodzaju męskiego i (przez analogję?) nijakiego: *greby, body, krady, čьty, mogy, teky, nesy, lězy, vrъzy, pьny, žьry, plovy, lęgy, sędy, bery, zovy, dvigny, miny* i t. d.

Rodzaj żeński w przypadkach zależnych końcowe *ī* tematyczne wymieniał na *-j-* i stąd formy: *berǫštę, berǫšti* < **berǫtję, *berǫtji* i t. d. Temat na *-št-* został rozciągnięty na N. sg. *berǫšti*, zam. **berǫti*. Zarazem też rozciągnięto ten temat i na deklinację rodzaju męskiego i nijakiego, wskutek czego przypadkowanie tu wzorowano na deklinacji dawnych tematów na *-jo-* (np. *mǫžь, kraj*) a nie dawnych tematów spółgłoskowych. Stąd formy G. sg. *berǫšta* (zam. **berǫte*), D. sg. *berǫštu*, Ac. sg. m. *berǫštь* i t. d.

W kl. III jest tylko ta różnica, że N. sg. m. i n. kończy się na *-ę* np. *žьnję, borję, obręšte, znaję, sějе, bijе, kryjе, čujе, pojе, zyblję, meštę, stelję, věję, pljujе, dělajе, želějе, trěbujе*, ale w innych formach zam. *-ę-* mamy *-ǫ-* np. *žьnjǫšta, borjǫštu, obręštǫštę* i t. d. Zwykle tę różnicę objaśniają tak, że samogłoska nosowa w środku wyrazu powstała wcześniej (przed wymianą *jo* > *je*) a końcowa później (po wymianie *jo* > *je*) por. Vondrák Vergl. Gr. II, 165.

W kl. IV imiesłów ten tworzy się tak samo, ale tu stale utrzymuje się samogłoska *-ę-*: *světę, světęšta*, f. *světęšti, světęštę*; *trъpę, trъpęšta*; *slyšę, slyšęšta* i t. d. Pochodzenie tego *-ę-* jest wątpliwe: możnaby je wyprowadzić z *-īnt-*, ale panuje przekonanie, że *-īn-* przed spółgłoską na gruncie prasł. wymieniło się na *-i-*, a nie na *-ę-*. Objaśniają to więc analogją do 3 pl. praes.: *světętь, trъpętь, slyšętь*, co znowu ma być wynikiem upodobnienia do 3 pl. praes. czasowników kl. V: *jadętь, vědętь, dadętь*.

W kl. V tymczasem wszystkie słowa tworzą prtcp. praes. act. według wzoru kl. I: nietylko *sy, sǫšta* f. *sǫšti*, ale także *jady, vědy, dady*.

Są jeszcze ślady dawnego imiesłowu utworzonego tak, jak imiesłowy czasu teraźniejszego, ale od osnowy sygmatycznej, jakby czasu przyszłego. Mianowicie Jagić znalazł formę *byšęšteje* = τὸ μέλλον JA. 28. 36 i rekonstruuje formę osobową: **byšǫ, *byšiši, *byšitь*, jak

do *χvalęšteje* odpowiednie formy osobowe brzmią: *χvaljǫ*, *χvališi*, a także zestawia z formą litewską: *búsiu*, *bús(i)*, *búsime*, *búsite*. Vondrák Vergl. Gr. II, 165 zarzuca, że wtedy słow. *š* byłoby niejasne. Wskazuje też, że istnieją jeszcze dwie resztki tegoż partcp.; *byšǫštago* i *byšǫštiimi* (Jagić l. c. 35 i Mikl. III² 538), przytacza nadto czeskie: *probyšúcný*, *neprobyšúcný* = utilis, inutilis (Gebauer III, 2, 66). Vondrák więc raczej przypuszcza formę: *byšę*, *byšǫšta*, jak w kl. III.

Na jego uwagę można jednak odpowiedzieć, że jeśli tu było istotnie futurum, to *s* po *y* wymieniło się na *χ*, i dalej przed *i* lub *ę* na *š* a więc przypuszczane przez Jagića formy są łatwe do objaśnienia **byšǫ*, **byšiši* < **byχjǫ*, **byχiši*.

Już w najdawniejszych zabytkach trafia się wyrównanie form w kierunku zastąpienia końcowego *-y* przez *ę* (jednak tu się używa znak szczególny) np. w Zogr. *grędę*, *nesę* oraz formy złożonej deklinacji *živej*, *ědęj*, w Mar. *ědęj*, *sęj*. Niekiedy też *ǫ* zam. *y*: Mar. *sǫj*, *živǫj*. Wszystkie te formy zebrał Vondrák Aksl. Gr.² 451; van Wijk RS. 9, 6 sądzi, że im tekst starsze ma cechy, tem więcej tych form się w nim spotyka i że jest to kategorja form bardzo stara, może nawet prasłowiańska; por. też Ekblom, Eine gemeinslavische umwandlung des partizipium präsentis activi w Le Monde Oriental 10, 1 nast.

§ 182. Imiesłów czasu teraźniejszego strony biernej tworzy się przez dodanie do osnowy czasu teraźniejszego końcówki *-mъ*, *-ma*, *-mo*; osnowa kończy się w kl. I, II na *-o-* w III na *-e-*, w IV na *-i-*, w kl. V zachowały się tylko formy: *vědomъ* (według analogji do kl. I) *vědimъ* (według wzoru kl. IV). Przykłady: *grebomъ*, *bodomъ*, *kradomъ*, *čьtomъ*, *žegomъ*, *rekomъ*, *nesomъ*, *vrъzomъ*, *pьnomъ*, *žьromъ*, *slovomъ*, *beromъ*, *zovomъ*, *dvignomъ*, *žьnjemъ*, *borjemъ*, *obręštemъ*, *znajemъ*, *sějemъ*, *lijemъ*, *kryjemъ*, *čujemъ*, *pojemъ*, *zyblemъ*, *meštemъ*, *steljem*, *vějemъ*, *pljujemъ*, *dělajemъ*, *želějemъ*, *kupujemъ*, *světimъ*, *trъpimъ*, *slyšimъ* (słowem N. sg. m. w kl. III i IV brzmi zupełnie tak samo jak 1 pl. praes.).

§ 183. Imiesłów przeszły czynny tak zwany I czyli kończący się na *-ъ*, *-ъši* z praae. *-us*, *-usī*. W rodzaju męskim i nijakim pierwotnie przedstawiał formację z osnową na spółgłoskę, z czasem odmieniać się zaczął według tematów dawnych na *-jo-*, a w żeńskiej deklinacji od początku miał takąż deklinację jak tematy na *-ja*. W N. sg. m. kończy się na *-ъ* po rdzennej spółgłosce, na *-vъ* po rdzennej (lub tematowej) samogłosce: *grebъ*, *bodъ*, *kradъ*, *čьtъ*. *mogъ*,

tekъ, nesъ, lězъ, vrzъ, pьnъ, žьmъ, žьrъ, legъ, sědъ, dvigъ (a. *dvignǫvъ*), *žьnъ, obrětъ, jadъ, šьdъ; pluvъ, bьravъ, zvavъ, dvignǫvъ, minǫvъ, stavъ, znavъ, sěvъ, bivъ, kryvъ, čuvъ, zybavъ, metavъ, stьlavъ, vějavъ, plьvavъ, dělavъ, želěvъ, kupovavъ, trьpěvъ, slyšavъ, věděvъ. davъ, byvъ, javъ* a. *jaχavъ*. Tak więc na samo *-ъ* kończą się też pnie na *n, m, r*.

Czasowniki kl. IV kończące bezokoliczniki na *-iti* mają imiesłów albo na *-ivъ*, jak inne z tematem na samogłoskę, albo też na *-ъ* ze spółgłoską poprzedzającą zmiękczoną przez *-j* (z pierwotnego *-i-us* > *-ius* > *-jъ* > *-jь*) np. *světivъ* a. *světšь, ljubivъ* a. *ljublь, sadivъ* a. *saždь, učivъ* a. *učь, loživъ* a. *ložь, nosiv* a. *nošь, lazivъ* a. *lažь, plьnivъ* a. *plьnь, molivъ*, a. *molь, korivъ* a. *korь, myslivъ* a. *myšlь, blaznivъ* a. *blažnь, sъmotrivъ* a. *sъmoštrъ, mǫdrivъ* a. *mǫždrъ, goslivъ* a. *gošlь, tъštivъ* a. *tъštь* i t. d. Rodzaj żeński *světivъši* a. *světšьši* i t. p.

Z form: *čьtъ, vrzъ, pьnъ, žьrъ, šьdъ* i t. p. widać, że wokalizm tego imiesłowu przedstawia stopień ten, jaki znajdujemy w zgłoskach nieakcentowanych.

§ 184. Imiesłów czynny przeszły na *-lъ* czyli tak zw. II tworzy się w ten sposób, że do pnia z wokalizacją takąż samą, jak w imiesłowie na *-ъ, -vъ*, dodaje się przyrostek *-lъ, -la, -lo*. W jęz. stsł. przed *l* spółgłoska *t* lub *d* znika, np. *bolъ, kralъ, čьlъ, sělъ, obrělъ, jalъ* (od *jamь* i tak samo *jalъ* od *jaχati*), wszystkie czasowniki na *-iti* mają *-ilъ* np. *světilъ, χodilъ*. Inne przykłady: *greblъ, moglъ, teklъ, neslъ, lězlъ, vrzlъ, pęlъ, žrьlъ, plulъ, legla, bralъ, zvalъ, dvignǫlъ* (ale także *dviglъ*), *minǫlъ, stalъ, žęlъ, bralъ, znalъ, bilъ, krylъ, čulъ, pělъ, zybalъ. metalъ, stьlalъ, vějalъ, plьvalъ, dělalъ, želělъ, trěbovalъ, trьpělъ, slyšalъ. byl, věděl, dalъ.* (Odmiana obejmuje tylko mianownik wszystkich rodzajów i liczb: sg. *dalъ, dalo, dala*, pl. *dali, dala, daly*, du. *dala, dalě*).

§ 185. Imiesłów przeszły bierny tworzy się dwojako: z przyrostkiem *-tъ, -ta, -to* lub też z przyrostkiem *-enъ, -ena, -eno* po rdzeniach na spółgłoskę, albo *-nъ, -na, -no* po rdzeniach i tematach na samogłoskę.

Przyrostek *-tъ* przybierają czasowniki klasy I z rdzeniem na *-ьr-* (*tьrǫ, pьrǫ, vьrǫ, dьrǫ. žьrǫ*), które jednakże mogą też tworzyć prtcp. na *-en* np. *trъtъ* ale *žьrenъ*; dalej czasowniki z rdzeniem na *-ьn-, -ьm-, -ъm-*, (*pьnǫ, -čьnǫ, klьnǫ, tьnǫ, žьmǫ, dъmǫ*) np. *pętъ, žętъ, dǫtъ*. Czasowniki kl. drugiej z pniami na samogłoskę: *minǫtъ*, a także mogą go tworzyć i czasowniki z rdzeniem na spółgłoskę np. *dvignǫtъ* ale także *dviženъ* lub *dvignovenъ*. Czasowniki kl. III z rdzeniami na

-ѧn- np. *žętъ* (*žnjǫ*), na *-i-* np. *bitъ* ale także *bijenъ*, na *-ě-* (z dawnego *-oi̯-*) np. *pětъ*.

Poza tem wszystkie inne na *-nъ* lub *-enъ* np. *grebenъ*, *bodenъ*, *kradenъ*, *čьtenъ*, *moženъ*, *pečenъ*, *nesenъ*, *vrъzenъ*, *bьranъ*, *zvanъ*, *branъ* (*borjenъ*), *iskoljenъ*, *obrětenъ*, *znanъ*, *sěnъ*, *zybanъ*, *metanъ*, *stьlanъ*, *vějanъ*, *plьvanъ*, *dělanъ*, *želěnъ*, *trěbovanъ*, *trъpěnъ*, *slyšanъ*, *jaděnъ*, *věděnъ*, *danъ*.

Czasowniki z pniem na *-u-*, *-y-* zmieniają te głoski na *-uv-*, *-ъv-* przed *-enъ*: *ob-uvenъ* od *ob-uti*, *krъvenъ* od *kryti*, *za-bъvenъ* od *za-byti*. Czasowniki na *-iti* przed *-enъ* zamieniają *i* na *j* i odpowiednio do tego zmienia się poprzedzająca spółgłoska: *svěštenъ*, *ljubljenъ*, *saždenъ*, *učenъ*, *loženъ*, *nošenъ*, *plъnjenъ*, *moljenъ*, *korjenъ*, *myšljenъ*, *blažnjenъ*, *sъ-moštrjenъ*, *mǫždrjenъ*, *gněždenъ*, *goštenъ*, *tъštenъ* i t. d.

Obok form na *-enъ* trafiają się jednak niekiedy formy na *-tъ* np. obok *otvrъzenъ* także *otvrъstъ* (Zogr. Mar. Ass.).

Wokalizacja rdzenia w imiesłowach na *-enъ* jako też i w imiesłowach na *-tъ* była na stopniu nieakcentowym np. *trьtъ* inf. *trěti* (< **terti*) i podobnie *oblьčenъ* (Zogr. Mar. Ass.) *oblьčena*. Supr. obok *izvlěčenъ*.

W języku stsł. już zacierała się różnica znaczeniowa między imiesłowem teraźniejszym i przeszłym, tak Vondrák przytacza wyrażenie z Supr. *vedomъ běaše* obok *vedenъ byvaaše* jednakowo dla wyrażenia bierności w czasie przeszłym (Vondrák, Altksl. Gr.² 517).

Formy opisowe (perifrastica).

§ 186. Prócz imperfektu i aorystu język stsł. ma jeszcze czas przeszły złożony czyli opisowy, który zazwyczaj za perfectum bywa uważany, choć się tworzy od czasowników nietylko dokonanych, ale i niedokonanych. Ponieważ ta forma znana jest wszystkim językom słowiańskim, przeto niewątpliwie powstała już w okresie prasłowiańskim. Tworzy się ona przez połączenie imiesłowu czynnego na *-lъ* z czasem teraźniejszym czasownika *jesmь*:

neslъ, neslo, nesla jesmь, jesi, jestъ
nesli, nesla, nesly jesmъ, jeste, sątъ
nesla, neslě, jesvě, jesta, jeste.

Mamy te formy we wszystkich zabytkach np. w Fragm. kijows. *prizvalъ esi, esi oběcělъ, sътvorilъ ny esi, esi poslalъ, esi dalъ i sътvorilъ*,

i t. d (niema tam ani razu aorystu), *vidělъ i esi* Zogr. z przeczeniem *něste li čьli* Zogr., *něstъ umrьla* Mar. wcześnie trafia się też opuszczenie słowa posiłkowego w 3 os np.: *vasъ ne zemlja pokryla* Supr. *ženy prišly sъ nimь* M. Lc. 23, 55; *sъgrěšilъ Adamъ* Supr. 493, 26.

Natomiast formy opisowe, do których wchodzi imiesłów czynny nie na *-lъ* są tylko literalnym przekładem z języka greckiego np. *bě oχodę* — ἦν ὑποχωρῶν M. Lc. 5, 16; *bě povinuję sę ima* — ἦν ὑποστασσόμενος Lc. 2, 51; *oba zamatorěvъša... běašete* — ἀμφότεροι προσβεβηκότες... ἦσαν Lc. 1, 7.

§ **187.** Czas zaprzeszły tworzy się w ten sam sposób, tylko zamiast *jesmь* używa się imprf. *běaχъ* albo też aor. *běχъ*: *mnozi že běaχų prišьli* Zogr. Io. 11, 19; *ne bě že ne u isusъ prišьlъ* Zogr. Io. 11, 30 (Vondrák Altksl. Gr.[2] 519), *prišly* (Maryje) *bo běšę* Supr. 445, 2; *glagolalъ bě* M. Lc. 9, 7; *běaχų viděli* Io. 9, 8; *bě dalъ* Lc. 22, 47.

§ **188.** Czas przyszły wyraża się albo przez praesens słów dokonanych, albo przez inf. ze słowem posiłkowem: *imamь, χoštų, načьnų*.

§ **189.** Czas przyszły (według Vondráka l. c. 519 dokonany, futurum exactum) wyraża się też przez *bądų* i prtcp. na *-lъ* np. *vъskųją sę i rodili bądemъ* (naco będziemy się rodzić?) Euch. 71 a 4—6; *podražali bądemъ* (fuerimus imitati) Supr. 379, 11; *bądetъ slъgalъ* 239, 25.

§ **190.** Tryb warunkowy wyraża się przez prtcp. na *-lъ* oraz conditionalis *bimь*: *vъzęlъ bimь* Zogr. Mat. 25, 27. *g[ospod]i, ašte bi bylъ sьde, ne bi moi bratъ umrьlъ* Zogr. Io. 11, 32; *bų siły byly* M. Mt. 11, 21; *bišę siły byly* Lc. 10, 13. Wcześnie jednak conditionalis *bimь* w tej funkcji był zastępowany przez aoryst *byχъ*. Znajdujemy to już kilka razy w Zogr. i Mar. (Vondrák Altksl. Gr.[2] 512), np. *byste byli* M. Io. 8, 39, częściej w Supr.

§ **191.** Strona bierna wyraża się albo przez czynną z zaimkiem zwrotnym *sę*, albo też przez imiesłów bierny teraźniejszy lub przeszły ze słowem posiłkowem: *jesmь, bądų*. W czasie teraźniejszym częściej się używa imiesłowu przeszłego np. *mъnozi bo sątъ zvani, malo že izbranyχъ* M. Mt. 22, 14, ale *dvě pьtici na ssarii věnimě este* Mt. 10, 29; czasem w formie czasu przeszłego imiesłów teraźniejszy np. *odrъžimъ byvaaše* Io. 5, 4, lub przyszłego: *vidimi bądątъ* Mt. 23, 5, obok: *vedeni bądete* Mt. 10, 18.

Uwagi dodatkowe.

§ 192. Osobno na końcu swej gramatyki Leskien rozpatruje tak zw. *defectiva* i *heteroclita*.

Do nich zalicza następujące czasowniki:

1. *iti* (iść, stp. ić) czas teraźn. i aorysty od pierwiastku *i-* z tak zw. determinantem *-d-*, imiesłowy przeszłe od innego pierwiastku: *šьd-*:

Praes.	Imprtv.	Imprf.	Aor. asygm.	Aor. sygm.
idǫ		iděaxъ	idъ	idoxъ
ideši	idi	iděaše	ide	(ide)
idetъ	idi	iděaše	ide	(ide)
idemъ	iděmъ	iděaxomъ	idomъ	idoxomъ
idete	iděte	iděašete	idete	idoste
idǫtъ		iděaxǫ	idǫ	idošę
idevě	iděvě	iděaxově	idově	idoxově
ideta	iděta	iděašeta	ideta	idosta
idete		iděašete	idete	idoste

Part. praes. *idy*. Inf. *iti*. Sup. *itъ*. Prt. praet. I *šьdъ*. II *šьlъ*.

2. *jadǫ*, *jaxati* (jechać, stp. jachać):

Praes.	Imprtv.	Imprf.	Aor. asygm.	Aor. sygm.	Prtcp. praes.	jady
jadǫ		jaděaxъ	jadъ	jadoxъ	Inf.	jaxati
jadeši	jadi	jaděaše	jade	(jade)		
jadetъ	jadi	jaděaše	jade	(jade)	Sup.	jaxatъ
jademъ	jaděmъ	jaděaxomъ	jadomъ	jadoxomъ	Prtcp. praet. I	javъ
jadete	jaděte	jaděašete	jadete	jadoste		jaxavъ
jadǫtъ		jaděaxǫ	jadǫ	jadošę		
jadevě	jaděvě	jaděaxově	jadově	jadoxově	Prtcp. praet. II	jalъ
jadeta	jaděta	jaděašeta	jadeta	jadosta		
jadete		jaděašete	jadete	jadoste		

3. *iměti* (mieć). Praesens:

imamь	imamъ	imavě
imaši	imate	imata
imatъ	imǫtъ	imate

Prtcp. praes. imy.

4. *xoštǫ*, inf. *xotěti* a. *xtěti* (chcę, chcieć). Praesens:

xoštǫ	xoštemъ	xoštevě
xošteši	xoštete	xošteta
xoštetъ	xotętъ	xoštete

Imprtv. 2 i 3 sg. xošti

Prtcp. praes. xotę, G. sg. xotęšta

więc cała odmiana według kl. III z wyjątkiem 3 pl. i prtcp. praes. Wszystkie inne formy od tematu: *χotě-* lub *χъtě-* np. imprf. *χotěaχъ*, *χъtěaχъ*, aor. *χotěχъ*, *χъtèχъ* i t. d. według wzoru *želěti* kl. III. 2. A.

5. *do-vьlěti* a. *do-vьléti* (wystarczać) odmienia się według wzoru kl. III. 2. A. (*dovьlějǫ*) albo kl. III. 1. (*dovьljǫ*); w tym ostatnim razie 3 pl. *dovьljǫt* lub *dovljętъ*.

6. *sъpati* (spać) praes. według kl. IV:

sъplją, sъpiši, sъpitъ, sъpimъ, sъpite, sъpętъ, sъpivě, sъpita, sъpite; imprtv. *sъpi, sъpi, sъpimъ, sъpite, sъpivě, sъpita*; prtc. praes. *sъpę* G. sg. *sъpęšta*. Natomiast inne formy od tematu *sъpa-*: imprf. *sъpaaχъ*, aor. *sъpaχъ*, prtcp. praet. I *sъpavъ*, II *sъpalъ*, inf. *sъpati*, sup. *sъpatъ*.

7. *děti* (położyć) może się odmieniać według wzoru kl. III. 1: A. jak *sěti*, więc: *dějǫ, děješ* i t. d. albo też ma odmianę następującą:

Praes.	deždǫ	deždemъ	deždevě
	deždeši	deždete	deždeta
	deždetъ	deždǫtъ	deždete
Imprtv.		deždimъ a. deždamъ	deždivě a. deždavě
	deždi	deždite a. deždate	deždita a. deždata
	deždi		

Partcp. praes. act. *deždę*, G. sg. *deždǫšta*, Partcp. praes. pass. *deždemъ*.

8. *viděti* (widzieć) odmienia się według wzoru kl. IV. B, ale imprtv. ma według kl. V (podobnie do: *daždь, věžd, jaždь*):

—	vidim	vidivě
viždь	vidite	vidita
viždь	—	—

Prtcp. praes. pass. *vidimъ* a. *vidomъ*.

III. Części mowy nieodmienne.

A. Przysłówki.

§ **193.** Najbliżej do części mowy odmiennych stoją przysłówki, gdyż właściwie każdy zależny przypadek imienia lub zaimka ma znaczenie przysłówka. Za właściwe przysłówki uważamy jednak dopiero te formy przypadkowe imion, które niejako wyodrębniły się z systemu deklinacyjnego np. miejscowniki rzeczownikowe uży-

wane bez przyimka: *gorě* (na wierzchu), *dolě* (na dole), *kromě* 'oprócz' (od *kroma* — brzeg) i t. d. Może tutaj też należą formy na *-ě*, obok których nie zachowały się inne formy przypadkowe np. *vně* (zewnątrz), *nyně* (teraz), *skvozě* (nawskróś), *poně* (co najmniej), *pozdě* (późno), *razvě* (za wyjątkiem) i t. d. Za narzędniki liczby mnogiej rodz. m. lub n. uznać można formy przysłówkowe od tematów przymiotnikowych na *-ьsk-*: *rabьsky* (niewolniczo), *mǫžьsky*, (po męsku), por. stp. *zajęcki* (po zajęczemu) i t. p. zwłaszcza od nazw narodowych: *grьčьsky* (po grecku) i t. d. rzadko od innych przymiotników np. *maly* (mało), *pravy* (sprawiedliwie); od zaimkowego tematu na *-y* tylko *aky* (jak).

Zwłaszcza przysłówkami stały się formy mianownika-biernika i miejscownika deklinacji niezłożonej przymiotników np. *bystro* a. *bystrě* (szybko), *gorьko* a. *gorьcě* (gorzko); zazwyczaj bywa w użyciu jedna lub druga forma np. *malo* (mało), *zlě* (źle) i t. d. Także mianowniki-bierniki zaimkowe: *tako* (tak), *inako* (inaczej) i t. d. O formach na *-ě* inaczej Trautmann KZ. 49, 251.

Niekiedy ukazuje się w znaczeniu przysłówkowem forma mianownika-biernika rodz. n. deklinacji złożonej przymiotników np. *pročeje* (zresztą), *prvoje* (naprzód, przedewszystkiem).

Również w znaczeniu przysłówkowem używają się formy mianownika-biernika rodz. n. przymiotników w stopniu wyższym np. *vyše* (wyżej), *pozděje* (później) i t. d.

§ **194.** Od liczebników *vьtorica* (dwójca), *tretьica* (trójca), *sedmica* (grupa siedmiu osobników) narzędnik używa się w znaczeniu przysłówka: *vьtoricejǫ* (po wtóre), *tretьicejǫ* (po trzecie) i podobnie *sъtoricejǫ* (sto razy więcej) a także *jedьnojǫ* stp. *jedną* (raz). Podobnie też formy na *-ǫ* od niektórych innych tematów *protivǫ* (przeciwnie, odwrotnie), *tъčijǫ* (tylko) i t. d.

§ **195.** Przysłówki na *-u* przedstawiają różne formy przypadkowe: D. sg. *dolu* (w dół); L. sg. *vrъxu* (w górze); L. du. *meždu* (między); podobnie formy na *-i*, zwłaszcza miejscowniki: *zadi* (z tyłu), *lani* (p. łoni — w przeszłym roku).

§ **196.** Trudno określić, do jakich form przypadkowych zbliżają się przysłówki na *-s* np. *blizъ* (blizko), *protivъ* (przeciwnie), *vnъ* (zewnątrz) i t. d. a także na *-ь* np. *blizь* (blisko), *različь* (różnie), *vъspętь* (w tył) i t. d.

Są też ze swoistemi przyrostkami przysłówki na *-zmo* (lub *-ьmo*), *-zma* (*-ьma*), *-zmь* (*-ьmь*), *-zmi* (*-ьmi*) np. *mimo* (pomimo), *tъkъmo*

a. *tъkъmo* (tylko), *nudьma* a. *nudьma* (gwałtem por. *nǫžda* p. *nędza*), *bъzъmь* (zupełnie), *velьmi* (stp. *wielmi* — bardzo), *mъnogъmi* (bardzo). od tematu zaimkowego *vьsьma* (w ogólności, na wszelkie sposoby) i t. p.

Specjalnie też przysłówkowemi są formy na *-e* utworzone od tematów przymiotnikowych np. *vysoče* (wysoko), *daleče* (daleko, natomiast pol. *dalece* jest zwykłą formą dawnego miejscownika). Podobne są formacje od tematów zaimkowych np. *tače* (przeto), *inače* a. *jedьnače* (jednak) i t. d. por. pol. *inaczej*.

§ **197.** Charakterystyczne są przysłówki od tematów zaimkowych, zwłaszcza oznaczające miejsce, czas, sposób, kres lub stopień, a więc.

Miejsca: *tu* (tam); z przyrostkiem *-de*, *ide* < **jь-de* (gdzie), *sьde* (tutaj), *ovъde* (tutaj), *onъde* (tam), *inъde* (gdzie indziej), *vьsьde* (wszędzie). W znaczeniu kierunku dokąd: *tamo* (tam), *kamo* (dokąd?), *jamo* (dokąd), *sěmo* (dotąd) i t. d. W znaczeniu kierunku skąd: *tądu* (stąd), *kǫdu* (skąd?), *jądu* (skąd), *inądu* (skąd inād) i t. d.

Czasu: *tъgda* a. *togda* (wtedy), *kъgda* a. *kogda* (kiedy?) *jegda* (kiedy) i t. d.

Sposobu: *tako* (tak), *kako* (jak?), *jako* (jak), *inako* (inaczej) i t. d.

Kresu lub stopnia z przyrostkiem *-lь* do którego dołączają się niekiedy jeszcze inne przyrostki np. *tolь*, *toli*, *tolě*, *tolьmi*, *tolьma* (tak dalece, tak bardzo); *jelь*, *jeli*, *jelě*, *jelьmi*, *jelьma* (jak bardzo) i t. d.

B. Przyimki.

§ **198.** Niektóre przysłówki łączone stale z pewnym przypadkiem imienia, mają przez to charakter przyimków np. z biernikiem: *podlъgъ* (wzdłuż), *skvozě* a. *skozě* (skróś).

Z dopełniaczem: *blizъ* (blisko), *vъně* (zewnątrz), *dělja* a. *dělьma* (dla), *kromě* (oprócz), *prěžde* (przed), *radi* (dla, z powodu).

Z celownikiem: *protivǫ* (naprzeciw), *prěmo* (obok).

Z narzędnikiem: *meždu* (między).

Właściwe przyimki mają charakter przysłówków, kiedy są przedrostkami czasowników np. *zaχoditi* = 'iść za coś' (i w pochodnych rzeczownikach np. *zaχoždenije*); w innych połączeniach są tylko przyimkami i łączą się z przypadkami:

Z biernikiem *vъz* (za, wzamian).

Z dopełniaczem *izъ* (z, łac. ex, de), *otъ* (od), *u*.

Z celownikiem *kъ* (ku).

Z miejscownikiem *pri* (przy).

z dwoma przypadkami: z biernikiem lub celownikiem: *po*; z biernikiem lub narzędnikiem: *nadъ*, *podъ*, *prědъ* (przed); z biernikiem lub miejscownikiem: *vъ*, *na*, *o* lub *obъ*.

z trzema przypadkami: z biernikiem, dopełniaczem lub narzędnikiem: *za*, *sъ* (z, łac. de, cum).

C. Spójniki i partykuły.

§ **199**. Po części przysłówki mają też znaczenie spójników np. *jako* = 'że' w zdaniach przedmiotowych, lub = 'gdy' w zdaniach czasowych. Również znaczenie spójników mają niektóre formy przypadkowe zaimków względnych: *imъže* (gdyż) także z przyimkami: *ponježe*, *zanje*, *zanježe* (ponieważ), *donьdeže* < **do-jьde-že* (dopóki).

Właściwemi spójnikami i partykułami są: *a* (a, gr. δὲ), *ačě*, (jakkolwiek), *ašte* (jeśli), *bo* (gdyż), *cě* (jakkolwiek), *da* (ażeby), *eda*, *jeda* (czy), *i* (i), *ibo* (gdyż), *li* — *li* (albo — albo), *nebo*, *nebonъ* (gdyż), *neže* (niż), *nъ* (lecz), *taže* (itaque), *ti* (i), *li* partykuła pytajna.

D. Wykrzykniki.

§ **200**. Są albo imiennego pochodzenia np. *gorje*! (ach! biada! = *gorje* — malum) albo też właściwe np. *uwy*! (ach!), *o*! (o!).

SKŁADNIA.

Składnią ostatniemi czasy zajął się systematycznie W. Vondrák w dwu głównych dziełach: „Vergleichende Slavische Grammatik“ t. II str. 260—541 (Göttingen 1908) i Altkirchenslavische Grammatik, wyd. II str. 579—638 (Berlin 1912). Z opracowań specjalnych największe znaczenie ma Stanisława Słońskiego: Die Übertragung der griechischen Nebensatzkonstruktionen in den altbulgarischen Sprachdenkmälern (Kirchhain N.—L. 1908) str. 78 (Rec. RS. 2, 204—6). Najobszerniejszem dziełem, poświęconem składni języków słowiańskich jest IV tom Miklosicha Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen. Vergleichende Syntax (Wien 1868—1874) str. 896. Osobno wydane studjum Miklosicha: Subjectlose Sätze (II wydanie, drukowane w Wiedniu 1883 r.).

§ **201.** Analiza morfologiczna (§ 102 i nast. oraz § 146 i nast.) wykazała, że zarówno formy imienne jako też i czasownikowe składają się co najmniej z dwu morfem: rdzenia i przyrostka (ten w formach osobowych czasownika nazywa się zwykle końcówką osobową). Tak więc nawet tak zw. wyrazy proste składają się co najmniej z dwu elementów naprawdę już prostych t. j. takich, które pod względem morfologicznym nie podlegają dalszemu dzieleniu. Każda z takich prostych morfem różni się od wszelkiego innego kompleksu głosek przez to tylko, że ma jakieś znaczenie: tak zw. rdzeń czyli pierwiastek oznacza jakieś ogólne pojęcie imienne lub słowne np. praae. **dō*, prasł. **da* oznacza pojęcie ‘dawania’ bez bliższego oznaczenia, czy jest to pojęcie ‘dawcy’ czy ‘daru’ czy ‘dania’ czy ‘dawać’. Dopiero pojęcie to ulega ograniczeniu pod względem zakresu, skoro połączymy rdzeń z przyrostkiem np. stsł. *da-telь*

(= dawca), *da-rъ*, *da-si* (= dasz). Oczywiście tu każda morfema ma swoje znaczenie: *-telь* oznacza pojęcie istoty wykonywającej pewną czynność, *-rъ* oznacza przedmiot pewnej czynności, *-si* oznacza tak zw. drugą osobę, t. j. tę, do której przemawiamy, czyli *dateľь* = 'istota dająca', *darъ* = 'przedmiot dania', *dasi* = 'ty dający'. Tak więc wyraz prosty dzieli się znaczeniowo na dwie morfemy: rdzeń i przyrostek, które pozostają względem siebie w pewnym znaczeniowym stosunku.

Ten system dzielenia na dwie znaczeniowe części pozostaje bez zmiany również w wyrazach pochodnych, gdzie mamy trzy lub więcej morfem np. stsł. *učenije*, *učenikъ* dzielimy na *učen-ije*, *učen-ikъ* i w każdym z tych wyrazów upatrujemy połączenie tylko dwu, ale nie większej ilości pojęć: *učen-ije* oznacza czynność mającą na celu przyswojenie sobie nauki, *učen-ikъ* oznacza istotę, oddającą się staraniom o nabycie nauki. Morfema *-en-* traci tutaj swoje znaczenie, a raczej modyfikuje i ogranicza w pewnym stopniu pojęcie wyrażone przez rdzeń *uč-* a mianowicie nadaje mu charakter bierny, dlatego też *učen-ikъ* = 'ten, którego uczą' ale bynajmniej nie 'ten, który uczy'. Jeśli porównamy dwa imiona: *uči-telь* i *učen-ikъ*, spostrzeżemy zaraz, że różnią się one nietylko przyrostkami, ale też i formą przedprzyrostkowej osnowy (możnaby ją w odróżnieniu od przedkońcówkowej osnowy czyli tematu nazwać pniem): *uči-* ma znaczenie czynności, czyli znaczenie czynne, gdy *učen-* ma znaczenie stanu, czyli znaczenie bierne. Tak więc każdy wyraz prosty bez względu na ilość wchodzących w skład jego morfem pod względem znaczeniowym dzieli się tylko na dwie części t. j. na pień i sufiks.

Dodać tu wypada, że jak pień składa się z rdzenia i sufiksu lub sufiksów (np. *učenič ьskъ* = (*uč* + *en* + *ič*)-*ьskъ*), tak samo i sufiks końcowy może być prostym lub złożonym np. *-telь* rozkłada się na *-tel* + *ь*, *-ikъ* rozkłada się na *-ik* + *ъ* i t. d. (końcowe *-ь*, *-ъ* są kontynuacjami dawniejszych sufiksów *-jo*, *-o-*), podobnie też *-ьskъ* < *-ьsk* + *o-* i t. d. Każda jednak z tych składowych części wyrazu stanowi pod względem znaczeniowym jednolitą postać.

§ **202.** Na dwie wyraźne części dzieli się też wyraz złożony i przedstawia się to tem jaśniej, im bardziej każda z tych dwu części jest dla nas etymologicznie zrozumiała np. stsł. *bratъsestra* (frater et soror), *bratučędo* (ἀδελφόπαις), *sěnožętь*, *plъnoluna* i t. d. (§ 120). Tu jednak mamy rzecz nową: możność łączenia z sobą dwu pojęć równorzędnych (*bratъsestra*), co w wyrazie prostym nigdy

nie zachodzi. Możemy porównać z sobą pewne wyrazy złożone z prostemi i uznać w nich znaczeniowe podobieństwo części składowych oraz ich wzajemnego stosunku: *uči-telь, čudo-děj.* Różnica polega głównie w znaczeniu pierwszych członów: *uči-* pojmujemy jako temat ze znaczeniem werbalnem, *čudo-* jest tematem imiennym; natomiast znaczenie drugich członów jest prawie jednakowe: *-telь, -děj*, gdyż zarówno przyrostek, (*-telь*), jak i twór imienny (*-děj*) oznacza istotę działającą. Podobnie *prav-ьda, dobro-dětělь*; tu nawet części pierwsze są znaczeniowo podobne (*prav-, dobro-*), części też drugie jednakowo oznaczają pojęcie czynności: *pravьda* — 'czynność prawa', *dobrodětělь* — 'czynność dobra'.

§ 203. Wyraz złożony można ściśle oznaczyć przez dwa lub więcej wyrazów oddzielnych czyli przez tak zwane wyrażenie syntaktyczne: *bratъsestra = bratъ i sestra. bogorodica = mati boga, čudoděj = dějatelь čudesъ, velьmožь = velij možь, plьnoluna = pьlnaja luna, malověrъ = malǫjǫ + věrǫ imy* (mający małą wiarę) i t. d. Oczywiście to samo odnosi się do wielu wyrazów prostych: *uči-telь* = 'ktoś uczący', *učen-ikъ* = 'ktoś uczony, nauczany', *učen-ije* = 'czynność udzielania nauki'. *kril-atъ* = 'mający skrzydła', *slěp-ьcь* = 'ktoś ślepy', *my-lo* = 'środek do mycia', *ši-lo* = 'narzędzie do szycia' i t. d.

Widzimy stąd, że wyraz prosty, wyraz złożony i wyrażenie syntaktyczne jednakowo są zbudowane według zasady dwuczłonowości pod względem znaczeniowym i między obu ich członami zachodzi związek równo- lub nierównorzędności. Badaniem tych stosunków zajmuje się składnia, dlatego też odróżniamy: składnię wyrazów prostych, składnię wyrazów złożonych, składnię wyrażeń syntaktycznych oraz składnię szczególnego rodzaju wyrażeń syntaktycznych czyli składnię zdania.

§ 204. W wyrażeniu syntaktycznem tylko równorzędnych członów może być więcej niż dwa, natomiast gdzie panuje stosunek nierównorzędności, tam tylko dwa człony mogą pozostawać w bezpośrednim z sobą związku, np. wyrażenie: *stary drewniany dom wiejski* składa się z czterech wyrazów, z których trzy stanowią równorzędne składowe części wyrażenia (*stary drewniany wiejski*) i każdy z nich wiąże się bezpośrednio z wyrazem *dom* w parzystą grupę członów nierównorzędnych, z których *dom* jest pojęciem określanem, a *stary* lub *drewniany* lub wreszcie *wiejski* — pojęciem określającem.

I. Wyrazy proste.

§ 205. Powiedzieliśmy, że wyraz prosty w języku stsł. składa się zawsze ze rdzenia lub też pnia i z jednego przyrostku. Jakkolwiek przyrostek ma niekiedy dość wyraźne znaczenie imienne np. *-telъ* = nomen agentis, *-ije* = nomen actionis, *-lo*, prasł. *-dlo* = nomen instrumenti i t. d. to jednak między rdzeniem a przyrostkiem nigdy nie zachodzi stosunek równorzędności. Zawsze jeden z tych członów wyrazu prostego jest względem drugiego określeniem i tylko chodzi teraz o to, który z nich uznać za pojęcie określane, a który za pojęcie określające.

Właściwie jest to pytanie nieistotne, bo jakkolwiekbyśmy je rozstrzygnęli, istoty rzeczy to nie zmieni, a istota rzeczy polega na tem. że stawiając w związku logicznym dwa pojęcia, z których każde może mieć zakres bardzo wielki, już przez samo ich zestawienie logiczne z sobą, wydzielamy z obu ich zakresów tę ich cząstkę, która jednakowo w obu tych zakresach się mieści np.

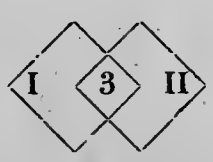

I. = *uči-*, *učen-*, *my-*, *ši-* i t. d.
II. = *-telъ*, *-ikъ*, *-ije*, *-lo* i t. d.
3. = *učitelь*, *učenikъ*, *učenije*, *mylo*, *šilo* i t. d.

Ogólnie przyjęto uważać człon drugi, t. j. końcowy za pojęcie określane, a człon pierwszy za pojęcie określające, a to z tej przyczyny, że przyrostek niekiedy tylko zakresem swoim zbliża się do pojęcia imiennego, mającego treść ograniczoną, często zaś przedstawia pojęcie o treści niezmiernie nikłej a o zakresie niezmiernie wielkim, przez co przyrostek staje się podobnym do zaimka nieokreślnego np. *ktoś*, *coś*, a nawet ma szerszy jeszcze od każdego z tych zaimków zakres, bo nawet odnosić się może zarówno do osoby jako też i do rzeczy. Takiemi np. są stsł. przyrostki *-ъ -a*, *-ъ* i inne.

Nazywają też człon drugi członem utożsamiającym, bo w nim pewne pojęcie, które chcemy przez cały wyraz oznaczyć. utożsamiamy ze wszystkiemi innemi pojęciami, wchodzącemi w zakres pojęcia, oznaczonego przez ten człon drugi np. w suf. *-ъ*, *-ъ* zawiera się pojęcie, na którego treść się składa tylko cecha rzeczowości

(lub osobowości) cecha jednostkowości i cecha męskości (rodzaj męski). Zakres tu więc jest tak obszerny jak np. zaimka *ten*.

Natomiast człon pierwszy wyraża cechę szczególną, która wyróżnia pewien przedmiot z pomiędzy innych, wskazanych przez zaimek *ten* lub oznaczonych przez przyrostek -ъ, lub ъ. Tak np. stsł. *vožd-ъ* = 'ten, co wodzi', 'ten wodzący' z prasł. **vod-jo-* a więc nie każda jakakolwiek osoba, na którą suf. -ъ wskazuje, ale tylko taka, która się odróżnia od wszystkich innych przez to, że 'wodzi', 'dowodzi'.

Podobnie stsł. *velьmožь* jest nie każdy 'mąż' ale tylko 'wielki', *bratučędo* jest nie każde 'dziecko' ale tylko mego 'brata', czyli mój 'bratanek'. Z czasem pierwotne znaczenie mogło ulec zmianie, np. *velьmožь* używano potem w znaczeniu 'męża znakomitego', czyli 'dostojnika'.

Ten sam stosunek członów zachodzi w wyrażeniu syntaktycznem; jednak tu porządek w układzie członów jest swobodny: taki, jak w wyrazie prostym a także (najczęściej) i w złożonym [1]) np. stsł. *dьnesьněago dьne* Z. Mat. 11, 23, lub odwrotnie (co właśnie bywa najczęściej) np. *zemli sodomьscě* tamże 24, *dьnь sądьny* 24, *otьcemь moimь* 27, *ierеomъ ediněmъ* 12, 4, *synъ člověčьsky* 8, *rękę suchę* 10 i t. d.

§ 206. W licznym szeregu imion łatwo postrzegamy, że znaczenie imienia zależy w pierwszym rzędzie od sufiksu: mamy więc sufiksy, służące wyłącznie do tworzenia rzeczowników, inne znów występują wyłącznie lub przeważnie w przymiotnikach. Nadto między jednemi i drugiemi jest znaczna liczba takich, których znaczenie można bliżej określić, ściślej ująć, gdy inne zdają się oznaczać tylko bardzo ogólnikowe pojęcie np. czegoś istniejącego lub pomyślanego w przestrzeni lub czasie.

Stosunek syntaktyczny pnia do sufiksu bywa łatwy do określenia w rzeczownikach, rzeczownik bowiem w całości swojej przedstawia pojęcie, zawarte w sufiksie, ograniczone pod względem zakresu przez pojęcie, zawarte w pniu [1]). Tak więc mamy rzeczowniki osobowe, których sufiks ma ogólne znaczenie osoby:

-inъ: *čeljadinъ* (jeden z czeladzi), *blъgarinъ*.

-janinъ lub *-ěninъ*: *graždaninъ* (mieszkaniec grodu). *seljaninъ* (wieśniak), *slověninъ* (Słowianin).

-unъ: *běgunъ* (uchodźca), *vědunъ* (mag, wieszczek).

-arь: *pekarь*, *lěkarь*, *zidarь* (garncarz, literalnie 'budowniczy') [2]).

---

[1]) Porządek członów tu niekiedy jest odwrotny np. stsł. *lękomorje*.

[2]) Wyrazy te są nowsze, p. Meillet: Études sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave II, 212.

-išťь: *otročišťь* (puerulus), *rabišťь* (servulus).

-ikъ: *grěšьnikъ*, *učenikъ*.

-telь: *datelь* (dawca), *učitelь* (nauczyciel).

Wszędzie tutaj sufiks symbolizuje ogólne pojęcie osoby płci męskiej, którą bliżej określa pień wyrazu; w sufiksie wyraża się człon utożsamiający, w pniu — odróżniający.

Takiż sam stosunek wyraźny zachodzi w innych kategorjach rzeczowników np. osobowych rodzaju żeńskiego, jak *-yni*: *bogyni*, *rabyni* (niewolnica), *drugyni* (towarzyszka), *grękyni* (Greczynka).

Sufiks ten jednak może mieć też znaczenie pojęcia oderwanego np. *dobryni* (dobroć), *lьgyni* (lekkość), *grьdyni* (duma, pycha). Podobne też znaczenie mają sufiksy:

-ьda: *vražьda* (wróżda, nieprzyjaźń), *krivьda*, *pravьda*.

-ьba: *molьba*, *služьba*, *strělьba*, *tatьba* (złodziejstwo), *lačьba* albo *alъčьba* (głód).

-ostь: *milostь*, *mladostь*, *boljestь*, *bujestь* (zuchwalstwo).

-tь: *čьstь* (cześć), *strastь* (namiętność), *vlastь* (władza), często skonkretyzowane: *mastь* (nie 'mazanie' ale 'maść', 'materjał użyty do mazania'), *pešťь* (piec).

-ělь: *gyběl*ь (zguba), *dětělь* [1]) (czyn), *kǫpělь*, *mlъčalь* (milczenie), *obitělь* (skonkretyzowane: miejsce zamieszkania), *pištalь*, *sopělь*, *svirělь* (wszystkie trzy w znaczeniu skonkretyzowanem: piszczałka, flet).

Imiona zbiorowe: *-ije*: *ǫglije* (węgle), *listije* (liście), ale z tym samym przyrostkiem tworzą się też imiona pojęć oderwanych: *sъdravije* (zdrowie), *milosrъdije* (miłosierdzie) od przymiotników: *sъdravъ*, *milosrъdъ* a wreszcie nazwy czynności lub stanu od imiesłowów biernych: *šitije*, *bytije*, *klętije*, *zvanije*, *rzvenije* i t. d. Tutaj więc zauważamy niestałość w znaczeniu przyrostka. Niekiedy sufiks ma niewiele znaczeń, ale zato znaczenia te są bardzo rozbieżne, np. wyżej przytoczyliśmy imiona oderwane z suf. *-tь* rodzaju żeńskiego, otóż imiona męskie z tymże suf. oznaczają osoby: *gostь*, *tatь* (złodziej), *tьstь*, *zętь*.

Natomiast imiona z suf. prasł. *-dlo* tworzą właściwie tylko jedną kategorję znaczeniową, mianowicie są to nazwy narzędzi (nomina instrumenti), choć w pewnym stopniu zróżniczkowane: stsł. *šilo* (szydło, narzędzie do szycia), *bilo* (dzwon), *ralo* (radło), *mylo* (mydło), *kadilo* (kadzidło), *grlo* (gardło = organ, którym się

[1]) Tutaj dzielimy *dět-člь*, kiedy indziej możemy apercypować: *dě-tělь*.

pożera), *žrьlo* (to samo), *žrělo* (w przenośnych znaczeniach: 'głos' w stsł., w innych językach 'źródło').

Przyrostek może mieć znaczenie 'czegoś małego' i wtedy jest tworzywem przy formowaniu rzeczowników zdrobniałych np. suf. *-ьkъ*: *domьkъ*, *synьkъ*, albo też ma znaczenie szczuplejsze 'małej istoty żywej' np. suf. prasł. *-ęt*: *dětę*, *lъvę*, *kozlę*, *telę*, *žrěbę*, *prasę* (prosię).

Trzeba jednak uznać, że przyrostków tak wyrazistych, jak dopiero co przytoczone, jest stosunkowo niewiele. Od stopnia ich wyrazistości zależy to, co nazywamy produktywnością przyrostka t. j. łatwość tworzenia z jego pomocą nowych wyrazów. Przyrostek może być wyrazistym dla językoznawcy, skoro ten zestawi szereg utworzonych z jego pomocą wyrazów np. w typie wyżej zaznaczonym *prav-ьda*, *mol-ьba*, tymczasem w codziennem użyciu przyrostki te przestały być produktywnemi. Bywa to prawdopodobnie dlatego, że wyrazów z tym lub owym przyrostkiem naogół się mało zachowało w języku (np. w polskim z suf. *-da*, *-ba* mamy zaledwie kilka okazów).

Gdy przeglądamy w gramatykach spisy wyrazów, utworzonych z pomocą różnych sufiksów, uderzy nas nierównomierna ich liczebność: jedne przyrostki we wszystkich okresach życia językowego tworzą mnóstwo coraz to nowych formacyj, inne przeciwnie. Najliczniejsze są wyrazy z sufiksami mającemi zakres znaczeniowy niezmiernie obszerny, pochodzenie często różne i wyodrębnienie dźwiękowe bardzo nieznaczne; do nich należą przyrostki: *-a*, *-ja*, *-o*, *-je*, *-ъ* (<*-o-* lub *-u-*), *-ь* (<*-jo-* lub *-i-*), przyczem dwa ostatnie przyrostki już na gruncie języka starosłowiańskiego dźwiękowo istnieć przestały. Otóż o nich powiedzieć trzeba, że były one wszystkie bardzo produktywnemi w przedhistorycznej dobie życia języków słowiańskich, ale już na gruncie języka starosłowiańskiego niemi być przestały i zachowały się tylko w tworach, odziedziczonych z czasów dawniejszych: *bogъ*, *mǫžь*, *košь*, *konь*, *dǫbъ*, *oko* (suf. praae. *-os*), *dъno* (suf. praae. *-o-*), *polje*, *morje*, *žena*, *rǫka*, *duša*, *volja* i t. d.; mają one jedną tylko cechę wspólną — że są rzeczownikami, a ta właśnie cecha wspólna zawiera się w przyrostku, mającym ogólne znaczenie: 'istota', 'rzecz istniejąca'; bliższe określenie tej 'istoty' czy 'rzeczy' musiało się zawierać w tem, co nazywamy tutaj rdzeniem lub pniem (pniem wtedy, gdy się składa z rdzenia i jakiegoś

sufiksu, nie będącego sufiksem końcowym, czyli członem utożsamiającym).

Dziś jednak to bliższe określenie prawie nigdy nic nam nie mówi; byłoby dla nas zrozumiałe, gdybyśmy zdołali uchwycić wewnętrzny związek zachodzący między brzmieniem pewnego rdzenia, a jego znaczeniem; tymczasem nie wiemy, co właściwie znaczy *pьs-*, *maz-*, *ok-* i t. d. Jeśli nam się uda od znaczenia abstrakcyjnego lub zbyt specjalnego dojść do konkretnego i ogólniejszego, wtedy już jesteśmy zadowoleni, że odnaleźliśmy „właściwą“ etymologję wyrazu np. *duša* od rdzenia *dъχ-* mającego znaczenie 'oddychać' albo *rǫka* od rdzenia *rǫk-* mającego znaczenie 'obejmować'. Dalej nie idziemy i iść nie możemy w dzisiejszej swojej analizie naukowej.

Ogół mówiących i tak daleko nie idzie: wyrazów nie analizuje i pojmuje je jako wyrazy jednoczłonowe; przy praktycznej nauce języka następuje bowiem bezpośrednie skojarzenie wyrazu z pewnem określonem pojęciem: *pies* — pewien gatunek zwierząt, *ręka* — pewien organ ciała ludzkiego, *źrebię* — młody koń i t. d.

Tylko tam, gdzie przyrostek odznacza się wyrazistością i dźwiękową i znaczeniową, łatwo mówiącemu wyraz, pojmowany przez niego jako wyraz jednoczłonowy, wydobyć „z pod progu świadomości“ na pole obserwacji świadomej i rozłożyć go na dwie części składowe; takiemi np. są rzeczowniki na *-ostь* polskie *-ość*, których liczba w polszczyźnie jest ogromna i ciągle się zwiększa.

Tak więc trzeba odróżniać syntetyczne pojmowanie rzeczownika (jako znaczeniowo jednolitego) od jego pojmowania analitycznego (jako złożenia z dwu członów). Przy analitycznem jego pojmowaniu zawsze odnajdujemy stosunek syntaktyczny między sufiksem, jako członem utożsamiającym, określanym, a rdzeniem (pniem), jako członem odróżniającym, określającym.

Ale to tylko teorja, która odawna przestała mieć zastosowanie w życiu praktycznem i co najwyżej stosowano ją zrzadka, mianowicie przy świadomem tworzeniu nowych wyrazów. Jeszcze wtedy, kiedy wymawiano (nie tylko pisano) sufiksalne *-ъ*, *-ь*, tak samo jak i dziś, gdy wymawiamy sufiksalne *-a*, *-o*, *-e* i t. d., już pojmowano wyrazy jako jednoczłonowe, t. j. funkcje każdej z ich składowych części skumulowano w całości wyrazu. Dlatego też teoretycznie możemy zawsze w każdym wyrazie słowiańskim wykryć dwa jego człony i określić wzajemny ich stosunek, ale w praktyce albo wcale

tej czynności nie wykonywamy, albo też wykonywamy ją podświadomie, gdy tworzymy nowe wyrazy, których nie czerpiemy wprost z zasobu pamięciowego.

§ 207. Jedność znaczeniowa wyrazu występuje jeszcze silniej w zakresie przymiotników. Niektóre formy przymiotnika w stsł. pod względem znaczeniowem stały jeszcze blisko rzeczownika np. *dobro*, *zlo* i t. d. czyli mogły być pojmowane jako formy przymiotnikowe lub rzeczownikowe. Ale stanowczą różnicę stanowiło to, że przymiotnik mógł przybierać różne przyrostki rodzajowe (męskie, żeńskie, nijakie) i tworzyć złożoną deklinację: *dobro-je*, *zlo-je*. Dalej były też przyrostki wyłącznie lub przeważnie przymiotnikowe np.

-ьskъ: *mǫžьskъ*, *božьskъ*, *dětьskъ*.
-okъ: *glǫbokъ*, *vysokъ*, *širokъ*.
-ьkъ: *gladьkъ*, *ǫzkъ*, *lьgьkъ*.
-atъ: *bradatъ*, *krilatъ*, *rogatъ*, *bogatъ*.
-ьnъ: *želězьnъ*, *zemlьnъ*, *slъnьčьnъ* (słoneczny).
inъ: *ženinъ*, *zvěrinъ*, *tatinъ* (złodziejski), *materinъ* (matczyn).
-ěnъ: *lьněnъ*, *olověnъ*.
-nъ: *plъnъ*, *těsnъ*, *slanъ* (słony).
-ovъ: *avraamovъ*, *adamovъ*, *alьfeovъ*, *izdrailevъ*, *isusovъ*.
-avъ: *krastavъ* (krostawy), *sědinavъ* (siwy), *krъvavъ*.
-ij: *božij*, *babij*, *kozij*.
-ъ < *-jo-*: *knęžь*, *člověčь*.

Znaczna jednak większość tych sufiksów zrzadka służy także do tworzenia rzeczowników np. *-ьkъ*: *jablъko*, *-ьn*: *bǫbьn*, *tǫtьnъ*, *ostьnъ*, *-avъ*: *rǫkavъ*, *drъžava*, *-ij*: *balij*, *sǫdij*, *-ь* (< *-jo*) i t. d.

Najwyraziстszemi są sufiksy imiesłowów: *-mъ* teraźniejszego biernego; *vezomъ*, *dvignomъ*, *umějemъ*, *trъpimъ* także *lakomъ*; *-enъ* lub *-nъ* przeszłego biernego: *vedenъ*, *danъ*, *znanъ*, *oděnъ*, *-tъ* przeszłego biernego: *jętъ*, *mytъ*. a jednakże i te sufiksy służą również do tworzenia rzeczowników np. *-mъ*: *dymъ*, *jama*; *-enъ*: *pьšeno*, *vrěteno*; *-tъ*: *pęto*, *vrata* i t. d. Jeżeli jeszcze przypomnimy sobie najpospolitsze przyrostki: *-ъ*, *-ь*, *-a*, *-o*, *-je*, służące zarówno do tworzenia rzeczowników, jak i przymiotników, dochodzimy wtedy do przekonania, że pierwotnie nie było różnicy zasadniczej przy formowaniu rzeczowników i przymiotników.

§ 208. Nie znaczy to bynajmniej, ażeby wogóle nie odróżniano rzeczownika od przymiotnika, tylko to odróżnianie musiało

polegać na czem innem: jeśli w obu formacjach części składowe były jednakowe (rdzeń i przyrostek), nieraz też same (*dobrъ* jako rzeczownik i *dobrъ* jako przymiotnik), jeśli stosunek ich był niezmienny (przyrostek wyrażał pojęcie określane, rdzeń — określające), to można przypuścić, że rzeczownik stawał się przymiotnikiem w wyrażeniu syntaktycznem, w którem miał on funkcję określenia przy jakimś rzeczowniku np. *starъ* = *starьcь*, por. łac. *senex*, *juvenis*, ale *starъ člověkъ*. Ponieważ jednak imię określające niekoniecznie musi być przymiotnikiem, ale może pozostać rzeczownikiem (dopowiedzenie), przeto możliwem jest też przypuszczenie, że imię mogło być początkowo postrzegane jako rzeczownik, o ile w tem postrzeganiu dominował człon utożsamiający, pojęcie substancji, istoty, osoby, wyrażone w sufiksię, lub też jako przymiotnik, o ile dominował człon odróżniający, pojęcie cechy, wyrażone w rdzeniu [1]).

§ 209. Liczebniki główne nie przedstawiają nic szczególnego: pod względem syntaktycznym są one przymiotnikami (*edinъ*, *dъva*, *oba*, *trije*, *četyre*) lub rzeczownikami (wszystkie inne); pierwsze mają funkcję określeń zupełnie taką samą jak przymiotniki np. *kъ edinomu glagolu* M. Mt. 27, 14 podobnie jak: *po glagolu tvoemu* Lc. 1, 38, *trьmi dьnьmi* M. Mt. 26, 61, jak *mъnogymi dьnьmi*; natomiast *pęti xlěbъ* Mt. 14, 17, jak *tъmojǫ talantъ* (rzeczownik w dopełniaczu). Liczebniki porządkowe są przymiotnikami.

§ 210. Zaimki formalnie też składają się każdy z dwu członów, ale ich stosunek wzajemny jest bardzo zaciemniony; w każdym razie charakter zaimka: wskazującego, pytajnego, względnego zależy od członа odróżniającego stsł.: *takъ*, *taka*, *tako*, *kakъ*, *kaka*, *kako*, *jakъ*, *jaka*, *jako*. Zaimki dzielą się na rzeczownikowe, t. j. używane w funkcji rzeczowników np. osobowe *ja*, *ty*, wskazujące: *tъ*, *ovъ*, *onъ* i t. d.; przymiotnikowe np. dzierżawcze: *moj*, *našь*, wskazujące, pytajne lub względne *takъ*, *kakъ*, *jakъ*, liczebnikowe: *toliko*, *koliko*, *jeliko* i t. d.

§ 211. Zasadniczo od rzeczowników i przymiotników różni się czasownik, o ile rozumiemy pod tą nazwą osobowe formy czasownika. I on wprawdzie składa się z dwu członów, jakkolwiek człon drugi, t. j. przyrostek niezawsze wyodrębnia się wyraźnie, zlewając się fonetycznie z końcową samogłoską osnowy: *vez-ǫ*, *jes-mь*,

---

[1]) Jan Łoś: Stosunek zdania do innych typów morfologicznych, osobne odbicie z tomu 46 Rozpraw Wydz. filol. Akad. Um. w Krakowie 1909.

vez-ěši, lub *veze-ši*, *da-si*, *veze-tъ*, *jes-tъ*, *veze-mъ*, *jes-mъ*, *veze-te*, *jes-te*, *vez-ętъ*, *dad-ętъ*, *veze-vě*, *veze-ta*, *veze-te*. Różnica polega na tem, że 1) sufiks występuje w funkcji zaimka osobowego 1 lub 2 osoby, albo też w funkcji zaimka nieokreślnego (w formie 3 osoby); 2) postrzegamy w formie czasownikowej normalnie z jednakową siłą, z jednakową wyrazistością i pojęcie członu utożsamiającego (jako wykonawcę czynności lub jako podmiot stanu pewnego) i zarazem pojęcie, zawarte w członie odróżniającym: pojęcie czynności lub stanu pewnego.

Do tego stopnia pojęcie zawarte w sufiksie jest wyraźne w naszej świadomości, że gdy używamy zaimka osobowego, to tylko w funkcji już nie syntaktycznej, ale raczej stylistycznej, mającej na celu silniejsze zaznaczenie tego pojęcia, zazwyczaj osiągane przez powtórzenie wyrazu: *otъvrъgǫ sę ego i azъ* M. Mt. 10, 33, albo przy przeciwstawieniu: *slyšaste, ěko rečeno bystъ... azъ že glagoljǫ* M. Mt. 5, 39.

Jedynie tylko przy formie 3 osoby rzeczownik oddawna utracił znaczenie dopowiedzenia i nabrał znaczenia istotnego podmiotu, gdyż podmiot formalny w czasowniku 3 osoby ma znaczenie zaimka nieokreślnego np. *idzie* (niewiadomo: ktoś czy coś) albo zaimka anaforycznego, gdy skąd inąd znamy nazwę podmiotu np. gdy mowa o zegarze, wtedy *idzie* daje dostateczny grunt do zrozumienia: *ten* (t. j. zegar) *idzie*. Przy znacznie słabszej wyrazistości znaczeniowej sufiksu 3 osoby [1]) łatwo przechodziło jego znaczenie na rzeczownik, będący właściwie nie podmiotem ale tylko dopowiedzeniem podmiotu, ale ponieważ przeniesienie to dokonywa się zawsze, przeto rzeczownik uznajemy za właściwy podmiot np. *zegar idzie* stsł. *idą narodi* M. Mt. 8, 1 lub inne imię np. *ne udobь vъnidetъ bogatъ vъ cěsarestvie nebesъskoe* M. Mt. 19. 23, *prokaženъ klaněše sę* M. Mt. 8, 2. W braku imienia wskazanego lub domyślnego człon utożsamiający t. j. podmiot pozostaje nieokreślonym np. *privěsę kъ nemu běsъny mъnogy* M. Mt. 8, 16 (= przyprowadzono). Niesłusznie takie zdanie nazywają nieosobowem lub bezpodmiotowem, zdajemy sobie bowiem sprawę z tego, że tej czynności ktoś dokonał, tylko kim on był, nie wiemy. Natomiast ponieważ zaimek *onъ* sam przez się nie dodaje nic do tego, co się zawiera w końcowym sufiksie 3 osoby [1]), przeto ma funkcję

---

[1]) Sufiks końcowy mógł zniknąć, ale funkcja jego zostaje np. w 3 os. imperfektu lub aorystu: *iděaše*, *ide*; podobnie w 2 os. l. p. tychże czasów.

taką samą, jak zaimki osobowe, albo też funkcję zaimka anaforycznego, zastępującego rzeczownik: *ěže bo onъ (отьць) tvoritъ, si i synъ takožde tvoritъ* M. Io. 5, 19.

Ponieważ rzeczownik lub przymiotnik (tak samo liczebnik, zaimek) oddawna już utraciły charakter dwuczłonowości, przeto ani jeden, ani drugi sam przez się nie może być dziś brany w funkcji dwuczłonowego wyrażenia syntaktycznego; natomiast wyraźnie dwuczłonowa forma osobowa czasownika sama przez się jest takiem wyrażeniem syntaktycznem i to tym szczególnym jego rodzajem, który nazywamy zdaniem.

II. Wyrazy złożone.

§ **212**. Pod względem syntaktycznym zrosty tem tylko różnią się od właściwych złożeń (por. § 120), że wyraźnie zaznaczają stosunek syntaktyczny zachodzący między ich składowemi częściami np. *bratučędo* obok *bogorodica* (por. stp. *bogurodzica*), *dobrъji* obok *plъnoluna*, w zrostach bowiem pierwszy człon jest formą przypadkową, a więc zrost formalnie jest identyczny z wyrażeniem syntaktycznem, w złożeniu zaś pierwszy człon ma formę tematu, ale znaczenie — formy przypadkowej.

Dlatego też przypuszczamy, że i złożenia były pierwotnie zrostami wyrażeń syntaktycznych, w których człon odróżniający występował jeszcze w formie czystego tematu. Wykazać, które złożenia słowiańskie wiekiem swym sięgają tak odległej starożytności, niepodobna, zasób bowiem słownikowy ciągle się zmieniał, stare wyrazy wychodziły z użycia, a na ich miejsce powstawały nowe, będące już formacjami analogicznemi do złożeń starych. Tak np. *bogorodica* jako termin chrześcijański powstał w tym czasie, kiedy tematu już oddawna nie używano w funkcji formy przypadkowej, nie jest więc zrostem wyrażenia syntaktycznego **bogo rodica*, lecz powstał na miejscu wyrażenia *boga rodica* lub *bogu rodica* na podobieństwo starszych gotowych w języku złożeń z tematem imiennym w pierwszej części.

§ **213**. W językach arjoeuropejskich, przynajmniej niektórych, trafiają się wyrazy, złożone z równorzędnych członów; indyjscy gramatycy ten typ nazwali d v a n d v a. W języku stsł. są one rzadkie np. zrost *bratъsestra* (brat i siostra), złożenia: *bogočlověkъ* (bóg i człowiek zarazem), *blagolěpъ* (dobry i piękny).

§ 214. W wyrazach więc złożonych, przynajmniej starego ogólno arjoeuropejskiego typu, prawie zawsze człon drugi jest członem utożsamiającym, pierwszy — odróżniającym. W stsł. *lǫkomorje* (zatoka morska) zam. oczekiwanego **morjelǫkъ*, a. **morjelǫka* mamy rzadki wyjątek, przeczący ogólnej zasadzie, tak samo og. słow. **pol-dьnę* stsł. *pladьne* = połowa dnia, południe.

Ten normalny stosunek członów występuje najwyraźniej w złożeniach typu, zwanego w nowszej gramatyce typem ezocentrycznym, na który składają się złożenia, nazwane przez indyjskich gramatyków karmadhārāya (ich pierwsza część ma formę lub funkcję przymiotnika, t. j. przydawki lub dopowiedzenia) i złożenia, przez tychże gramatyków nazwane tatpuruša (w pierwszej części forma lub funkcja przypadku zależnego) np. *plъnoluna* (karmadhārāya), *bratučędo*, *bogorodica* (tatpuruša). Typem ezocentrycznym nazwano ten rodzaj złożeń dlatego, że znaczenie całości mieści się w zakresie znaczenia jednego z członów, mianowicie najczęściej drugiego (*-luna*, *-čędo*, *-rodica*) wyjątkowo pierwszego (*lǫka-* = zatoka).

§ 215. Znaczeniową odmianę obu tych rodzajów stanowią tak zwane dawniej dzierżawcze złożenia lub zrosty, według terminologji gramatyków indyjskich — bahuvrīhi, u nowszych gramatyków europejskich noszące nazwę egzocentrycznych, gdyż znaczenie całości jest poza zakresem znaczenia każdego oddzielnego członа; w nowych językach słowiańskich wyrazów takich jest bardzo wiele np. p. *białogłowa*, *listopad* (nazwa nie samego opadania liści, ale jednego z miesięcy w roku) i t. p. W stsł. ten typ jest dość rzadki np. między innemi można do niego zaliczyć wyraz *trьzǫbъ* = 'narzędzie o trzech zębach', 'widły'.

Naogół język stsł. obfituje wprawdzie w wyrazy złożone, ale prawie wyłącznie są one literalnem tłumaczeniem takichże wyrazów greckich, mimo to jednakże i tutaj rozwój tych formacyj szedł w kierunku, praktykowanym też w innych językach słowiańskich. Jedną z właściwości tego kierunku było to, że wyrazy tak zw. egzocentryczne (bahuvrīhi) były rozumiane nie jako twory dzierżawcze, ale jako wyrażenia atrybutywne w rodzaju epitetów, mających skłonność do przybierania formy złożonych przymiotników. Do takich należą: *pьsoglavъ*, *gologъšь*, *krъnonošь*, *malovèrъ*, *milosrdъ*, *suχorǫkъ*, gdzie w drugiej części stojący rzeczownik przybierą formę rodzajową odpowiednio do rodzaju rzeczownika, którego jest epitetem

np. *mǫžь pьsoglavъ*, *žena krъnonosa*. Można jednak złożone pojęcie, zawarte w tych wyrazach, oznaczyć przez zwrot dzierżawczy np. 'mający głowę psa', 'mająca nos obcięty'. Trzeba dodać, że przejście od znaczenia ezocentrycznego do egzocentrycznego dokonywa się nietylko w wyrazie złożonym, ale i w luźnem wyrażeniu syntaktycznem; mówiono więc zapewne *otьrokъ goly ǫsy*, *člověkъ suχa rǫka*; zanim te epitety czy przezwiska przez analogję do innych złożeń przybrały formę złożeń, już ich znaczenie pojmowano synegdochicznie (pars pro toto); jakoż w różnych językach słowiańskich nie brak na to dowodów np. serbs. *paun zlatno pero* (paw złotopióry), *Barani kożuszek*, *Czerwony kapturek* i t. d.

§ 216. Osobną grupę stanowią złożenia z werbalnym elementem w pierwszej części; znajdują się one tylko w jęz. greckim, łacińskim, niemieckim i słowiańskich, inne języki pokrewne ich nie znają. Wskutek tego przyjęto powszechnie w nauce, że rozwinęły się one w każdym z tych czterech szczepów językowych niezależnie. Genezą ich zajął się specjalnie H. Osthoff w pracy Das Verbum in der Nominalcomposition im Deutschen, Griechischen, Slavischen und Romanischen, Jena 1878, a także Brugmann w Grundriss d. vergl. Grammatik der indogermanischen Sprachen T. II wydanie II, Strassburg 1906 i 1911. Dotychczas, co się tyczy genezy słowiańskich tych złożeń, najpopularniejszą jest teorja Osthoffa, według której takie typy wyrazów jak np. polskie *Mścisław* powstały z pierwotnych zrostów, w których pierwszej części była forma dopełniacza rzeczownika **mьstь* (= zemsta), co z czasem zaczęto rozumieć, jako formę rozkaźnika *mьsti* (= mścij); tym sposobem pierwotne znaczenie *Mścisław* = 'sławę zemsty mający' zmieniono na: 'mścij sławę'. Osthoff w swojem rozumowaniu, które tu oczywiście w najpobieżniejszem streszczeniu podajemy, oparł się tylko na fakcie, że element werbalny w pierwszej części złożeń nie może być pierwotnym, jako ograniczony do kilku zaledwie szczepów językowych, oraz że musiał się przekształcić z elementu pierwotnie imiennego. W zasadzie spostrzeżenie jest zapewne słuszne, ale nie idzie za tem, aby proces ten dokonał się tak właśnie, jak to sobie Osthoff wyrozumował. Dowodzenie bowiem jego opiera się na rozumowaniu i na porównywaniu materjału późnego, zebranego u różnych narodów słowiańskich, przytem prawie wyłącznie ograniczonego do złożeń z elementem werbalnym na *-i*.

Tymczasem można wątpić przedewszystkiem, czy złożenia z przypadkową formą imienną w pierwszej części są istotnie tak bardzo starożytne, jak to przypuszcza Osthoff. Jeżeli bowiem weźmiemy pod uwagę takie imiona jak: *Mścisław*, *Rościsław*, *Wrocisław* i in. to obok nich znajdujemy też zapewne starsze od nich: *Miesław* < **mьstьslavъ*, *Rosław* < **rostьslavъ*, *Wrocław* < **vortьslavъ*, a także imiona *Czesław* < **čьstьslavъ*, *Lesław* < **lьstьslavъ*, *Wiesław* < **věstьslavъ*, *Gosław* < **gostьslavъ*, **Leśmir* < **lьstьmirъ*, por. nazwę miejscowości *Leśmierz* i in., które nie mają odpowiedników z pierwszą częścią na *-i*. Wobec tego możemy przypuścić, że w pierwszej części pierwotnie występował raczej temat na *-ь*, oczywiście imienny, który z czasem można było pomieszać z werbalnym. Po wtóre w bardzo starych złożeniach pierwsza część ukazuje się w formie rdzenia (nie na *-i*), który mógł być uznawany za mający znaczenie imienne lub werbalne np. imiona polskie: *Czębor* XV w. (*čьn-*), *Sieciech* XIII w. (*sě-*), *Dolebor* 1402 (*dolě-* temat wyraźnie czasownikowy), *Uniesław* (*unè-* temat czasownikowy) często z prefiksem, który też wskazuje na czasownikowe znaczenie rdzenia. *Zbylut* < *sъby-*, *Pojęgrodza* 1153, *Objęgor* XVI w., *Przesławice* wyraz pochodny od *Przejesław* por. r. *Perejaslavlь*, *Sęgrodz* < *sję-*, *Naczęsław* i t. d. Wreszcie w pierwszej części tych złożeń ukazują się też formy werbalne na *-o-* nie na *-i-* i to w starożytnych formacjach. Właśnie między nielicznemi okazami tego rodzaju złożeń w języku stsł. znajdujemy *vrъtoglavъ*, któremu też i p. *wartogłów* w zupełności odpowiada, co wskazuje na starożytność formacji, wobec czego p. *wiercipięta* musimy uznać za nowotwór.

W zabytkach starosłowiańskich niema wcale złożeń z pierwszą częścią werbalną na *-i* z wyjątkiem imion: księcia morawskiego *Rostislavъ* i księcia czeskiego *Borivoj*, oczywiście więc już ten typ imion był rozpowszechniony wśród Słowian, nietylko zachodnich skoro przypomnimy sobie imię księcia chorwackiego *Muntimir*, gdzie jeszcze zachowało się brzmienie samogłoski nosowej (właściwie *Mętimir*).

Z tych imion trudno wywnioskować, jaki w nich postrzegano stosunek syntaktyczny między obu członami; w każdym razie nie były to już złożenia ezocentryczne jak niem. *waschwasser* — woda do gotowania, *trinkhorn* = róg do picia, *singvogel* — ptak śpiewający. Tu już typ przekształcił się na egzocentryczny. *Rostislavъ* = 'roszczący sławę' (stp. *rościć* = 'hodować'), *Mętimir* 'mącący spokój ludziom'.

Jeden tylko *Borivoj* mógłby być rozumiany, jako złożenie ezocentryczne: 'borzący się t. j. walczący wojownik'. Zauważyć trzeba, że w starych imionach tego typu zmienia się forma drugiego członu odpowiednio do względów na rodzaj całości, a więc męski *Rostislavъ* a nie **Rostislava* jak to bywa w późniejszych złożeniach tegoż gatunku: s. *varikaša*, p. *wiercipięta* i t. d. W ogólności trudno sądzić o stosunku syntaktycznym składowych części imion własnych, przypuszczać bowiem można (jak to wiadomo napewno z innych języków), że imiona te tworzono sztucznie, mianowicie łącząc celowo różne części imion, używanych zazwyczaj w rodzie pewnym, więc np. z *Vojslav*, *Blizbor* można było utworzyć skombinowane *Vojborъ*, *Slavibor* lub *Slavobor*, *Borivoj* i t. d.

§ **217.** Syntaktyczne znaczenie prefiksu jest dwojakie: przyimkowe lub przysłówkowe: pierwsze normalnie występuje w złożeniu z rzeczownikiem, drugie — w złożeniu z przymiotnikiem lub też czasownikiem.

Złożenia prefiksalno-rzeczownikowe, gdzie prefiks ma znaczenie przyimka, są egzocentryczne: wyrażają pewne pojęcie, pozostające w takim stosunku do pojęcia, zawartego w drugiej części złożenia, jaki jest wskazany przez prefiks-przyimek np. stsł. *zagradije* = suburbium, miejscowość *za grodem* położona, *bezzakonije* = postępowanie *bez prawa*, *obьnoštije* = pervigilium, czuwanie przez całą noc trwające, *otišije* = locus tranquillus, zakątek koło miejsca, gdzie cichość panuje, *poglavije* — caput, *pogorije* — montes, *podvorije* = podwórze, *podolije* — podole, dolina (*po* — oznacza kierunek wzdłuż czegoś albo trwanie w ciągu jakiegoś czasu). W ostatnich przytoczonych tutaj złożeniach egzocentryczność znaczenia zaciera się; być może, iż *poglavije*, *pogorije* pierwotnie znaczyło miejsce na wierzchu głowy, szczytowy grzebień pasma górskiego, *podolije* zaś linję najniższą wzdłuż doliny się ciągnącą, z czasem jednak *poglavije* utożsamiło się znaczeniowo z wyrazem *glava*, *pogorije* z *gora*, *podvorije* z *dvorъ* i t. d. Te wszystkie wyrazy jednak nie są właściwie złożeniami, lecz wyrazami pochodnemi z syntaktycznych wyrażeń: *za gradomь*, *bez zakona*, *po dvoru* i t. d.; nie wszystkie pierwowzory dadzą się odtworzyć; może takie, jak np. *otišije*, utworzone zostały analogicznie do istniejących już dawniejszych złożeń tego typu. W każdym razie mamy tu sufiks wtórny *-ije*, a raczej taką wtórną formację, jak np. *blagolěpije*, wyraz pochodny od *blagolěpъ*.

Istnieją jednakże złożenia, w których drugiej części występuje wyraz używany samodzielnie np. *zalysina* — recalvities, *zamrazъ* — p. *zamróz*, *otъrodъ* — progenies, *pavečerьnica* — breve officium vespertinum, *padъšti* — privigna, pasierbica. Tu wydaje się stosunek członów taki sam: *zalysina* właściwie miejsce za łysiną, *zamrazъ* — sędzielizna na ścianach i drzewach po mrozie, *pavečerьnica* — nabożeństwo odprawiane w ciągu wieczoru, *padъšti* — osoba zajmująca miejsce po córce rodzonej i t. d. niekiedy z osobnym przyrostkiem *povo(d)nъ* — diluvium por. p. *powódź*, właściwie stan rzeczy po wystąpieniu wody z brzegów.

Prefiks w znaczeniu przysłówka występuje głównie w połączeniu z czasownikiem np. *otъχoditi* — iść od czegoś, *priχoditi* — iść, by się znaleźć *przy* czemś, *naχoditi* — iść *na* coś, stąpić *na* coś, *vyχoditi* — iść *na zewnątrz* czegoś, *prěχoditi* — iść *przez* coś i t. d. Oczywiście od tych czasowników tworzy się wiele wyrazów pochodnych jak: *vyχodъ*, *prěχodъ*, *priχodъ* i t. d., które już właściwie nie są złożeniami, jakkolwiek w nich można jeszcze często odnaleźć właściwe znaczenie prefiksu.

Niezawsze jednak się to udaje np. *pamętь* przy *pomьněti* może być albo złożeniem samodzielnem (ze względu na *pa-*, por. § 120) albo też pochodnem od złożonego czasownika; podobnie *paguba* — pernicies, *povęzъ* raczej wygląda na pochodne od **povęzati*, może także *povarъ* — coquus, *pobrězgъ* — diluculum, choć nie znamy złożonych w ten sposób czasowników. Stosunki nieraz się znacznie zacierają, a brak nam źródeł historycznych, w których śledzilibyśmy stopniową zmianę znaczenia tej kategorji wyrazów.

§ 218. Partykuła *ne* w wyrażeniu syntaktycznem oznacza często proste zaprzeczenie np. *kako ne razuměete, ěko ne o хlěběχъ vamъ vъnimati rěχъ* M. Mt. 16, 11; *ne ěko azъ χoštǫ, nъ ěkoże ty* M. Mt. 26, 39; w innych wyrażeniach *ne* nadaje wyrazowi, do którego się odnosi, znaczenie wręcz sprzeczne z jego znaczeniem pozytywnem np. *ne dostoino estъ vložiti ego vъ karvanǫ* M. Mt. 27, 6 = 'nie należy, nie trzeba, nie można'.

To właśnie znaczenie występuje najczęściej w złożeniach np. *nevolja* nie znaczy 'non voluntas', ale 'necessitas'; *godovati* 'być zadowolonym', *negodovati* — 'być niezadowolonym, gniewać się, oburzać się'; *neizrekomъ* nie znaczy 'non dictus', lecz 'ineffabilis'; *veléti* 'jubere', *ne veléti* 'non jubere', *nevelěti* 'vetare'; *velij* 'magnus', *ne velij* 'non magnus', *nevelij* 'parvus'.

§ 219. Prefiks jednak różni się od przysłówka tem, że nietylko ogranicza zakres pojęcia wyrażonego przez czasownik, ale nadto: a) zmienia gatunek czasownika, nadając czasownikom niedokonanym znaczenie dokonanych, b) niekiedy czasownik nieprzechodni zmienia na przechodni.

a) W języku stsł. przemiana gatunku czasownika przez dodanie prefiksu jest zupełnie zwyczajna, normalna np. przy formach niezłożonych czasu teraźniejszego: *vedǫ*, *žegǫ*, *bojǫ sę*, *nesǫ*, *bijǫ* i t. d. też same formy z prefiksami mają znaczenie — jako dokonane — czasu przyszłego np. *vъvedǫ*, *vъzžegǫ*, *vъzbojǫ sę*, *iznesǫ*, *pobijǫ* i t. d.

b) Nie tak powszechną jest zmiana bezprzedrostkowego słowa nieprzechodniego na przedrostkowe przechodnie np. *byti* (esse), *zabyti čьto* (oblivisci); *pljujǫ* (spuo), *zapljujǫtъ ji* M. Lc. 18, 32; *baviti* (manere), *izbaviti* (redimere); *χoditi* (ambulare), *obχoždaše gradъ* M. Mc. 6, 6; *sěsti* (sedere), *osędǫtъ tę* Lc. 19, 43 i t. d. Niekoniecznie trzeba tu upatrywać czysto gramatycznej przyczyny, która polega na tem, że początkowo przyimek można było kojarzyć albo bezpośrednio z przypadkiem rzeczownikowym, albo z czasownikiem i w tym drugim wypadku kojarzenie: przyimek + przypadek ustąpiłoby miejsca kojarzeniu: czasownik + przypadek np. *iść do prawdy* = *dojść prawdy*. Tu mogły też działać ogólniejsze przyczyny stopniowych zmian znaczenia, czyli różnorodne kojarzenia znaczeniowe. Tak np. w przekładzie stsł. ewangelij jeszcze *naiti* nie ma znaczenia 'invenire' = znaleźć, lecz tylko 'zejść na coś lub na kogo': *duχъ svęty naidetъ na tę* M. Lc. 1, 35; podobnie pozostają nieprzechodniemi: *oblęzi* (= pozostań) *sъ nama* Lc. 24, 29; *posędi* ('siądź', a nie 'posiądź') Lc. 14. 10 i t. d.

III. Wyrażenie syntaktyczne.

§ 220. Z tego, cośmy dotychczas powiedzieli, wiemy, że wyrażenie syntaktyczne różni się od wyrazu prostego lub złożonego, a zwłaszcza od zrostu, tylko cechami podrzędnemi:

1) porządek członów jakkolwiek niekiedy utrwala się tradycyjnie, jednak zasadniczo jest swobodny np. w M.: *vъ domъ svoj* Mt. 8, 13, *vъ svoj gradъ* Mt. 9, 1, *na raspǫtiχъ stojęšte* Mt. 6, 5, *vъnidi vъ klětь* Mt. 6, 6; *χlěbъ daždь* Mt. 6, 11; *otъpusti dlъgy* Mt. 6, 12 i t. d.

2) Stosunek syntaktyczny członów wyraża się formalnie w sposób wyraźny i zdecydowany.

3) Dzięki też temu wszelkie możliwe stosunki logiczne między pojęciami mogą być językowo oznaczone z pomocą wyrażeń syntaktycznych bez niebezpieczeństwa nieporozumień. Tutaj występuje w całej pełni bogactwo funkcyj różnych form gramatycznych np. przypadków. rodzajów, liczb, osób, czasów, trybów i t. d. w zakresie członа określającego czyli odróżniającego.

A. Właściwości imienia lub zaimka.

Rzeczownik.

§ 221. Rzeczownik we wszystkich przypadkach z wyjątkiem mianownika i wołacza występuje w wyrażeniu syntaktycznem jako człon odróżniający, a nadto już bez żadnych ograniczeń jest członem odróżniającym, gdy kojarzy się syntaktycznie z innym rzeczownikiem w tym samym przypadku. Nazywamy go wtedy dopowiedzeniem, np. *iměše brěmę χlěby čisty* Supr. 291, 6; *podobьno estъ cěsarstvije nebesьskoe člověku kupьcu* Z. Mt. 13, 45; *prědanu byti vъ rųcě člověkъ grěšьnikъ* Z. Lc. 24, 7; *irodъ cěsarъ sъmęte sę* Ass. Mt. 2, 3; *ty vithleeme, zemle ijudova* Ass. Mt. 2, 6. Z przytoczonych przykładów widać, że dopowiedzenie z rzeczownikiem przez nie określanym może się nie zgadzać w rodzaju i liczbie. Dopowiedzenie może mieć przy sobie imiesłów słowa posiłkowego: *kako ty, judej sy, otъ mene piti prosiši, ženy samarěnynę sǫštę?* M. Io. 4. 9.

W tej funkcji rzeczownik używa się niekiedy przy przymiotniku lub zaimku dzierżawczym. który zastępuje formę zależnego przypadku rzeczownika (zwykle dopełniacza) np. *vъ domu davidově otroka svoego* Z. Lc. 1. 69 (zam. *davida otroka*); *tebe radi prijęχъ obrazъ tvoi raba* Supr. 469, 1.

Do właściwości każdego rzeczownika należy rodzaj i liczba. Rodzajów jest trzy: męski, żeński i nijaki zależnie przedewszystkiem od końcówki: rzeczowniki na -ъ w N. sg. i na -ь z praae. -*jo*- są rodzaju męskiego, kończące się zaś na -*o*, -*e*, -*ę* są rodzaju nijakiego. Rzeczowniki na -*a*, -*i*, -*y* są rodzaju żeńskiego z wyjątkiem osobowych, oznaczających osoby płci męskiej np. *vojevoda, sluga, sǫdi, bali.* Jedynie tylko rzeczowniki na -ь z praae. -*i*- dzielą się na żeńskie (większość) i na męskie np. *pǫtь*, i tu w osobowych

rozstrzyga płeć osobnika np. *tatъ, zętь, tъstь* są z natury rzeczy masculina.

Liczb w deklinacji rzeczowników (a także w ogólności imion, zaimków i czasowników) język stsł. liczy trzy: pojedynczą, mnogą i podwójną. Pojedyncza oznacza jednostkę, podwójna — dwie jednostki, mnoga — trzy i więcej jednostek. Oczywiście formom każdej z tych liczb przysługują różne końcówki, otóż konflikt między formą a znaczeniem zachodzi tylko wtedy, kiedy rzeczownik mający formę właściwą liczbie pojedynczej, oznacza pojęcie zbiorowe, wtenczas bowiem może on być pojmowany jako mnogość p. § 230.

Rzeczowniki t. zw. materjalne zazwyczaj nie mają liczby mnogiej, np. *krъvь* (prasł. **kry*) używa się tylko w l. poj.; jedyny wyjątek w tłumaczeniu ewangelji jest odbiciem tekstu greckiego: *otъ krъvij* — ἐξ αἱμάτων M. Io. 1, 13. Tak samo w psałterzu.

Liczba podwójna zachowuje się w najdawniejszych zabytkach naogół wiernie, zrzadka jednak bywają jej formy zastępowane przez formy liczby mnogiej. Tak np. czytamy w M.: *azъ i otecъ edino esvě* Io. 10, 30 ale w drugiem miejscu: *otьče... da bǫdǫtъ edino ěkože i my* (zam. *vě*) Io. 17, 11, por. *vě ne věvě* (my oboje nie wiemy) Io. 9, 21.

Przymiotnik.

§ 222. Ponieważ deklinacja złożona w zasadzie powstała przez zrośnięcie się formy przymiotnikowej (lub imiesłowowej) z odpowiednią formą rodzajnika, przeto w stsł. przekładzie pisma św. przez deklinację złożoną tłumaczy się greckie przymiotniki użyte z rodzajnikiem, a natomiast przez niezłożoną — przymiotniki użyte bez rodzajnika. Bywają jednak uchylenia od tej zasady np. *tъ vy krъstitъ duχomь svętymь* (ἐν πνεύματι ἁγίῳ) M. Mt. 3, 11.

Naogół deklinacja niezłożona ukazuje się rzadziej: mamy ją w zwrotach Dativus cum infinitivo, np. *bystъ že umьrěti ništjumu i nesenu byti anǯely* M. Lc. 16. 22; *lěpo imъ bě ženoję poběždenomъ byti* Supr. 434, 17... W zwrocie Dativus absolutus np. *isusu roždьšju sę* Ass. Mt. 2, 1... W orzeczniku przy spójce np. *něsmь dostoinъ* Ass. Mt. 3, 11; *mъnozi sǫtъ zvani* Mt. 22, 14... Tam, gdzie zachodzi Ac. lub G. praedicativus, np. *pravy tvorite stьzę ego* As. Mt. 3, 3; *ne možeši vlasa edinogo bělа li črъna sъtvoriti* M. Mt. 5, 36... Kiedy mowa o nieznanej osobie lub rzeczy np. *sъtъniku že eteru rabъ bolę zělě umiraaše* M. Lc. 7, 2; *bě že edinъ bolę lazarъ*

Io. 11, 1; *ubogъ něky glagolaaše* Supr. 551, 26, ale potem o tymże ubogim jako już znanym: *dastъ kljusę uboguumu* 552, 1; *vidě edinę vьdovicǫ ubogǫ*... (po czem zaraz:) *vьdovica si ubogajě* M. Mt. 21, 2—3... Często też przy objekcie, np. *viděvъ že mnogy fariseję i sadukeję grędǫštę* Mt. 3, 7. Ass. *viděvъši petra grějǫšta sę* Mc. 14, 67...

Jeśli dwa lub więcej przymiotników lub imiesłowów ściąga się do jednego rzeczownika, to zwykle tylko pierwszy ma formę złożoną, np. *blaženii ne viděvъšii i věrovavъše* Supr. 532, 15; bywa jednak i inaczej np. *blaženi ne viděvъšei i věrovavъšei* M. Io. 20, 29.

W ogólności wcześnie okazuje się skłonność do ograniczeń w użyciu form niezłożonych, to też już najdawniejszy przekład ewangelij do zdań pytajnych wprowadza deklinację złożoną: *kъto estъ kosnǫvy sę mьně* M. Lc. 8, 45; *kъto estъ prědajej tę* M. Io. 10, 11. Tu jednak przymiotniki lub imiesłowy nie są właściwie orzecznikami lecz raczej określeniami pojęcia wyrażonego w zaimku pytajnym *kъto*; zamiast nich można użyć zdań względnych: *kъto estъ, iže kosnǫ sę mьně? kъtǫ estъ, iže prědastъ tę?* Natomiast istotne orzeczniki bardzo długo zachowały swą dawną formę deklinacji niezłożonej.

§ **223.** Przymiotnik może być użyty w znaczeniu rzeczownika np. *ne udobь vьnidetъ bogatъ* (= bogacz) *vъ cěsarestvie nebesьskoe* M. Mt. 19, 23. Możnaby tutaj przypuszczać elipsę rzeczownika, jak np. w wyrażeniach: *edinъ o desnǫjǫ tebe i edinъ o šijujǫ tebe* M. Mt. 20, 21; *izvezъše korabь na suχo* [*město*] Z. Lc. 5, 11, ale tego rodzaju wyrażenia od najdawniejszych czasów właściwe są wszystkim językom słowiańskim. Zwłaszcza przymiotnik lub zaimek w rodz. nijakim często ma znaczenie rzeczownika np. *vъzdadite kesarěva kesarevi i božiě bogovi* M. Mt. 22, 21; *do nyněšnjago* (ad hoc tempus) Supr. 124, 20; *ponuždajemъ esmъ pilatovo glagolati* 432, 20; *spasъ svoje tvoręaše* 438, 19; *χuždšaago radi vьse pogubišę* (propter rem viliorem omnia amiserunt) 449, 23.

Osobną grupę stanowią przymiotniki dzierżawcze, użyte zamiast rzeczownika w przypadku zależnym np. *o vъgaždanii běsovьstěmъ* (zam. *běsomъ* albo *běsu*) Supr. 161, 23; *žęžda vodьnaja* (= *vody*) 135, 7; *lazara četvrьtodьnьna* (= co przed 4 dniami umarł) 480, 23; *tridnevьnoje vъskrъsenije* (= zmartwychwstanie w 3 dni po śmierci) 478, 26.

Przy takich przymiotnikach stawia się przydawka w tej formie, jakby stała przy rzeczowniku, np. *vъ imę gospodьne sъtvorьšaago nebo i zemьjǫ* Supr. 80, 7.

Niekiedy używano przymiotnika zam. imiesłowu biernego, np. *nami čьstьnu* (= przez nas czczonemu) *sǫštu* Supr. 30, 12; *lъvъ aky ranojǫ jazvьnъ* (zam. *jazvljenъ*) 297, 6.

§ **224.** Przymiotnik zam. przysłówka, t. j. pojęcie, kojarzone z czasownikiem, stanowiące jego określenie, formalnie kojarzy się z podmiotem np. *staše zvěrije nepostǫpьni* (= stanęły nieruchome zam. nieruchomo) Supr. 229, 7; *padǫ na zemli nici* (zam. *nicь*, nawznak) Cloz. I, 179.

Przypadkowe formy przymiotników stały się przysłówkami np. Ac. (N.?) *světlo*, L. *dobrě*, I. pl. *poganьsky*.

Są też przysłówki, uważane za przymiotniki nieodmienne np. *obrěte jǫ* (*paničicǫ*) *isplъnъ* Supr. 550, 2; *tъ raby ny sǫštę grěχu svobodъ avilъ* 480, 2; *svobodъ bǫdete* M. Io. 8, 33.

Również imiesłowy z końcówkami *-šte*, *-še* używają się w znaczeniu przysłówkowem: *slastь... sladъka ti jestъ vъkušajǫšte* (γλυκεῖα γάρ ἐστιν ἐν τῇ γεύσει) Supr. 350, 29; *povelě anthypatъ sъnemъše i otъ skovrady, na χlъmъ vъzvedъše, mečemь glavǫ jemu otъsěšti* 118, 30 (por. § 300).

Liczebnik.

§ **225.** Formalnie liczebnik w wyrażeniu syntaktycznem ukazuje się w funkcji przymiotnika (*jedinъ*, *dъva*, *trije*, *četyre*) lub rzeczownika (wszystkie inne liczebniki główne): *ne možeši vlasa edinogo běla li črъna sъtvoriti* M. Mt. 5, 36; *bě bo lětoma dъvěma na desęte* Mc. 5, 42; *četyre měsęci sǫtъ* Io. 4, 35; *bǫdi nadъ pętijǫ gradъ* Lc. 19, 19; *bě dlъženъ emu sъtomъ pěnęzь* Mt. 18, 28; *sъ... šestijǫ bratijǫ* Supr. 146, 1.

Liczebniki mające funkcję przymiotnikową mogą przybierać także znaczenie rzeczownikowe (przy elipsie rzeczownika) np. *nositъ četyrьmi* (noszony przez czterech) M. Mc. 2, 3.

Przy liczebnikach: *jedinъ na desęte* i t. d., a oznaczających 11 do 19, przypadek rzeczownika zależy nie od *desęte*, lecz od liczebnika, wyrażającego jednostki po nad dziesięć, a przeto: *kъ jedinumu na desęte čašu* Supr. 438, 1; *zapověda dvěma na desęte žrъti bogoma* 100, 23; *pętь na desęte stadij* M. Io. 11, 18; rzadka zgodność według znaczenia całości wyrażenia liczebnikowego: *sii jedinъ na desęte strastotrьpьci* Supr. 271, 9.

Te konstrukcje z czasem ulegają niektórym zmianom na skutek atrakcji, np. *po devęti sъtъ i trideseti lětěχъ* (zam. *lětъ*) Supr. 9, 25, albo też liczebnik używa się nieodmiennie, np. *šestь* (zam. *šesti*) *desętъ lětъ sy* Supr. 169, 24.

Zaimek.

§ 226. Zaimek zwrotny *sę* i dzierżawczy *svoj* używają się w odniesieniu do podmiotu[1]): *ne o sebě bo pridъ* M. Io. 8, 42; *iairъ... moléaše i vъniti vъ domъ svoj* Lc. 8, 41; *viděvъ ě po sebě idǫšta, glagola ima* Io. 1, 38. Jednak przy imiesłowach używa się też i nie zwrotny zaimek, prawdopodobnie dlatego, że przy zamianie zwrotu imiesłowowego na zdanie względne, zaimek zwrotny byłby już tu nie na miejscu. Więc i ostatnie zdanie można by rozumieć, że ludzie szli nie za Jezusem, ale jedni za drugimi; dlatego też: *obrašta sę po nemь* (nie: *po sebě*) *χodęštjumu narodu* Sav. Lc. 7, 9; *glagolaaše že isusъ kъ věrovavšiimъ vъ nь* (nie: *vъ sę*) *ijudeomъ* M. Io. 8, 31.

Starano się niekiedy zachować użycie zaimka *svoj*, ale zarazem, dla uniknięcia nieporozumień, dodawać do niego formę *jemu, imъ* na znak, że zaimek nie odnosi się do podmiotu np. *svoimъ imъ językomъ vъskriča* (eorum lingua exclamavit) Supr. 26, 28; *togo vъzъmъše svoi jemu prinesošę kъ svętuumu* 518. 20. Także gdy niema rzeczownika, do którego *svoj* się odnosi: *donьdeže pridǫtъ svoi imъ* Supr. 267, 15.

Forma *sę* może stać przed czasownikiem, do którego się odnosi, np. *da bǫ sę avili* M. Mt. 6, 16; *čto sę pečete* Mt. 6, 28, częściej jednak stoi bezpośrednio po czasowniku *držžitъ sę* Mt. 6, 24; *pьčête sę* Mt. 6, 25, *vъ čьto obléčête sę* Mt. 6, 25; *kъto... peky sę, možetъ* Mt. 6, 27... *reduite sę i veselite sę* Mt. 5, 12, w razie jednak, gdy dwa czasowniki w formie zwrotnej następują po sobie, drugie *sę* może być opuszczone: *raduite sę i veselite* Ass. Mt. 5, 12; *rastǫpivъše sę i paky sъstǫpivъše* Supr. 417, 6.

Przy imiesłowie niekiedy opuszcza się *sę* np. *simъ sice imǫštemъ* = his sic se habentibus Supr. 438, 13; wtedy imiesłów ma formę jakby czynnego, a nie zwrotnego lub biernego. Słowa bowiem

---

[1]) Odstępstwa bywają pod wpływem wzoru greckiego np. *izъmi prъvъe brъvьno iz očese tvoego* M. Mt. 7, 5.

czynne przez przybranie *sę* otrzymują znaczenie bierne np. *synъ člověčьskъ prědaetъ sę* Z. Mt. 26, 2. Nawet imiesłowy bierne, zresztą wyjątkowo tylko, przybierają *sę* np. *javьjajemo sę veliko* (φαινόμενον) Supr. 511, 22; *pokryvajemo sę* 426, 22; *rasědajemo sę* 426, 25.

Zamiast *sę, sebě* we wzmocnionem znaczeniu używa się: *sebe si, sebě si*, np. *vlьkomъ sebe si aky člověka položivъ* (lupis se projiciens) Supr. 328, 25; *listvije vьzьmъ i sъšivъ, sebě si odeždǫ sъtvori* (sibi vestem fecit) 347, 30; *strany kъ sebě si sъvьkupi* 341, 27; *Marija vъ sebě si razmyšljaše* 239, 23.

Stsł. *meždu sobojǫ* używa się w znaczeniu wzajemności = jeden drugiego np. *prěrěkajeta meždu sobojǫ* Supr. 475, 1, i podobnie w przekładzie ewangelji: *mirъ iměte meždju sobojǫ* M. Mc. 9, 50 (ale także: *ljubite drugъ druga* Io. 12, 34).

§ 227. Zaimki osobowe nie używają się bez szczególnej przyczyny; występują one w okolicznościach następujących:

a) kiedy się przeciwstawiają innym osobom. np. *azъ trěbujǫ tobojǫ krъstiti sę, a ty li grędeši kъ mьně* Ass. Mt. 3, 14; *otъpusti namъ dlъgy našę, ěko i my otъpuštaemъ dlъžьnikomъ našimъ* M. Mt. 6, 12.

b) kiedy osoba pierwsza lub druga występuje razem z kimś innym np. *my i fariseи postimъ sę* Mt. 9, 14; *otecъ tvoj i azъ skrъbęšta iskaaχově tebe* Lc. 2, 48.

c) kiedy zaimek osobowy ma przy sobie rzeczownik w wołaczu jako dopowiedzenie: *i ty, vithleeme, zemle ijudova, ničimьže menьši esi* Ass. Mt. 2, 6.

d) kiedy dla jakichś przyczyn uwydatnia się zaimek np. *raduita va sę* Sav. Mt. 28, 9 gdy w M. jest: *raduita sę*; *věvě, ěko sь estъ synъ naju... kako že nyně viditъ, ne věvě, li kto emu otvrъze oči, vě ne věvě* M. Io. 9, 20—21; *pristąpьše učenici isusovi edinomu rěšę: po čьto my ne vъznogomъ izgъnati ego?* Mt. 17, 19.

Rodzajnik.

§ 228. Dawny rodzdjnik: **jь, *ja, *je*, odpowiadający greckiemu ὁ, ἡ, τό, w języku prasł. miał miejsce między przymiotnikiem a rzeczownikiem, wskutek czego zrósł się z przymiotnikiem, dając początek tak zw. deklinacji złożonej przymiotników (§ 142). Dodawany niekiedy do rzeczownika zaimek *sь* lub *tъ* odpowiada w tekstach ewangelji greckim zaimkom wskazującym i tylko zrzadka greckiemu rodzajnikowi np. *milъ mi estъ narodosь* (σπλαγχνίζομαι ἐπὶ τὸν ὄχλον) M. Mc. 8, 2.

Naśladownictwem zwrotów greckich jest użycie *ježe* przy bezokoliczniku, jako niewolniczy przekład greckiego τὸ z bezokolicznikiem np. *mně bo ježe žiti χristosъ i ježe umrěti priobrětĕlь* (τὸ ζῆν καὶ τὸ ἀποθανεῖν κέρδος) Supr. 166, 7. Bardziej zgodne z charakterem składni słowjańskiej jest inne naśladownictwo w formie zwrotów względnych: *estъ bogъ na nebesexъ iže tobojǫ χulimyj* Supr. 195, 16; *prěbyvъ vъ gostinьnici jaže prědъ gradomъ* 282, 15.

B. Składnia zgody imion.

§ **229.** Przymiotnik, zaimek (odmieniający się według rodzajów i liczb), liczebnik przymiotnikowy i imiesłów jako człon odróżniający zgadza się z rzeczownikiem, jako członem utożsamiającym, w przypadku, rodzaju i liczbie.

Co się tyczy jednak rodzaju, to przedewszystkiem, wyjątkowo wprawdzie, niekiedy przy rzeczowniku męskim lub żeńskim występuje przymiotnik w rodzaju nijakim np. *pače vьsego blagago žitija ugodno bogovi krotostь* (zam. *ugodna*) Supr. 545, 13. Tutaj Miklosich (Vergl. Gr. 4, 29) przypuszczał, że przymiotnik został „urzeczownikowany“ (substantiviert), ale raczej jest to przysłówkowe użycie przymiotnika, t. j. silniejsze skojarzenie go z eliptycznem tu *jestъ*, aniżeli z *krotostь*.

Inną przyczynę ma zastąpienie formy męskiej przez żeńską przy rzeczownikach na *-a*; jest tu raczej wyrównanie deklinacyj np. *slugamъ besprěstani žegǫštamъ* (zam. *žegǫštemъ*) Supr. 13, 26; *izbranyję* (zam. *izbranyi*) *slugy* (servi electi) 67, 13... obok czego: *slugǫ svojego* Supr. 120. 4...

Wcześnie zaczęto mieszać formy rodzajowe w liczbie mnogiej, gdzie niekiedy ukazują się formy męskie zam. żeńskich np. *dvьrьmъ zatvorenomъ sǫštemъ* Supr. 501, 6; *žilamъ sъgrъždajǫštemъ sę* (kurczącym się) 89, 18; *plьnomъ byti vьsěmъ stъgnamъ* 133, 6.

§ **230.** Rzeczowniki zbiorowe mają przy sobie człon odróżniający w liczbie pojedynczej (zgodność formalna), albo też w mnogiej (zgodność znaczeniowa). Formalna zgodność zachodzi zawsze między rzeczownikiem zbiorowym a przymiotnikiem lub zaimkiem; natomiast czasownik stawia się to częściej, to rzadziej w liczbie mnogiej, tak np. przy *bratrija* zawsze w l. mn., przy *narodъ* prawie zawsze w pojedynczej np. *kto sętъ bratrię moě* M. Mt. 12, 48; *rěšę... bratrię* Io. 7, 3; *narodъ mlъvęštъ* Mt. 9, 23; *izgъnanъ bystъ narodъ*

Mt. 9, 25; *vesь narodъ iděaše* Mc. 2, 13, ale także: *vьsь narodъ běšę pri mori* Mc. 4, 1.

§ 231. Liczebniki rzeczownikowe przedstawiają podobne stosunki, jak rzeczowniki zbiorowe: mają znaczenie rzeczowników zbiorowych liczby pojedynczej np. *pętь že bě... (děvъ) buj i pętь mądrъ* M. Mt. 25, 2; *bě že sedmь bratriję* Mc. 12, 20; albo też występuje na plan pierwszy pojęcie mnogości i dlatego ich człon odróżniający stawia się w liczbie mnogiej: *pętь ixъ rěšę* Supr. 369, 6; *do drugyixъ pęti dьnij* 221, 6; *sъ iněmi šestiję bratiję* (rzeczownik prawidłowo w G. sg.) 146, 1. Niekiedy jednak odwrotnie: gdziebyśmy oczekiwali l. podwójnej lub mnogiej, znajdujemy pojedynczą np. orzeczenia *dъva desęti jestъ dnij* Supr. 519, 30.

C. Składnia rządu imioń.

Mianownik.

§ 232. Mianownik przedewszystkiem jest przypadkiem podmiotu a także orzecznika np. *rastaavъ sę ledъ bystъ voda topla* Supr. 78, 1; podobnie w zwrotach biernych lub zwrotnych jako mianownik apozycyjny np. *grigorij postavьjenъ bystъ patriarxъ* Supr. 119, 17; *ni naricaite sę nastavьnici* M. Mt. 23, 10; niekiedy z imiesłowem: *poslašę zasědьniky, tvoręštę sę pravedьnici sǫšte* M. Lc. 20, 20.

Mianownik zam. wołacza p. niżej.

Wołacz.

§ 233. Wołacz jest właściwie dopowiedzeniem niewymienionego, lub oznaczonego przez *ty* podmiotu w osobie drugiej np. *liceměre, izьmi prvěe brvьno iz očese tvoego* M. Mt. 7, 5; *ty, vithleeme, zemle ijudova, ničimžde menьši esi* Ass. Mt. 2, 6. W ogólności w wołaczu stawia się rzeczownik, bezpośrednio syntaktycznie związany z zaimkiem *ty, vy* jako też z dzierżawczym *tvoj, vašъ* w jakimkolwiek przypadku np. *ispovědajǫ ti sę, otьče* M. Lc. 10, 21; *ei otьče, ěko tako bystъ blagovolenie prědъ tobojǫ* Lc. 10, 21; *otьče, daždь mi dostoinǫjǫ čęstь* Lc. 15, 12; *otьče našъ, iže si na nebesьxъ, da svętitъ sę imę tvoe* Mt. 6, 9.

Wołacz także oznacza w ogólności osobę, do której zwracamy mowę: *onъ že reče: ni, otьče avraame* M. Lc. 16, 30; *otьče, sъgrěšixъ* Lc. 15, 21; *učitelju, xoštevě, da, egože prosivě, sztvoriši nama* Mc. 10, 35.

Zamiast wołacza używano także formy mianownika np. *o velja taina*! Supr. 483, 7, albo też mieszano formy obu tych przypadków np. *isu χriste, synu božij inočędyj, živaja sila* 143, 5.

Biernik.

§ **234.** Przedewszystkiem jest to przypadek bliższego przedmiotu np. *ostavi darъ tvoj* M. Mt. 5. 24; *prinesi darъ tvoj* Mt. 5, 24; *vъzdasi poslědьnij kodrantъ* Mt. 5, 26; *oko tvoe desnoe sъblažnaat tę* Mt. 5, 29 i t. d.

O dopełniaczu w funkcji biernika p. niżej.

Z biernikiem przedmiotu bliższego bezpośrednio się wiąże biernik przy rzeczowniku odsłownym, gdzie zamiast dopełniacza normalnego występuje biernik analogicznie do konstrukcji czasownikowej np. *prijęti darъ* i analogicznie do tego: *po prijętii mi otъ boga velikyj darъ* Supr. 525, 16 (zam. *velikago dara*). Czasem też biernik stoi przy czasowniku, zwykle kojarzonym z innym przypadkiem, np. *navyknǫti čemu*, ale: *navykъ zělo χytrostь vlьšьbьnǫjǫ* Supr. 7, 16.

§ **235.** Również z biernikiem przedmiotu bliższego stoi w związku biernik orzecznikowy (predykatywny) np. *sъtvorjǫ vy* (zam. *va*) *člověkomъ lovьca* Z. Mt. 4, 19 (ποιησω ὑμᾶς ἁλεεῖς ἀνθρώπων); *igri mnite těχъ pogrěšenije* Supr. 126, 10 (nugas putatis eorum peccata): *blędьnika i naricajǫ* 276, 24; (przy przeczeniu dopełniacz zam. biernika w tejże funkcji: *ne mošьno jestъ postaviti jego popa* Supr. 287, 1).

§ **236.** W zwrocie: Accusativus cum infinitivo np. *nepьštevašę prizrakъ byti* M. Mc. 6. 49 (mniemali, żeby była obłuda); *kogo mę nepьštjujǫtъ narodi byti*? Lc. 9, 18 (τίνα με λέγουσιν οἱ ὄχλοι εἶναι;). Zamiast bezokolicznika może być użyty imiesłów np. *mьněvъša že i vъ družině sǫštъ* M. Lc. 2, 44 (νομίσαντες δὲ αὐτὸν εἶναι ἐν τῇ συνοδίᾳ); *mněaχǫ jǫ* (t. j. *sъsǫdy*) *zlata plьny sǫštę* Supr. 52, 18. Jest to naśladowanie zwrotów greckich.

Te wszystkie funkcje biernika nazywają się funkcjami determinancji wewnętrznej.

§ **237.** Funkcjami determinancji zewnętrznej biernika są funkcje, określające pewien stosunek okolicznościowy, zachodzący między pojęciem wyrażonem w bierniku, a pojęciem wyrażonem w czasowniku np. biernik czasu: *bě iona vъ črěvě kitově tri dьni i tri nošti* M. Mt. 12, 40; *i ubьjǫtъ i, i treti denь vъstanetъ* Mt. 17, 23;

prišedъšu jemu večerъ Supr. 275, 29. Także biernik miary: *ostǫpi otъ nixъ ěko vrъženie kameni* M. Lc. 22, 41; *ašte kъto poimetъ tę po silě popьrište edino, idi sъ nimь dьvě* Mt. 5, 41.

§ 238. Biernik wreszcie używa się w wykrzykach: *tako mi bogy!* Supr. 2, 17, *tako mi velikǫjǫ bogynjǫ Artemǫ* 231, 1.

Dopełniacz.

§ 239. Według powszechnego mniemania jest to przypadek typowo przyrzeczownikowy, gdyż jeżeli w zdaniu orzeczenie czasownikowe zamieniamy na rzeczownik, to jednocześnie podmiot wyrażamy w dopełniaczu np. *oni sъgrěšili — sъgrěšenijě ixъ* M. Mt. 6, 14, *otьcь volitъ — volja otьca* Mt. 7, 21; *iona znamenuetъ — znamenie iony* Mt. 12, 39; taki dopełniacz nazywamy podmiotowym. Albo też w dopełniaczu wyrażamy przedmiot np. *viděti lice — viděnie lica* M. Lc. 9, 29 a wtedy jest to dopełniacz przedmiotowy. Nigdy nie bywa tak, aby przy rzeczowniku odsłownym stał jednocześnie biernik podmiotowy i przedmiotowy.

§ 240. Przyrzeczownikowy dopełniacz posiadacza (gen. possessivus) np. *domъ ego* M. Mt. 12, 30; *vъ oče bratra tvoego* Mt. 7, 3, *duxъ otьca vašego* Mt. 10, 20, zwykle dopełniacz rzeczownika, o ile przy nim stoi zaimek dzierżawczy, gdyż w przeciwnym razie prawie stale używa się przymiotnik dzierżawczy np. *tektonovъ synъ* Mt. 13, 55 (a nie: *synъ tektona*).

W ogólności przynależność wyraża się przez dopełniacz przedmiotu, do którego coś należy np. *vъskrilič rizъ* M. Mt. 23, 5 (fimbrias vestium); *pričęstьnici bǫdemъ cěsarstva nebesьskaago* Supr. 174, 6.

§ 241. Dopełniacz cząstkowy (gen. partitivus) wyraża przedmiot lub materję, z której wzięto jakąś część określoną lub nieokreśloną; w pierwszym razie stoi on przy rzeczowniku (oznaczającym miarę, wagę i t. d.) lub przy liczebniku, w drugim zaś — przy czasowniku lub przymiotniku.

a. Przy rzeczowniku: *košъ ukruxъ* M. Mc. 8, 19, *krinicǫ medu* Supr. 291, 8; *tъmy mǫžъ i ženъ* 26, 18; *zvěrij množьstvo* 515, 22.

b. Przy liczebniku: *pętь talantъ* M. Mt. 25, 15; *po četyrexъ desętexъ dьnь* Cloz. I, 901; *dъva deseti jestъ dnij* Supr. 519, 30—520, 1; *priimъ desętoro bratiję* 279, 15.

c. Przy przymiotniku: *sъsǫdъ plьnъ octa* M. Io. 19, 29; *isplьnь bystъ svętaago duxa* Supr. 25, 17; *dostoinъ bo estъ dělatelь mъzdy svoeję* M. Mt. 10, 10.

d. Przy przysłówku: *malo ixъ estъ* M. Mt. 7, 14.

e. Przy czasownikach: *vkusi vina* M. Io. 2, 9; *nasytętъ sę dobroty* Supr. 135, 5; *nasladi sę zloby* 512, 16; *nasějaχomъ slanutzka* 41, 24; *poseti gospodь bogъ ljudej svoixъ* Lc. 7, 16; *žrъtvъ i skvarъ trěbujetъ* Supr. 158, 22; *naplъnišę pešterǫ kamenija* 216, 29; *alčǫštęję pravьdy nasyti* 404, 21; *bolьšiixъ želaję* 252, 4; *pogybъšęję židetъ ovcę* 470, 21; zwłaszcza przy słowach, oznaczających postrzeganie; *ovъcę moję glasa moego slušajątъ* M. Io. 10, 27; *smotrite vranъ* Lc. 12, 24; *slyšaaχǫ jeju narodi* Supr. 6, 3; *videšte dǫba* (videntes arborem) 18, 16; *vidite vъvrъžena nevoda* 127, 28; także szukanie: *ištěte že... pravьdy* Mt. 6, 33; dość często tam, gdzie w nowych jęz. słowiańskich używa się biernik: *da dastъ imъ života věčьnaago* M. Io. 17, 2; *azъ pobědixъ mira* Io. 16, 33; *bagra iměję* (purpuram habens) Supr. 491, 30; *ty tridnevnaago groba na zemi ostavi* 505, 28; *kto... bogoslovьnaago oχulitъ zakona* 338, 12; *vъskrъsenija i žizni i istiny otъ žizni prijęχomъ* 499, 17; *vъslěduj světa sego* 283. 1; *vladyky podražali bǫdemъ* (dominum fuerimus imitati) 379, 10; *otъpusti vъsěχъ* (omnes dimisit) 45, 1; *sixъ prěobidimъ* 130, 5; *imaši oboju pritъču* (habes ambas parabolas) 410, 2; *obrěštete těla mojego* 154. 18; *prostrěti slovese* Cloz. I, 523. Najczęściej w znaczeniu przedmiotu, niekiedy jednak w znaczeniu podmiotu np. w serbskiej ewangelji Nikolskiej: *izbivaetъ imъ χlěba* Lc. 15, 17 ale w M. i Z. *izbyvajǫtъ χlěbi.*

Osobny rodzaj dopełniacza cząstkowego oznacza środowisko, z którego się coś lub kogoś wyjmuje np. *kъto ubo těχъ trij* (z tych trzech) *iskrъnij mьnitъ sę byti vъpadъšjumu vъ razboiniky*? Z. Lc. 10, 36; *kotoraago vasъ* (z was) *osьlъ... vъpadetъ* M. Lc. 14, 15.

§ 242. Przy supinach a także bezokolicznikach, gdyż te niegdyś miały znaczenie imienne; a) przy supinach: *pride prolitъ krve svoję* Cloz. I, 233; *pridǫ obrězatъ otročęte* M. Lc. 1, 59; *posъla i pastъ svinij* Lc. 15, 15; ale także i z biernikiem np. *ne pridъ prizъvatъ pravednikъ, nъ grěšьniky* Lc. 5, 32; b) przy bezokolicznikach: *bisъra dostoinъ bystъ prijęti* Cloz. I, 940; *sěsti o desnǫ i o šǫjǫ mene něstъ mьně sego dati* M. Mt. 20, 23; *něsmь dostoin... razdrěšiti remene črěviemъ ego* Mc. 1, 7; ale także z biernikiem: *povelě dati i* M. Mt. 14, 9; *mosi zapovědě dati knigy raspustъnyję i otъpustiti jǫ* Mt. 19, 7.

§ 243. Dopełniacz kresu przy czasownikach z prefiksem *do* (przyimek *do* kojarzy się z dopełniaczem): *doidetъ města togo* Supr. 31, 1; *dovedъše pešti* 39, 6.

§ 244. Dopełniacz rzeczownika z przymiotnikiem lub liczebnikiem dla oznaczenia właściwości: *člověkъ edinъ dobra roda* (εὐγενής) *ide* M. Lc. 19, 12; *egda bystъ dvoju na desęte lětu... osta otrokъ isusъ vъ ierusalimě* Lc. 2, 42; *dobra korene dobra že i lětorasli* Supr. 96, 16; także pochodzenia: *azъ jesmь vašego plemene* Supr. 28, 21.

Podobnie dopełniacz rzeczownika z liczebnikiem dla oznaczenia miary pewnej czynności: *rastoję otъ grada popriščь četyrь* Supr. 26, 21 (por. biernik).

§ 245. Dopełniacz rzeczownika jako określenie przymiotnika ogranicza zakres jego znaczenia np. *sъ ženoję zlonravьnǫ razuma* Supr. 169. 7; *děvicę... nedostatьčьny sǫštę iměnija* 369, 6.

§ 246. Przy słowie z przeczeniem: *ničьsože ne obrěte* M. Mt. 21, 19; *vьsěkъ nenaviditъ světa* Io. 3, 20; *otъ plьti ně polьzę nikojęže* Io. 6, 63; *ideže ne bě straxa* Ps. sin. 52, 6; *ni vьlivajǫtъ vina nova* Mt. 9. 17; *ne pogubitъ mьzdy svoję* Mc. 9, 41, ale bywają od tego uchylenia np. *ne prěljuby sьtvoriši* Mt. 5, 27; *ženǫ junosti tvoję da ne ostaviši* Cloz. I, 131.

§ 247. Przy sławach z *sę*: *kose sę jego* Supr. 561, 28: *imъ sę pǫti vedǫštaago vъ mirъ* 527, 22—3; *šьstija drьžaaše sę* 527. 23; *boěaxǫ sę ljudij* M. Mc. 11, 32, *postydilъ sę mene i moixъ slovesъ* Mc. 8, 38.

§ 248. Dopełniacz w funkcji biernika tylko od rzeczowników na ъ-, -ь osobowych męskich w l. poj.: *ostavьša korabь i otьca svoego* Z. Mt. 4, 22; *zvaaxǫ slěpьca* M. Mc. 10, 49; *otьcь ljubitъ syna* Io. 3, 35; *vьzьrě na petra* Lc. 22, 61, ale też bywa i forma dawnego właściwego biernika np. *obrěštete mladenecъ povitъ ležęštъ* M. Lc. 2, 12 obok: *obrětǫ sědęšta člověka* Lc. 8, 35. Natomiast w liczbie mn. forma właściwego biernika: *zovi ništeję, malomošti, xromy, slěpy* M. Lc. 14, 13; *zva mьnogy* Lc. 14, 17 i t. d. Niekiedy trudno rozstrzygnąć, czy dopełniacz występuje w funkcji biernika, czy też w swojej własnej, gdyż wyżej podaliśmy liczne przykłady dopełniacza od imion nieżywotnych, gdzie oczekiwalibyśmy biernika. Niekiedy biernik zaimka obok dopełniacza imienia np. *iže mę sьtvori cěla* M. Io. 5, 11; albo też i zaimek (rzadko) i imię ma formę dopełniacza np. *da znajǫtъ tebe edinogo istinьnaago boga* M. Io. 17, 3. Dziwne połączenie form obu przypadków mamy w wyrażeniu: *mira vьsěxъ da ny sьpodobitъ* (pace nos omnes dignos judicet) Supr. 486, 15.

§ **249.** Dopełniacz wyraża pewien okres czàsu, w którego jakimś odcinku coś się wydarzyło, np. *vъždelěate edinogo dьnij syna člověčskaago viděti* M. Lc. 17, 22; *ny lěta ogrędǫcě... veseliši* Fragm. kijows.; *sъbrašę sę měsęca maja episkopi* Supr. 201, 22.

§ **250.** Dopełniacz przyczyny: *da mьštǫ eję* (*vьdovicę*) M. Lc. 18, 5; *raχiilь plačǫšti čędъ svoiχъ* Supr. 386, 13.

§ **251.** Osobną grupę stanowią funkcje ablatywne dopełniacza w znaczeniu przedmiotu, od którego coś się odsuwa. Funkcje te występują w połączeniu z czasownikiem, rzeczownikiem odsłownym lub przymiotnikiem np. *sъpodobite sę uběžati vъsěχъ siχъ* M. Lc. 21, 36; *běžimъ kyčenija* (fugiamns superbiam) Supr. 340, 7 (ale: *běžętъ otъ nego* M. Io. 10, 5), *pečali prěměniχъ sę* (cura liberatus sum) Supr. 430, 9, zwłaszcza przy słowach z przedrostkami: *iz-*, *otъ-*, *sъ-*, *u-*: *mǫky da izbǫdetъ člověkъ* Supr. 42, 24; *otъběživě vladyčьnję ubiistvьnyję rǫky* 472, 6; *svojego cělěniia sъvratišę sę* 333, 30, *utaivъ sę vьsěχъ* 282, 13. Przy rzeczowniku odsłownym: *raboty izbavьjenije* Supr. 244, 1; przy przymiotniku: *vsego ploda prazdъna* (omni fructu vacua) Supr. 128, 21; *čistъ bǫdetъ gněva* 407, 4 i t. d.

§ **252.** Zapewne pokrewny z ablatywnym jest dopełniacz porównania przy przymiotnikach w stopniu wyższym lub najwyższym np. *prъvěi mene bě* M. Io. 1, 15; 1, 30; *mьne vьsěχъ sěmenъ* Mc. 4, 31; *vьsěχъ mьnii* Mc. 9, 35.

§ **253.** Dopełniacz używa się też w wykrzykach: *o bezakonьnaago vьzběšenija*! Supr. 217, 7; *o gnusьnaago togo glasa*! *kako iskoči iz ustъ*? 410, 28; *o mnogoobrazьnaago dьni, o mnogoplačьnaago i bezplačьnaago*! 429, 17—18.

Celownik.

§ **254.** Przypadek ten przedewszystkiem wiąże się z czasownikiem jako przypadek drugiego, t. zw. dalszego przedmiotu. Mamy go przeto przy słowach przechodnich, i tu wyraża on osobę lub rzecz, ze względu na którą, na jej interes, dokonywa się czynność, np. *ocetъ pridějǫšte emu* M. Lc. 23, 36; *pokažite mi sklęzъ* Mt. 22, 19; *vьsě si damь ti* Z. Mt. 4, 9; *glavǫ... nese materi svoei* M. Mt. 14, 11; *komu upodobljǫ rodosь*? Mt. 11, 16; *bijǫštjumu tę vъ lanitǫ podai drugujǫ* Lc. 6, 29; *ne otъdazь našego tuzimъ* Fragm. kijows. 6, 10.

Także przy czasownikach z zaimkiem *sę*: *bogu tvoemu poklonіši sę* Z. Mt. 4, 10; *upodobi sę cěsarьstvie nebesьskoe člověku sěvъšu dobro sěmę* M. Mt. 13, 24; *bě povinuję sę ima* Lc. 2, 51; *člověku edinomu*

bogatu ogobьzi sę niva Lc. 12, 16; *moljǫ sę tvojei svętyni* Supr. 286, 14; *protivьnyję siły bĕstvu sę jęšę* Supr. 466, 6; *ne χošteši povinǫti sę cĕsaru* (caesari obedire) 253, 28; *zakonu pokarĕję sę* 508, 13.

§ 255. Również przy czasownikach nieprzechodnich zwykle w znaczeniu tak zw. dativus commodi lub incommodi: *načętъ ponositi gradomъ* M. Mt. 11, 20; *ugodi trodovi* Mt. 14, 6; *pomozi mi* Mt. 15, 25; *se cĕsarь tvoj grędetъ tebě* Mt. 21, 5; *dosaždьše emu* (κἀκεῖνον ἀτιμάσαντες) Lc. 20, 11; *vьnemlĕte že sebě* Lc. 21, 34; *kto mьně služitъ* Io. 12, 26; *da* (*namъ ne dostoitъ*) *tebě sъgrĕšati* Fragm. kijows. 4, 20; *priobrĕšti žiznь sebě* (quaere tibi victum) Supr. 253, 2; *vraždujǫštii namъ* (qui nos oderunt) 406, 26; *rъvьnujete ženamъ* 447, 6; *ne vьnimai dobrotě ni vysotě vъzdrasta jego* (noli animum attendere ad pulchritudinem eius) 546, 12. Podobne też pierwotnie znaczenie przy *jestъ*: *jedьnomu nĕstъ věньca* (uni non est corona) Supr. 78, 14; *ruměno lice jemu jestъ* 133, 8, *vьsě vъzmožьna* [*sǫtъ*] *věrujuštjumu* M. Mc. 9, 23, a także: *izvoli sę i mьně... pisati* M. Lc. 1, 3; *da namъ ne dostoitъ... sъgrĕšati* Fragm. kij. 4, 20.

§ 256. Niekiedy jednak w celowniku wyraża się zaimek osobowy lub zwrotny, z którego treść pojęciowa zupełnie się ulotniła. np. *sъmotri že mi zlodĕistvo ixъ* (considera eorum maleficium) Supr. 443, 7; *kъde si nynja esi?* (ubi nunc es?) 242, 9. Ten celownik, znany i w innych językach pod nazwą dativus ethicus, wytwarzał się stopniowo, a ten postęp od pojęcia konkretnego do elementu formalnego, mającego znaczenie wyłącznie tylko ekspresywne, uczuciowe, wskazuje na to, że pojęcie wyrażone w celowniku w ogólności nie było pojmowane, jako uzupełnienie konieczne zdania. W językach słowiańskich takiemże formalnem słówkiem stał się biernik zaimka *się*, używany do tworzenia słów nijakich np. *bojǫ sę*, albo np. w pols. *prosić się kogo o co* obok *prosić kogo o co* stsł. *prositi*: różnica polega na tem, że *się* nie ma znaczenia uczuciowego.

§ 257. W celowniku może też stać przedmiot, który z tego lub innego względu możemy uznawać za bliższy, a zwłaszcza wtedy, gdy celownik można zastąpić przez biernik (poczęści dopełniacz cząstkowy) np. *milosti χoštǫ a ne žrъtvě* M. Mt. 12, 7. *vrata adova ne udolĕjǫtъ ei* (*crъkъvi*) Mt. 16, 18; *da ne stǫžajǫtъ emu* (aby go nie ucisnęli) Mc. 3, 9; *ponosi nevĕrьstviju ixъ* (reprehendit incredulitatem eorum) Mc. 16, 14; *cĕsare językъ ustojętъ imъ* (królowie narodów panują nad nimi) Lc. 22, 25; *tomu zlu odolĕti imatъ* Supr. 36, 3;

kto pojemьjetъ vračevi truždajǫštu sę 361, 5; *pridǫ sǫditi živyimъ i mrьtvyimъ* 504, 14; *poimašę Is[us]u farisei* Sav. Mt. 19, 3.

Przy słowach: *učiti, naučati* objekt osoby wyraża się w bierniku a objekt przedmiotu nauczania w celowniku np. *tъ vy naučitъ vьsemu* M. Io. 14, 26; *učǫ jǫ inoi věrě* Supr. 155, 6; *naučivъ sę božijemъ slovesemь* 214, 8.

§ 258. Przy przymiotnikach, oznaczających czyjąś wartość, w celowniku stawia się nazwę osoby lub rzeczy, względem której tę wartość się ocenia, np. *milъ mi estъ narodosь* M. Mc. 8, 2; *podobьno estъ cěsarьstvie nebesьskoe kvasu* Mt. 13, 33; *sьtvorь že dostoinaa ranamъ bьenъ bǫdetъ* Lc. 12, 48; *velikyimъ daromъ dostoini bǫdǫtъ* (magnis donis digni erunt) Supr. 58, 14 i przy niektórych innych np. *povinenъ estъ sǫdu* Z. Mt. 5. 21 (por. *povinǫti sę cěsaru* Supr. 253, 28); *stuždь istině* Supr. 74, 28.

§ 259. Przy rzeczownikach odsłownych (najczęściej kończących się na *-tije* lub *-nije*) na tej samej zasadzie, co i przy czasownikach tegoż znaczenia, np. *žrьtija radi sujetьnyimъ bogomъ* (ut sacrificetur vanis diis) Supr. 149, 1; *służby vьsěmъ svętym* Assem. 209 (por. *služiti komu*). Jednakże dość często przy takich rzeczownikach używa się celownik także w innem znaczeniu np. *vědę si vьsa prěžde bytija imъ* (sciens haec omnia priusquam exstiterunt) Supr. 305, 4; *po vьkušenii ima paky sědosta* (postquam coenaverunt, iterum consederunt) 524, 20; *po prijętii mi otъ boga vělikyj darъ* 526, 16; *izide izъ domu otьca svojego po ostatii jemu siru* (exit e domo patris sui, postquam orbus relictus est) 547, 2; *poslě došьstija jemu prěpolovenija pǫti* 550, 24. Tu raczej mamy podobną konstrukcję, jak w zwrotach, zawierających w sobie celownik przy bezokoliczniku, do których właśnie przechodzimy.

§ 260. Dativus cum infinitivo bywa różnej natury: niekiedy jest to drugi celownik rzeczownika lub przymiotnika, czyli właściwe dopowiedzenie lub przydawka, pośrednio więc zależy od czasownika osobowego, z którym się kojarzy pierwszy celownik np. *dastъ imъ vlastь čędomъ božiemъ byti* M. Io. 1, 12; *dobrěa ti estъ vъniti vъ životъ χromu* 9, 45; *čajǫšte jemu živu byti* Supr. 80, 14.

Właściwy dativus cum infinitivo t. j. celownik zależny bezpośrednio od bezokolicznika tworzy zwroty, mające różne znaczenie a mianowicie:

a) Znaczenie zdania przedmiotowego, któremu w języku greckim lub łacińskim odpowiada accusativus cum infinitivo np. *pristǫ-*

pьše že edini glagoljǫšte vъskrěšenju ne byti (ἀντιλέγοντες ἀνάστασιν μὴ εἶναι) M. Lc. 20, 27; *kako χoštete o semь namъ stradati?* (quomodo vultis nos propterea pati?) Supr. 128, 1; *mьnělъ li jesi straχy ubojati sę namъ?* (czy sądziłeś, że się strachami przerazimy?) 176, 16; *uvěděšę někojemu otъšьlьcu byti na městě tomь* (cognoverunt eremitam quendam esse in eo loco) 519, 25. Zachodzą przytem i różne niezgodności przypadków np. *sego dija* (zam. *sь dij*), *jegože měniši bogu byti, člověkъ bě* (hic Dius, quem putas Deum esse, erat homo) Supr. 7, 14, dziwne połączenie: *jegože... bogu.* (Oczywiście *sego dija* jest atrakcją do *jegože*).

W wyrażeniu: *prinuždenuumu bo byti dobru ne dobro* Supr. 413, 6, zwrot dat. cum inf. ma znaczenie zdania podmiotowego: 'co jest dobrem przymusowem, nie jest dobrem' lub poprostu podmiotu: 'dobro przymusowe nie jest dobro'.

b) Ten sam zwrot bywa też równoznaczny ze zdaniem celowem np. *azъ že glagolją vamъ ne klęti sę vamъ* Z. Mt. 5, 34 (mówię w tym celu, byście nie przysięgali); *sъtvoritъ mi χižinǫ sěsti mi vъ nei* (abym w niej osiadł) Supr. 204, 2; *mnozi moljaaχǫ i priti jemu vъ domy iχъ* (multi rogabant eum, ut in ipsorum domus veniret) 206, 3; *nedǫgy sъtvori ti rěšiti* (morbos effecit, ut sanares) 411, 15; *molitvǫ kъ njemu sъtvori prijętu byti otъ njego* 547, 20; *nareče tę gospodъ patriarχu byti* 122, 15 gdzie znowu, jak w jednym przykładzie pod a) mamy niezgodność przypadków, powinno być bowiem *nareče tebě patriarχu byti* albo też *nareče tę patriarχa*; w nowszych językach słowiańskich rozwinęła się tu funkcja narzędnika: r. *naznačił tebja patriarχom*, p. *uczynił cię patrjarchą.*

§ 261. Celownik występuje w funkcji dopełniacza przy rzeczownikach: *otъ izbytъka bo srъdьcu usta glagoljǫtъ* (zam. *srъdьca*) M. Mt. 12, 34; *tu bǫdetъ plačь i skrъžetъ zǫbomъ* Mt. 13, 50; *χramъ moj χramъ molitvě narečetъ sę, vy že sъtvoriste i vrъtьpъ razboinikomъ* Mt. 21, 13; *se člověkъ... drugъ mytaremъ i grěšьnikomъ* Lc. 7, 34; *vy fariseі vьněšьnee stьklьnici i misě očištaate* Lc. 11, 39; *poidemъ vьsi na město vašemu sъboru* (in locum vestri conventus) Supr. 30, 27; *dastъ kljusę na nošenьje vodě... a ne samomu stradati truda prinošenьja vodě* 551, 25—26. Niekiedy trudno rozstrzygnąć, czy celownik zależy od rzeczownika, czy od czasownika *jestъ* np. *vy este solь zemi* Z. Mt. 5, 13; *životъ bě světъ člověkomъ* (τῶν ἀνθρώπων) M. Io. 1, 4.

§ **262.** Celownik ma też wspólną z dopełniaczem funkcję ablatywną np. *isusъ bo ukloni sę narodu* M. Io. 5, 13; *za selo moje iskupixъ sę kesaru* Supr. 106, 19.

§ **263.** Celownik jako właściwy przypadek celu ukazuje się dość rzadko np. *solь... ničьsomuže bǫdetъ* Z. Mt. 5, 13; *ne smrьti osǫždenъ bǫdi* Supr. 60, 29; *pozoru* (dla triumfu) *sъtvoriv̀ъ i oslablь žily vašę* 467, 4. Skamieniały celownik celu używa się w wyrażeniu *ne vrědu sъtvoriti* = 'uczynić coś nie dla pożytku', 'odrzucić' np. *kamenь, egože ne vrědu sъtvorišę ziždǫšteі, sъ bystъ vъ glavǫ* M. Mt. 21, 42,

§ **264.** Celownik przyczyny: *čuditi sę trьpěniju ixъ* Supr. 178, 22; *rǫgaaxǫ sę tomu* 214, 24 (tu jednak można upatrywać funkcji drugiego objektu), *raduješi sę smrьti družьnіі* 314, 22; *vъst že mǫža žitiju divęšte sę* 514, 14.

§ **265.** Celownik czasu rzadki: *probrězgu žělo vъstavъ izide* M. Mc. 1, 35. Natomiast w funkcji czasu używa się często dativus absolutus t. j. celownik rzeczownika (lub zaimka) w połączeniu z celownikiem imiesłowu jako wyrażenie równoznaczne ze zdaniem czasowem, w którem podmiot jest inny niż w zdaniu nadrzędnem. Otóż przy zamianie zdania podrzędnego na zwrot dativus absolutus (celownik niezależny) podmiot zdania podrzędnego wyraża się w celowniku a orzeczenie w imiesłowie, który też ma formę celownika np. *tebě že tvorętju milostynjǫ da ne čjuetъ šjuica tvoě, čьto tvoritъ desnica tvoę* M. Mt. 6, 3; *vъšedъši dъšterь eję irodiědě i plęsavъši... reče cěsarь děvici* Mc. 6, 22; tutaj gdyby nie końcowy wyraz *dèvici*, możnaby celowniki, które rozpoczynają zdanie, uznać za celowniki przedmiotu dalszego, zależne od *reče*. Podobnie, gdy przy celowniku imiesłowu niema rzeczownika, np. *xotęštumu sǫdъ prięti sъ tobojǫ i rizǫ tvojǫ vъzęti otъpusti emu i sračicǫ tvojǫ* Mt. 5, 40; i tutaj także, gdyby nie było formy zaimka *emu*, możnaby formę *xotęštumu* uznać za bezpośrednio zależną od *otъpusti*. Zapewne właśnie z takich wyrażeń powstał ów zwrot dativus absolutus, charakterystyczny dla języka starosłowiańskiego (por. § 304).

§ **266.** Celownik wykrzyknikowy poczęści ma charakter wspólny z celownikiem zwanym dativus commodi (tu raczej incommodi) np. *gore tebě*! M. Mt. 11, 21; *gore vamъ*! Mt. 23, 14; *uvy mьně* Supr. 78, 27. Z tych może powstały wtórne wyrażenia już bez wykrzykników *gore, uvy* np. *o toliko vašemu bezumiju*! Supr. 33, 27; *o divьnyimъ i prěslavьnyimъ dělomъ*! 55, 13; *o skvrьnavyima nogama*! 66, 1.

Narzędnik.

§ **267.** Jest to przypadek wyrażający stosunki przedewszystkiem zewnętrzne, okolicznościowe, a więc miejsca, czasu i wszelkich towarzyszących okoliczności, z których rozwinęły się różne jego funkcje. Wyliczymy je w przypuszczalnym porządku ich genezy.

Narzędnik miejsca (lokatywny) oznacza miejsce, wzdłuż którego lub na którego przestrzeni odbywa się czynność: *minǫti pǫtemъ těmь* M. Mt. 8, 28; *proide těsnyimi dvьrьmi* Supr 142, 3.

§ **268.** Narzędnik czasu (temporalny) oznacza czas, w którego ciągu coś zachodzi: *četyrьmi desęty i šestijǫ lětъ sъzdana bystъ crъky si* M. Io. 2, 20; *otъvede voiny noštijǫ* Supr. 15, 9.

§ **269.** Narzędnik towarzysza (comitativus) współdziałającego: *ženęi sę podъběgojǫ prěljuby tvoritъ* M. Mt. 19, 9; *kъmotrami svoimi ne sъměšati sę* Cloz. I, 101; *nužda jemu běaše iti voi* (cum militibus) Supr. 215, 6; *radovaše sę vьsěmъ domomъ* 537, 13. Na równi z towarzyszem działania występuje też i okoliczność towarzysząca danej czynności np. *ratijǫ i mętežemъ crъkvi vъzęste* Supr. 200, 18 por. *crъkъvi sъ ratijǫ jeste prěję̨li* 119, 28. Stąd też rozwija się łatwo funkcja modalna, która wybija się w naszej świadomości mocniej lub słabiej np. *vъzvavъ jǫ gněvьnomъ licemъ* Supr. 240, 26; *ljubьvijǫ približajǫštiixъ sę jemь* 546, 9; *světlomъ licemъ otvěštavъ reče* 126, 4; *straχomъ božii plьti toi sъvlačiši lentii* 456, 18 i t. d. W takich wyrażeniach jak np. *veliemъ glasomь vъzъpi* M. Lc. 1, 42, mamy już czysty narzędnik sposobu i podobnie *sъnide duχъ svętyj tělesnymъ zrakomъ* Lc. 3, 22; *naricaatъ sę imenemь těmь* Lc. 1, 61; *klъnyj sę oltaremь* Mt. 23, 20; *da isusa lъstijǫ imǫtъ* Mt. 26, 4.

§ **270.** Z poprzednim w bliskim stosunku stoi narzędnik instrumentalny, narzędzia, które też jest towarzyszem i współpracownikiem człowieka, a wyraża też sposób dokonywania się czynności: *biti i žilami surovami* Supr. 100, 30; *idǫ vъ pusto město korablemь* M. Mc. 6, 32; *udarimъ nožemь* Lc. 22, 49. Narzędziem może być też członek ciała (*načę nozdrьmi i usty glagolati* Supr. 554, 2), materja pomocnicza służąca do wykonania czynności, i jako takie może być pomyślany wszelki środek fizyczny lub duchowy, z którego pomocą dokonywa się czynność. Oczywiście, i tej funkcji towarzyszy poboczna — modalna: *isplьni sę duχomь svętymь* M. Lc. 1, 67; *isplьnišę sę straχomь* Lc. 5, 26; *čimь kupimъ χlěby?* Io. 6, 5; *ne pętь li ptic̀ъ věnitъ sę pěnęzema dъvěma?* Lc. 12, 6; *jedina*

(*niva*) *byla oseta slanutьkomъ* Supr. 40, 24; *tacěmi sědinami ukrašena sǫšta* 48, 7; *oblěci mę tvojǫ odeždejǫ* 64, 15; *tьmami pomyšlenij laskaaše ję* 87, 6; *svoimъ něsta syta* 172, 19; *vьsa mǫdrostijǫ svojejǫ ugotovi* 262, 23; *medomъ tekǫštaago istočьnika* 388, 18. Takim środkiem dokonania czynności może być też człowiek i dlatego: *tьkomъ reče* (per interpretem locutus est) Supr. 61, 5; *něstъ gospodь glagolalъ nynja mьnojǫ* (per me locutus est) 195, 9.

§ 271. Narzędnik dystrybutywny oznacza sposób dokonania się czynności: razem czy też częściami: *vьsь tьmami narodъ vьskriča* Supr. 35, 2; *tьmy tьmami i tysǫštę tysǫštami imy aggelъ* 463, 16.

§ 272. Narzędnik miary, bliski znaczeniem do poprzedniego: *sztvori plodъ sztokraticejǫ* M. Lc. 8, 8; *sztoricejǫ primetъ* Mt. 19, 29; *malomь otъstojaše otъ χyziny jego* Supr. 274, 19; *trьmi lakty dviženъ otъ zemьję* (tres ulnas sublatus a terra) 567, 25; *bě dlъženъ emu sьtomъ pěnęzь* M. Mt. 18, 28; *dlъženъ bě Adamъ smrьtьjǫ* Supr. 494, 8. Tu jasno występuje funkcja sposobu, która z czasem najsilniej bywa postrzeganą; zasłania ona sobą inne funkcje w wyrażeniach takich, jak *smrьtijǫ da osǫditъ sę* Supr. 66, 7, albo kiedy narzędnik ma znaczenie porównania np. *krъvь tečaaše rěkami* Supr. 103, 27 (=jak rzeki).

§ 273. Z kolei najbliższym poprzedniego jest narzędnik ograniczenia, przez który wyraża się zakres działania pojęcia wyrażonego w czasowniku lub przymiotniku np. *ljubiši vьsěmь srъdьcemь i vьsěmь razumomь* M. Mc. 12, 33; *izide umery obęzanъ nogama i rǫkama* Io. 11, 44; *spěaše prěmǫdrostijǫ i tělomь i blagodatijǫ* Lc. 2, 52; *rodi sę χristosъ plьtijǫ* Supr. 11, 5; *vysokъ sanomъ* 63, 9; *prostъ žitijemъ* 169, 6.

Może tu też należy odnieść takie wyrażenia jak: *člověkъ... imenemь iosifъ* M. Mt. 27, 57; *čislomъ tri desęte* Supr. 52, 14.

§ 274. Narzędnik cechy wydaje się pochodnym od narzędnika ograniczenia: *bě na sonmištiχъ člověkъ nečistomь duχomь* M. Mc. 1, 23; *krotъkъ i bezzloby běaše i rěčiję prostǫǫ* (sermone simplice) Supr. 46, 30; *strašьnomь vьzoromь i sverěpa vlasy imǫšta* 40, 12; *mǫžu pravdivu i dobromъ žitiimъ sǫštu episkopu* 294, 12; *sedmijǫ desętъ lětъ sy ti pętijǫ* (cum esset 75 annorum) 522, 3.

§ 275. Rzeczowniki osobowe, jak widzieliśmy, w narzędniku mają znaczenie towarzysza podmiotu lub pomocnika, którym tenże się posługuje; pokrewne tamtym jest znaczenie głównego czynnika (t. j. wykonawcy czynności) przy czasownikach biernych np.

trъsti větromъ dvižemy M. Lc. 7, 24; *ognemь žegoma* Mc. 1, 30; *imeniti sǫšte vьsěmi* (celebrarentur ab omnibus) Supr. 85, 3; *pravimъ dьvěma aggeloma* 164, 7; *nareče sę prěprostyj vьsejǫ bratijǫ* 174, 4. Niekiedy z opuszczeniem czasownika: *jedinъ bogъ, otъ negože vьsa, i jedinъ gospodь isus χristosъ, imže vьsa* Supr. 100, 21.

§ **276.** Bezpośrednio z poprzednim wiąże się narzędnik przyczyny (instrumentalis causae), bo czynnik główny jest oczywiście przyczyną danej czynności: *azъ gladomь gybljǫ* M. Lc. 15, 17; *ognjemь sъgoriši* Supr. 195, 14; *vьsa těmь byšę* (omnia per eum facta sunt) 10, 16; *ne možěaxǫ besědovati kъ nemu narodomь* (διὰ τὸν ὄχλον) M. Lc. 8, 19; *ne pьcěte sę dušejǫ vašejǫ* Lc. 12, 22; *voinъ pьvajǫ svojejǫ silojǫ* Supr. 105, 12; *ljubьvьjǫ sami sę sъcětavъše* 84, 22; *dьvьlьni bǫdete obroky vašimi* M. Lc. 3, 14.

§ **277.** Narzędnik tautologiczny wyraża też przyczynę, leżącą w samej dokonywającej się lub dokonanej czynności lub w przeżywanym stanie ducha np. *užasnǫšę sę užasomъ veliemь* M. Mc. 5, 42; *uboěšę sę straxomь veliemь* Lc. 2, 9; *želěniemь vъždeležъ* Lc. 22, 15.

§ **278.** Narzędnik przedmiotu bliższego stoi w związku z narzędnikiem materji pomocniczej, która nietylko dopomaga do wykonania czynności, ale także jest sama objektem tejże czynności; owa funkcja objektu może przy sprzyjających warunkach występować na plan pierwszy i wtedy funkcja materji pomocniczej lub środka usuwa się z naszej świadomości: *reci slovomь* M. Lc. 7, 7; *dušetъ gněvomъ* (spirat iram) Supr. 45, 26; *jakože listomъ, vьsěmъ estьstvomъ dvizaaše* (ut folium, totam naturam movebat) 472, 17.

§ **279.** Niejasnego pochodzenia jest narzędnik orzecznikowy (predykatywny) przy słowie *być*, jako też apozycyjny przy słowach: *stać się, być mianowanym, nazwanym, zmienionym w co*, a także czynnych: *zrobić, mianować, nazwać, zmienić w co*, jako też przy innych. W przekładzie ewangelij zam. takiego narzędnika mamy mianownik lub biernik rzeczownika, także przymiotnika, imiesłowu lnb zaimka np. *i ty vithleeme, zemle ijudova, ničimь že menьši esi* (u Wujka: nie jesteś najpodlejszą) Ass. Mt. 2, 6; *ědъ že ego bě akridi i medъ* (pokarmem jego była szarańcza) Ass. Mt. 3, 4; *ašte synъ esi božij* (jeśli jesteś synem bożym) Z. Mt. 4, 3; *vidě simona, naricajǫštaago sę petra* Mt. 4, 18; *běašete bo rybarě* (byli rybakami) Mt. 4, 18; *sъtvorjǫ vy člověkomъ lovьca* (u Wujka: uczynię was, że będziecie rybitwami ludzi) Mt. 4, 19; *vy este světъ* Mt. 5, 14; *mьnij narečetъ sę* (u Wujka: będzie zwan najmniejszym) Mt. 5, 19; *podъnožie*

estъ nogama ego (u Wujka: jest podnóżkiem nóg jego) M. Mt. 5, 35; *ne možeši vlasa edinogo běla li črzna sztvoriti* (u Wujka: nie możesz uczynić jednego włosa białym albo czarnym) Mt. 5, 36; *χramъ moj χramъ molitvě narečetъ sę, vy že sztvoriste i vrztzpъ razboinikomъ* (u Wujka: dom mój dom (zam. domem) modlitwy nazwan będzie, a wyście go uczynili jaskinią zbójców) Mt. 21, 13 i t. d.

Może najstarszy tego rodzaju narzędnik ukazuje się w przekładzie pierwotnym ewangelji: *dobrěa ti estъ malomoštiję vъ životъ vъniti* M. Mc. 9, 43 (καλόν ἐστίν σε κυλλὸν εἰσελθεῖν εἰς τὴν ζωήν, u Wujka: lepiej jest tobie wnijść do żywota ułomnym), jest to jednak funkcja nieco oddalona od funkcji właściwego narzędnika predykatywnego lub apozycyjnego. Podobnie w Supr.: *sirotoję otъ roditelь ostavьjenъ bystъ* (sierotą przez rodziców był zostawiony) 546, 21.

Zrzadka w Supr. trafiają się przykłady narzędnika orzecznikowego: *prětvarěše sę ovogda turomъ byvъ* 7, 24; *ne bǫdi niktože ijudoję, ne bǫdi niktože zelъ* (rzeczownik w narzędniku, przymiotnik w mianowniku) 420, 10; *děvoję bě eva* (dziewicą była Ewa) 489, 9. Także przy innych czasownikach czy to biernych np. *plьti tvoję vьsę szvьrętъ i sokomъ sę sztvorętъ* (caro tua... fiet succus) 233, 24, czy też czynnych np. *ne bo jestъ cěsaremь togo narešti* (non enim licet eum imperatorem appellare) 214, 3; *dovьlějetъ bo jemu bezakonnikomъ i prěstǫpьnikomъ zvati i* 214, 4 i t. d. rzadko.

Miejscownik.

§ 280. W porównaniu z żywemi językami słowiańskiemi język starosłowiański zachował dość znaczną liczbę przykładów użycia miejscownika bezprzyimkowego w znaczeniu tegoż przypadka, dziś używanego z przyimkami: *w, na, przy*, i t. d. Jednakże i tutaj już widać, że to bezprzyimkowe użycie miejscownika znajduje się w okresie zaniku.

Z czasowników nie złożonych z przedrostkami w przekładzie ewangelij miejscownik mają przy sobie tylko niektóre, jako to: *kosnǫti sę, viséti* np. *kosnǫ sę vьskrilii rizy ego* M. Mt. 9, 20; *kosnǫ sę emъ* Ostr. Lc. 8, 47 (w innych tekstach *prikosnǫ sę emъ*); *seju oboju zapovědiju vьsь zakonъ i proroci visętъ* Sav. kn. Mt. 22, 40 (w M. i Ass. *vъ seju...*); *znamenija vyi visęšte* Supr. 43, 7 (signa in collo pendentia). Wszędzie tu mamy w miejscowniku oznaczone miejsce dokonywania się czynności.

Częściej z miejscownikiem łączą się czasowniki złożone z przedrostkami: *vъ-, za-, na-, obъ-, pri- prě-, sъ-*: *vъležiši knigaχъ* Supr. 334, 29; *ne mogǫ zazьrěti glagolě ego* (nie mogli przyganić słowu jego) M. Lc. 20, 26; *naležęštju emь narodu* (gdy rzesze nalegały nań) Z. Lc. 5, 1; *napadaχǫ emь χotęšti prikosnǫti sę emь* M. Mc. 3, 10 (iż się nań cisnęli, aby się go dotykali); *obèšǫ sę vyi tvojei* Supr. 242, 12; *prileža emь* M. Lc. 10, 34 (ἐπεμελήθη αὐτοῦ); *ne bě pristalъ sъvětě i dělě ixъ* M. Lc. 23, 51 (nie zezwalał na radę i na uczynki ich); *možetъ priložiti tělese svoemь lakьtь* Mt. 6, 27; *kto prikosnǫ sę rizaχъ moixъ?* M. Mc. 5, 30; *privęzašę svętaago dǫbě susě avorově* Supr. 18, 10; *istočьnicěχъ vodьnyixъ prikladajema běχǫ očesa* 397, 24; *prileže molitvě i vъzdrьžanii i inostanьněmь ispovědanii* 529, 3; *pripodobętъ sę crъkvьnii krъmьjenici dětexъ* 384, 13; *lici děviči čijǫ privodi pritьčǫ* 370, 29 (personae virgineae cujusdam adducit parabolam); *ašte imaši čisty prьsty, prisęzi* (tange) *obrazě* 511, 11; *rana ne pristǫpi tělesi tvoemь* Ps. sin. 90, 10; *drugъ druga rěję, drugъ druzě prětykaję sę* Supr. 466, 7; *sъvьkupleno koježdo kojemьždo* 318, 18. Wszystkie te przykłady sprowadzają się do jednego znaczenia miejscownika t. j. lokatywnego, choć nie wszystkie ten charakter utrzymały, np. *prileżati molitvě, zazьrěti glagolě.*

Przy pilniejszem poszukiwaniu liczbę przykładów łatwo pomnożyć, przyczem niekiedy rodzą się wątpliwości, czy istotnie na użycie miejscownika bez przyimka wpływa czasownikowy przedrostek np. w wyrażeniach: *sętъ sъχraneny kosti našę semь městě* Supr. 81, 3; *skonьča Nisij Usorově svojei jemu vьsi* 47, 13; *prěbystъ Usorově vьsi* 47, 18. Nadto jeszcze zachodzi pytanie, czy użycie miejscownika bezprzyimkowego nie podlegało ograniczeniom w przekładach słowiańskich pod wpływem gramatycznych konstrukcyj greckich, w dopiskach bowiem, jakie znajdujemy w kodeksie Assemaniego, dość często występuje miejscownik bez przyimka, jakby to była żywa jeszcze językowa forma; raz tylko czytamy tam: *byvъšixъ vъ cěsarigradě* str. 164, natomiast trzy razy bez przyimka: *arχiepiskopa cěsarigradě* str. 175. *velikago vasilia kesari[i]* 176; *episkopa byvъša nanzianzii* str. 184 (wydanie Račkiego) a oprócz tego inaczej 3 razy: *arχiepiskopa cěsarigrada* 189, 191, 194.

§ 281. Miejscownik dla oznaczenia czasu (temporalny) znajdujemy w przekładzie ewangelij: *iscělě otroka tomь časě* M. Mt. 17, 18; *ne bǫdetъ běstvo vaše zimě ni vъ sobotǫ* Mt. 24, 20; *polu nošti vъplь bystъ* Mt. 25, 6.

§ 282. Miejscownik sposobu (modalny) już tylko w formach skamieniałych np. *godě mi zělo bystъ prošenьje tvoje* (= na czasie) Supr. 544, 11; także od przymiotników: *dobrě vьse tvoritъ* M. Mc. 7, 37.

D. Czasownik.

§ 283. Za formę czasownikową uznajemy przedewszystkiem formę osobową, t. j. która wyraża pierwszą, drugą lub trzecią osobę. Są to więc formy trybu oznajmującego, rozkazującego i przypuszczającego lub życzącego. Formy bezokolicznika i supinu, które pierwotnie miały znaczenie imienne, z czasem nabrały charakteru czasownikowego a raczej prawie w zupełności utraciły charakter imienny. Dziś poczuwamy w nich naturę czasownikową, zwłaszcza w bezokoliczniku, który zachował się w żywych językach słowiańskich, gdy supinum wyszło z użycia. Natomiast imiesłów ma raczej charakter imienia, choć w okresie starosłowiańskim miał jeszcze zdolność oznaczania czasu, jak właściwy czasownik. Wszystkie te trzy rodzaje form (1. formy osobowe 2, bezokolicznik i supinum 3, imiesłowy) tak samo zresztą, jak i rzeczowniki odsłowne, oznaczające czynność, mają wspólną cechę, że są zdolne wyrażać t. zw. gatunek[1]) czynności (dawniej nazywano to postacią czasownika) t. j. bywają niedokonane lub dokonane, jednokrotne lub wielokrotne.

Najbardziej zdecydowany charakter mają formy osobowe i imiesłowy: pierwsze jako czyste czasowniki, drugie — dzięki swej deklinacji — jako imiona; ale jedne i drugie mają swoje cechy specjalne i wspólne. Cechami specjalnemi pierwszych są osoby i tryby, drugich zaś przypadki i rodzaje, a cechami ich wspólnemi są: liczba, czas, strona. Bezokolicznik i supinum są formami nieodmiennemi, a przeto nie wyrażają ani osób, ani przypadków ani żadnych innych cech imiennych czy też czasownikowych z wyjątkiem tego, co nazwaliśmy gatunkiem czynności.

Zajmiemy się tu tylko cechami, właściwemi czasownikom a do nich należy: osoba, liczba, tryb, czas, strona a wreszcie gatunek czynności.

---

[1]) Zjazd gramatyków polskich z r. 1921 (p. Język Polski VI, 89) uchwalił w tem znaczeniu termin »rodzaj czynności«, jest to jednak nazwa niedogodna ze względu na bezokoliczniki i imiesłowy np. *pić* jest formą bezrodzajową i rodzaju niedokonanego, *pijący* jest rodzaju męskiego i rodzaju niedokonanego.

Osoba.

§ 284. Jak inne języki słowiańskie, starosłowiański ma formy czasownikowe dla trzech osób, z jedynym wyjątkiem trybu rozkazującego, który nie ma formy dla osoby 1 liczby pojedynczej. Rozkaz wydaje się osobie 2 lub 3, a nie sobie samemu. to zaś, co dziś nazwalibyśmy rozkazem wydanym sobie samemu, jest właściwie mocnem postanowieniem, którego wyrazem jest 1 osoba czasu przyszłego dokonanego, lub forma opisowa. Natomiast jest forma 1 osoby liczby mnogiej, której się używa wtedy, gdy mówiący daje rozkaz komuś innemu, ale i sam go chce spełnić; tak Jezus mówi do apostołów: *vъstaněte, iděmъ* M. Mc. 14, 42; pierwszy rozkaz daje w osobie 2, bo sam już stoi, ale drugi w osobie 1, gdyż i on zamierza iść z apostołami.

Tak jest stale, że gdy między uczestnikami czynności znajduje się też osoba mówiąca, to czynność wyraża się w 1 osobie liczby podwójnej lub mnogiej stosownie do liczby podmiotów, a jeśli między nimi jest choć jedna osoba, do której się wprost przemawia, to czasownik stoi w osobie drugiej: *my i fariseи postimъ sę* M. Mt. 9, 14; *otecъ tvoj i azъ skrъbęšta iskaaχově tebe* Lc. 2, 48.

Liczba.

§ 285. Liczba czasownika zależy od liczby podmiotów: przy jednym podmiocie — pojedyncza, przy dwu — podwójna, przy trzech lub więcej — mnoga. Wahanie bywa tylko przy rzeczownikach zbiorowych i przy liczebnikach od 5 w górę. Tak więc łotr wiszący na krzyżu mówi do drugiego łotra: *dostoinaa bo dělomъ naju vъspriemlevě* M. Lc. 23, 41; *roditelě ego rěste: věvě, ěko sь estъ synъ naju* Io. 9, 20. Rozmaicie bywa przy rzeczowniku zbiorowym np. *vesь narodъ iděaše* M. Mc. 2, 13; *mnogъ narodъ... ide* Mc. 3, 7 i t. d. ale także: *vьsь narod běšę pri mori* Mc. 5, 21; *vьsь narodъ viděvъše i užasǫ sę* Mc. 7, 15, *vesь narodъ divlěχǫ sę* Mc. 11, 18 i t. d. Podobnie przy liczebnikach: *pętь že bě otъ nixъ buj* M. Mt. 25, 2, *šestь denъ estъ* M. Lc. 13, 14; ale *slyšavъše desętь načęšę negodovati* M. Mc. 10, 41; *pętь ixъ rěšę* Supr. 369, 6.

Czas i gatunek.

§ 286. W języku stsł. jak i w nowych słowiańskich funkcja czasu wiąże się ściśle z funkcją gatunku czynności, różnica jednak

polega na tem, że w żywych językach słowiańskich są tylko czasowniki niedokonane lub dokonane, w starosłowiańskim zaś nadto są jeszcze czasy niedokonane lub dokonane a mianowicie imperfectum i aoryst. Jeżeliby w stsł. było tak, jak np. dziś jest w języku polskim, że każdy czasownik rozumiany bywa jako niedokonany lub dokonany, w takim razie mogłyby łatwo zachodzić konflikty, gdyby np. przyszło dla jakichś przyczyn użyć imperfektu od czasownika dokonanego lub aorystu od niedokonanego. Jeżeliby zaś to było niedopuszczalne, to żaden czasownik nie mógłby tworzyć wszystkich form konjugacyjnych i tylko od niedokonanych tworzonoby imperfectum, a od dokonanych aoryst; ponieważ zaś od każdego czasownika można było utworzyć czas przeszły złożony. niedokonany lub dokonany w zależności od tego, jakim był sam czasownik (np. od *biti — bitъ jesmь*, od *ubiti — ubitъ jesmь*), przeto imperfectum i aoryst byłyby formami zbytecznemi, a więc skazanemi na zagładę.

Tak się też istotnie stało w nowszej dobie życia języków słowiańskich, gdzie imperfekty i aorysty uległy od wieków zupełnemu zanikowi, ale w stsł. są jeszcze w pełnym rozkwicie. Z tego więc widać, że nie każdy wtedy jeszcze czasownik musiał być uważany za niedokonany lub dokonany i że ten jego charakter występował w zależności od związku myśli. Stąd też mamy szereg czasowników, od których tworzono zarówno imperfectum, jako też i aoryst: *biti* — percutere, *běaxǫ* M. Lc. 22, 64; *bišę*: *ovogo bišę ovogo že ubišę* Mt. 21, 35; *byti*: *běaxъ*, *běxъ* i *byxъ* bardzo często; *vesti* — ducere: *veděaxǫ* Lc. 23, 32; *vęsę* Lc. 22, 66; *viděti* — videre: *viděaxǫ* Mc. 1. 34; *viděšę* Mc. 5. 15, a także *běaxǫ viděli* Io. 9, 8; *vidělъ estъ* Io. 6, 46; *vъstati* — exsurgere: *more vъstaaše* — exsurgebat Io. 6, 18; *vъsta* — surrexit Mt. 8, 15; *věrovati* — credere: *věrovaaxǫ* Io. 7, 5; *věrovašę* Io. 2, 11; *glagolati* — dicere: *glagolaaxǫ* Mt. 21, 10; *glagolašę* Mt. 13, 51; *diviti sę* — mirari: *divlěaxǫ sę* Mt. 19, 25, *divišę sę* Mt. 9, 33; *iti* — ire: *iděaše* Mt. 9, 19; *idošę* Z. Mt. 4, 25; *izgoniti* — eicere: *izgoněaxǫ* M. Mc. 6, 13; *izgoniχomъ* Mt. 7, 22; *iměti* — habere: *iměaše* Mt. 13, 46; *imě* Mt. 21, 28 (*člověkъ eterъ imě dъvě čędě*); *iscěliti* — curare: *iscělěaše* Lc. 4, 40; *iscěli* — ἐθεράπευσε Lc. 7, 21; *mošti* — posse: *možaaše* Mc. 5. 4; *može* (*ne χotěaše, da by i kъto čjulъ i ne može utaiti sę*) Mc. 7, 24 i t. d. Są więc między temi czasownikami, co dziś są dokonane, a tworzą stsł. imperfectum; podobnie w Supr. *iszχněaše* (arescebat) 476, 24; *načьněěχomъ* 73, 9;

ostaněaxǫ sę (abstinebant) 413, 18; *ne prěstaněěše* (non cessabat) 515, 18. Por. też Meillet, Etudes I i Boehme, Die Actiones der Verba simplicia. Leipzig 1904.

Jednakże, jak to można wnioskować z tekstów, już wtedy proces różnicowania czasowników na wyraźnie niedokonane i wyraźnie dokonane był w toku, gdyż mamy pary czasowników różniących się właśnie gatunkiem, t. j. niedokonanych jak: *vъdvarjati sę, vъzležati, ispovědati...* i: *vъdvoriti sę, vъzlešti, ispověděti* i t. d.; od pierwszych tworzono tylko imperfekty, od drugich tylko aorysty.

Czas teraźniejszy czasowników niedokonanych wyrażał czynność współczesną z czynnością mówienia, a taż sama forma czasowników dokonanych wyrażała czynność późniejszą od czynności mówienia: *aminъ, glagoljǫ vamъ: sǫtъ eteri otъ sъde stojęštiixъ, iže ne imǫtъ vъkusiti sъmrъti* Mc. 9, 1; *aminъ, glagoljǫ tebě: ne izideši otъ tǫdě* Mt. 5, 26.

Niekiedy mieszają się formy czasowników niedokonanych i dokonanych, przez co pierwsze przybierają w praesens znaczenie czasu przyszłego lub odwrotnie: praesentia drugich mają znaczenie czasu teraźniejszego np. *blaženi este, egda ponosętъ vamъ i iždenǫtъ vy* Z. Mt. 5, 11; *ašte edino takovyxъ otročętъ priimetъ... mę priemletъ* M. Mc. 9. 37; *edinǫ poemljǫtъ a drugujǫ ostavlějǫtъ* Lc. 17, 35 i t. d. a także czas teraźniejszy (niedokonany) w znaczeniu przyszłego po przysłówkach określających czas np. *otъ selě blažętъ mę vъsi rodi* Lc. 1, 48; *služi mi, donьdeže ěmь i pijǫ i potomь ěsi i piješi ty* Lc. 17, 8.

Również oba gatunki tych słów mogą mieć znaczenie trybu rozkazującego np. (po przeczeniu) *ne vъ lažǫ klъneši sę* M. Mt. 5, 33; *ne ubieši* Z. Mt. 5, 21, a zwłaszcza z partykułą *da* np. *da svętitъ sę imę tvoe* (ἁγιασθήτω) Mt. 6, 9, *da pridetъ cěsarestvie tvoe* (ἐλθάτω) Mt. 6, 10.

Praesens historicum od czasowników niedokonanych jest bardzo rzadkie np. *sъvětъ sъtvorišę... i posylajǫtъ* (zam. *poslašę*) *kъ nemu* Mt. 22, 15, po grecku tak samo: συμβούλιον ἔλαβον... καὶ ἀποστέλλουσιν; od dokonanych: *vъnidǫ vъ kapernaumъ* Mc. 1, 21 (εἰσπορεύονται).

Imperfectum jest tłumaczeniem greckiego imperfektu, aoryst starosłowiański najczęściej jest odbiciem greckiego aorystu: na 13 wynotowanych przykładów tylko w dwu stsł. aoryst jest tłumaczeniem greckiego praesens historicum, a rzadko odpowiada mu greckie imperfectum: *bišę* — ἔτυπτον M. Mt. 21, 35 i Mc. 12, 3; *věsę* — ἀπήγαγον Lc. 22, 66; *vъsta* — ἠγέρθη Mt. 8, 15; *věrovašę* — ἐπίστευσαν Io. 2, 11; *divišę sę* — ἐθαύμασαν Mt. 9, 33; *idošę* — ἠκολούθησαν

Z. Mt. 4, 25; *izgonixomъ* — ἐξεβάλομεν, M. Mt. 7, 22; *iscěli* — ἐθεράπευσε Lc. 7, 21; *može* — ἠδυνάσθη Mc. 7, 24, i tylko: *viděšę* — θεωροῦσιν Mc. 5, 15 i *glagolašę* — λέγουσιν Mt. 13. 51, wyjątkowo *imě* — εἶχεν Mt. 21, 28.

Złożony czas przeszły od czasowników dokonanych ma toż samo znaczenie, co aoryst i obie te formy używają się bez różnicy np. *vasъ ne zemlě pokryla, ni nebo prijętъ* Supr. 97, 2; *sъgrěsilъ Adamъ i umrětъ* 493, 26.

Tryby.

§ 287. Naogół ich użycie w języku starosłowiańskim nie różni się od dzisiejszego stanu żywych języków słowiańskich, ale szerzej w zabytkach stsł. używa się trybu oznajmującego np. tekstowi Wujka: *a ktoby zaś zgorszył jednego z tych to małych... lepiejby mu było, aby zawieszono kamień młyński u szyje jego* Mt. 18, 6 w kodeksie Marjańskim odpowiada ustęp: *i iže ašte skandalisaetъ edinogo otъ malyxъ sixъ... uněe emu estъ, da oběsętъ žrъnovъ na vyi ego.* Również w zdaniach pobocznych, o ile łączą się z głównemi zapomocą spójnika *da*, używano trybu oznajmującego, gdzie dziś posługujemy się formą trybu warunkowego np. *xoštǫ, da dasi mi* (ἵνα δῷς, *abyś mi dał*) Mc. 6, 25; *rьci, da kamenie se xlěbi bǫdǫtъ* (*aby te kamienie stały się chlebem*) Z. Mt. 4, 3. Podobnie w zdaniach celowych: *bǫdetъ bo irodъ iskati otročęte, da pogubitъ e* Ass. Mt. 2, 13; *bě tu do umrъtvič irodova, da sъbǫdetъ sę rečenoe otъ gospoda* Mt. 2, 15. Rzadko *da* z trybem warunkowym: *držaaxǫ i, da ne bi otъšelъ otъ nixъ* Lc. 4, 42; *viděvъše i molišę, da bi prěšьlъ otъ prědělъ ixъ* Z. Mt. 8, 34.

§ 288. Tryb rozkazujący używa się w znaczeniu nakazu lub zakazu zarówno od czasowników niedokonanych, jak i dokonanych, ale od tych ostatnich z negacją używano tej formy tak samo, jak się jej dziś używa w języku polskim, tylko w specjalnem znaczeniu zakazu wyraźnie jednorazowej czynności por. *nie trać majątku, nie strać majątku.* Zresztą niezawsze to specjalne znaczenie występuje wyraźnie, i dlatego w stsł. w dziesięciorgu przykazań użyto form: *ne ukradi, ne obidi* Mt. 10, 19 albo w modlitwie pańskiej: *ne vъvedi nasъ vъ iskušenie* Lc. 11, 4, po polsku zaś od wieków mówiono: *nie kradnij, nie krzywdź, nie wódź nas na pokuszenie.*

Strona.

§ 289. Strona czynna wyraża się przez formę samego czasownika bez żadnych dodatków: *egda ubo tvoriši milostynjǫ, ne vъstrǫbi*

prědъ sobojǫ, ěko ypokriti tvorętъ M. Mt. 6, 2; tutaj *tvoriši* ma znaczenie czasownika przechodniego, *vъstrǫbi* — czasownika nieprzechodniego i wreszcie *tvorętъ* raczej też użyto w znaczeniu czasownika, przy którym nie myślimy o przedmiocie, czasownika nijakiego. W stronie czynnej używamy też wielu czasowników, oznaczających nie czynność, lecz stan np. *stojati, sěděti, ležati. bolěti* i t. d.

§ 290. Formy czasownikowe z zaimkiem zwrotnym *sę* mają różne znaczenie, przedewszystkiem zwrotne np. *obléčete sę* M. Mt. 6, 25, ale częściej zwrotne znaczenie ustępuje miejsca znaczeniu medjalnemu czy nijakiemu np. *učiti sę* nie rozumiemy już jako 'uczyć samego siebie', ale wykonywać pewną czynność, przy której nie myślimy zupełnie o objekcie. W niektórych czasownikach zaledwie domyślać się można istnienia niegdyś znaczenia zwrotnego, np. *klęti sę* 'przysięgać' dawniej musiało znaczyć: 'przeklinać samego siebie na wypadek niedotrzymania przyrzeczenia'. Już takich śladów nawet niema w czasownikach, jak *moliti sę, bojati sę* i in. które nie używają się bez *sę*. Z zaimkiem *sę* tworzy się także strona bierna: *synъ člověčьskъ prědaetъ sę* Z. Mt. 26, 2 a toż samo miejsce w M. brzmi: *synъ člověčьsky prědanъ bǫdetъ*. Z zaimkiem *sę* tworzy się także stosunek wzajemności między podmiotem a przedmiotem działania np. *milostь i rěsnota srěteste sę, pravьda i mir ob[l]obъzaste sę* Ps. sin. 84, 11.

Strona bierna tworzy się też przez połączenie imiesłowu biernego ze słowem posiłkowem.

Bezokolicznik.

§ 291. W okresie praarjoeuropejskim był to rzeczownik odsłowny, oznaczający nazwę czynności lub stanu; potem się znalazł w systemie konjugacyjnym, ale dotychczas jeszcze zachował ślady swego dawnego znaczenia imiennego, a z drugiej strony tylko w pewnym stopniu nabył znaczenie formy czasownikowej.

W stsł. występuje w funkcjach imiennych, a przedewszystkiem jako podmiot przy *jestъ* i przy innych czasownikach np. *ašte mi sę ključitъ sъ tobojǫ umьrěti* M. Mc. 14, 31; *ne bě imъ koli poně ěsti* Mc. 6, 31; *semu jestъ byti* (hoc fieri debet) Supr. 51. 2. najczęściej właśnie w znaczeniu konieczności: *něstъ namъ ubiti* (occidere non debemus) Supr. 433, 12; *otъ sego viděti jestъ silǫ χristosovǫ* 413, 16. Jako przedmiot przy licznych czasownikach oznaczających

czynność woli np. *móc, chcieć, musieć, kazać, radzić, pozwalać, zabraniać* a także innych np. *pilnować, bać się, zaczynać, kończyć, uczyć, rozumieć* i t. p. *ne uboi sę prijęti eję* M. Mt. 1, 20; *ubědi vъniti* Lc. 14, 23; *varila estъ poχrizmiti tělo moe* Mc. 14, 8; *čaate vъsprijęti* Lc. 6, 34; *pravedьnici vъždelěšę viděti* Mt. 13, 17; *χošteši sъvrъšenъ byti* Mt. 19, 21; *povelě prinesti glavǫ ego* Mc. 6. 27; *kto prinese emu ěsti?* Io. 4, 33. W ostatnim przykładzie możemy bezokolicznik uważać za przedmiot lub za cel czynności wyrażonej w orzeczeniu. Bezokolicznik celu używa się też dość często przy różnych czasownikach np. *oči že jeju drъžimě běsta ne poznati jego* Supr. 474, 21. gdy w tekście ewangelji czytamy: *oči že eju drъžaašete sę, da ego ne poznaate* M. Lc. 24, 16; *daěaše χlěby učenikomъ prědъložiti narodu* Lc. 9, 16; *utvrъdi lice svoe vъ ierusalimъ iti* Lc. 9, 51; *isplьnišę sę dьnie roditi ei* Lc. 2, 6; *ne iždeni nasъ gněvomь iti vъ pustaja města* Supr. 57, 20; *se polje sъtvoreno bě konjemъ tešti* 90, 6; *otęžča sluχъ moj ne uslyšati* 135, 19; *něsi li ješte pokorilъ sę žrьti bogomъ?* 149, 23; *sъtvorilъ mi χyzinǫ sěsti mi vъ njei* 204, 2.

§ **292.** Zapewne z takich zwrotów powstały formy, oznaczające czas przyszły przez bezokolicznik z czasownikiem: *χъtěti, iměti, načęti* np. *kъto estъ χotęi prědati i?* (παραδώσων) Io. 6, 64; *ne imate vьniti ve cěsarьstvo nebesьskoe* Z. Mt. 5, 20; *o druzěmь ne brěšti vъčьnetъ* (καταφρονήσει) Mt. 6, 24. Niekiedy jednakże w tych wyrażeniach jest szczególny odcień znaczenia np. *čto bystъ, ěko namъ χošteši sę aviti, a ne vьsemu miru?* ἡμῖν μέλλεις ἐμφανίζειν, manifestaturus es nobis, nam się masz objawić) Io. 14, 22.

§ **293.** Rzeczownikowe znaczenie mają bezokoliczniki przy przymiotnikach: *gorazdъ, gotovъ, dlъžьnъ, dostoinъ* i t. p. np. *něsmь dostoinъ... razdrěšiti remene črěviemъ ego* Mc. 1, 7.

§ **294.** Bezokolicznik ukazuje się w pytaniach zależnych, gdzie mógłby być użyty tryb oznajmujący z tymże, co w zdaniu nadrzędnem, podmiotem np. *synъ člověčьsky ne imatъ kъde glavy podъkloniti* (ποῦ τὴν κεφαλὴν κλίνῃ) M. Mt. 8, 20; *pomyšlěše kyję tny mǫky ljutěišę izъobrěsti* Supr. 50, 23; *ne imǫtъ česo ěsti* Mt. 15, 22; *ne obrětъ kǫdu sъvratiti sę* Supr. 289, 18; *Marija že čьto sъtvoriti ne uměaše* 239. 29. Bardzo rzadko z kondycjonalnem *bi, by*: *naučǫ vasъ kogo by čisti* Supr. 28, 4; *myšljaaχǫ kako by vьlěsti kъ svętuumu* 37, 3; *sъmatraše koje bi primyšlenije izobrěsti* 88, 29. Możnaby sądzić, że tu nastąpiła elipsa czasownika *mošti* np. *synъ člověčьsky ne tmatъ, kъde* [*možetъ*] *glavy podъkloniti* (por. też § 303).

§ **295.** Ślady znaczenia rzeczownikowego można jeszcze wyczuć w zwrotach, gdzie bezokolicznik używa się z celownikiem imienia np. *bystъ že i vъ drugǫjǫ sobotǫ vъniti emu vъ sъnъmište* Lc. 6, 6, po grecku: ἐγένετο δὲ ἐν ἑτέρῳ σαββάτῳ εἰσελθεῖν, w Wulgacie: *ut intraret*, u Wujka: *że wszedł*; *bystъ že umrěti ništjumu* Lc. 16. 22, ἐγένετο δὲ ἀποθανεῖν τὸν πτωχόν, *factum est, ut moreretur*, *stało się, że umarł*. Najczęściej mamy bezokolicznik tak samo, jak w tekście greckim, ale mimo to niema tu naśladowania obcego wzoru, gdyż i w tych i w innych miejscach (por. § 260) celownikowi starosłowiańskiemu odpowiada inny przypadek, zwykle biernik, w grece lub w łacinie: *byvaatъ drěvo, ěko priti pticamъ nebesъskymъ i vitati na větvexъ ego* (γίνεται δένδρον, ὥστε ἐλθεῖν τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ καὶ κατασκηνοῖν ἐν τοῖς κλάδοις αὐτοῦ) Mt. 13, 32; *sǫštii sъ nimъ i vьsь narodъ pomlъčašę poslušajǫšte, jakože nikomuže krъknǫti* Supr. 129, 20.

§ **296.** Wyraźnie już czasownikowe znaczenie ma bezokolicznik w zwrotach, wyrażających życzenie zwłaszcza z *by*, np. *jegože by vьsěmъ namъ ne pogrěšiti* (a quo non aberremus) Supr. 508, 7; *da by izbyti jemu zъla* 361, 21. Także w zdaniach określających okoliczność stopnia i zarazem skutkowych ze spójnikiem *da*, co odpowiada greckiemu ὡς także z bezokolicznikiem np. *tolika bo sila běaše učitelja, da i blǫdnicę privlěšti na svoje poslušanije* Supr. 408, 20.

§ **297.** Naśladowaniem zwrotu greckiego jest accusativus cum infinitivo np. *kogo mę glagoljǫtъ člověci byti?* Mc. 8, 27. τίνα με λέγουσιν οἱ ἄνθρωποι εἶναι; podobnie przy *ne děti* — non impedire, sinere np. *ne děite dětij priχoditi kъ mьně* Lc. 18, 16 ἄφετε τὰ παίδια ἔρχεσθαι; *razdrěšite i ne děite ego iti* Io. 11, 44, ἄφετε αὐτὸν ὑπάγειν; tu tylko jest ta różnica, że po przeczeniu stoi w stsł. dopełniacz zam. biernika (por. § 236).

Inne ma znaczenie bezokolicznik w wyrażeniu: *isusъ otide otъ tǫdě, otide, ide i něstъ viděti* Supr. 404, 28; tu do *něstъ* podmiotem jest *viděti*, do którego odnosi się przedmiot w formie zaimka *i*: *něstъ i* (eum) *viděti*.

Supinum.

§ **298.** Zwykle wyraża cel przy czasownikach, oznaczających czynność ruchową, np. *vъzlěze na sukomorijǫ viděti isusa* Ass. Lc. 19, 4, gdy w M. czytamy: *vъzlěze na sykomorijǫ, da viditъ isusa*; *izide sějej šeatъ sěmene svoego* Lc. 8, 5; *grędǫ iskusitъ ixъ* Lc. 14, 19; *veděaxǫ*

že sъ isusomъ i ina dva zlodě sъ nimь ubitъ Lc. 23, 32. Przy supinie rzeczownikowy objekt stoi w dopełniaczu; w ostatniej tu przytoczonej cytacie *ina dva zloděě* odnosi się do *veděaxǫ*, a nie do *ubitъ*.

Niekiedy supinum zostało zastąpione przez bezokolicznik: np. w Z.: *ognь prědъ vъvrěšti vъ zemljǫ* Lc. 12, 49, natomiast w M. użyto supinum: *ognь pridъ vъvrěstъ vъ zemljǫ* ale obok tego i tu mamy bez okolicznik zam. supinu: *mira pridъ dati na zemljǫ* Lc. 12, 51 i tak samo w Z., ale znów w M. jest: *pride slyšati prěmǫdrosti solomonę* Lc. 11. 31 a w Z.: *pride slyšatъ* Naogół w tekstach starych (ewangelji) rzadko zachodzi wymiana supinu przez bezokolicznik, częściej w Supr. i innych zabytkach późniejszych. Według Miklosicha, jeśli przy bezokoliczniku stoi dopełniacz zam. biernika, jest to znak, że tu było dawniej supinum; znak to — jak się zdaje — zawodny, gdyż i bezokolicznik, jako formacja pierwotnie imienna, łączył się zapewne z dopełniaczem a nie z biernikiem, i użycie biernika przy nim należy objaśnić jako wpływ analogji do innych, mianowicie osobowych form czasownika.

Imiesłowy.

§ **299**. Imiesłów najczęściej ma wyraźne znaczenie imienia, niekiedy rzeczownika np. *blagoslovenъ grędy vъ imę gospodьne* M. Mt. 21, 9, częściej w znaczeniu przymiotnika, przy czem zauważyć można, że w tekstach stsł. konstrukcje imiesłowowe są bardzo częste, częstsze niż w późniejszej dobie rozwoju języków słowiańskich np. *pride isusъ vъ domъ petrovъ. vidě tьštǫ ego ležęštǫ, ognemь žegomǫ* Z. Mt. 8. 14; *da sъbǫdetъ sę rečenoe prorokomь isaemь glagoljęštemь* Mt. 8, 17; *prišedъše že učenici ego vъzbudišę i glagoljęšte* Mt. 8, 25; jest to literalne tłumaczenie zwrotów greckich.

§ **300**. Wszędzie tu imiesłów stanowi określenie rzeczownika, z którym zgadza się pod względem rodzaju, liczby i przypadku. Mimo tej zgody jednak Vondrák w Vergl. Gr. II, 407 upatruje w stsł. użycie imiesłowu formalnie przyimiennego, ale pojęciowo przysłownego, czyli z funkcją przysłówkową np. *sъtьniku že eteru rabъ bolę zlě umiraaše* Z. Lc. 7, 2 = chorując ciężko, umierał; *napadaxǫ emь, xotęšte prikosnǫti sę emь* = chcąc się go dotknąć, ἵνα αὐτοῦ ἅψονται M. Mc. 3, 10. W Supr. mamy już w tem znaczeniu formę na *-šte* z funkcją wyraźnie przysłówkową np. *povelě szvęzati jь i vlačęšte vesti jь vъ temьnicǫ* (jussit ligari eos et trahendo eos duci in carcerem)

Supr. 71, 27; ale niekiedy taż sama forma. już widocznie uważana za nieodmienną, zachowuje jeszcze ślady funkcji przyimiennej np. *sъ nebese božij glasъ slyšavъ. velęšte* (zam. *velęštь*) *sъniti* = vocem jubentem Supr. 191, 6; *podoba mi jestъ sědĕti mlъčęšte* (zam. *mlъčęštu*) 205, 14; *jegda vidiši učenika prědajǫšte* (zam. *prědajǫšta*) 408, 20. W tejże funkcji trafia się i mianownik l. poj. np. *nĕ sъde nikogože seję besědy slyšę* (zam. *slyšęšta*) Supr. 240, 29.

§ **301.** Czy w okresie powstania najstarszych zabytków imiesłów stsł. wyrażał stosunek do czasu? Takby się zdawało, gdyż żywe były wtedy jeszcze wszystkie imiesłowy, i teraźniejsze i przeszłe zarówno w stronie czynnej jak biernej. Istotnie też imiesłów czasu teraźniejszego zazwyczaj oznacza czynność współczesną z czynnością wyrażoną w orzeczeniu, a imiesłów przeszły służy do oznaczenia czynności wcześniejszej niż ta, o której mówi orzeczenie, np. *žena krъvotočiva, dъvě na desęte lětě imǫšti, pristǫpьši sъ zadi, prikosnǫ sę* M. Mt. 9, 20, a więc *imǫšti*, gdyż kiedy się dotknęła Jezusa wtedy miała lat 12, *a pristǫpьši*, bo wpierw przystąpiła, a potem się dotknęła. Podobnie: *vъzvratišę sę pastyri slavęšte i χvalęšte boga* Lc. 2, 20; *šьdъ poklonjǫ sę* (wpierw pójdę, potem się pokłonię) Mt. 2, 8; *obrĕte otrokovicǫ ležęštǫ na odrě i běsъ išedšъ* Mc. 7, 30. Tak samo i w zakresie imiesłowów biernych np. *obręštete mladenecъ povitъ ležęštъ vъ ęslexъ* M Lc. 2, 12; *pověděšę imъ viděvъšei, kako bystъ běsnuemu* Mc. 5, 16; *iždenǫtъ prědajǫšte... vedomy* Lc. 21, 12. Jednak niezawsze tak bywa np. *i ne čju iosifъ i mati ego, mьněvъša i vъ družině sǫštъ* Lc. 2, 44 (tutaj zamiast *mьněvъša* mógłby być użyty imiesłów teraźniejszy: *mьnęšta*). Raz się zdarza, że imiesłów bierny teraźniejszy od czasownika niedokonanego ma znaczenie czasu przyszłego: *viděvъše... byvaemoe rĕšę* (ἐσόμενον) Lc. 22, 49, ale to tylko niezdarne literalne tłumaczenie formy greckiej: tłumacz tu nie użył formy *bǫdǫštee*, choć w innem miejscu spotykamy *bǫdǫštij* w znaczeniu μέλλων, futurus: *ni vъ sь věkъ, ni vъ bǫdǫštij* Mt. 12, 32; tłumacz tu nie miał przeszkody tej, która mu się tam przywidziała, bo w oryginale była forma medjalna (ἐσόμενον) podobnie jak i greckie medjalne δαιμονιζομένῳ wywołało twór tak niezwykły jak wyżej przytoczone: *běsnuemu*. Normalnie formy imiesłowów biernych tworzą się od czasowników przechodnich; to też jeszcze jedno *byvaemo* Lc. 23, 8 wywołane również zostało przez formę grecką: γιγνόμενον. Podobnie w Supr. *sily byvajemyję* (γιγνόμεναι) *bogomъ* 6, 11, a także w połączeniu z zaimkiem zwrotnym:

naricajemii sę mǫdri byti Supr. 334, 16; *slьnьce ljutojǫ pokryvajemo sę želejǫ* 426, 22; *kamenije rasědajemo sę* 426, 25.

Ponieważ czas teraźniejszy czasowników dokonanych ma znaczenie czasu przyszłego, przeto i imiesłów teraźniejszy czynny tychże czasowników ma toż znaczenie np. *pomyšljajǫ poboręštaago mi* (τοῦ μέλλοντός μοι συμμάχειν) Supr. 490, 11.

Imiesłów teraźniejszy bierny zwykle się tworzy od słów niedokonanych i wchodzi do składu form osobowych opisowych np. *ovi szpasajemi sǫtъ a druzii osǫždajemi* (salvantur, condemnantur) Supr. 362, 23; *učimi byvaemъ* (docemur) Cloz. I, 261. Niekiedy jednak bywają takie imiesłowy od czasowników dokonanych i służą również do tworzenia form opisowych biernych już nietylko w czasie teraźniejszym, ale także i w przeszłym lub przyszłym: *pogonimi byvajǫtъ* (expelluntur) Supr. 479, 21; *odrъžimъ byvaaše* M. Io. 5, 4; *bě odrъžima ognemь* Lc. 4, 38; *straχomь veliemь odrъžimi běaχǫ* Lc. 8, 37. Bez słowa posiłkowego imiesłów bierny używa się jako przydawka przy rzeczowniku dla wyrażenia czynności, której wykonawca może nie być wskazany np. *sěno... vъ ognь vьmetomo* (prtcp. praes. od słowa dokonanego) M. Mt. 6, 30; *běasta ležęšti tělesě svętuju vъně grada, ne dajemě vъzęti sę otъ krъstijanъ* (cum non permissum esset, ut sumerentur a christianis) Supr. 14, 24.

Imiesłów czynny przeszły I najczęściej się tworzy od słów dokonanych, ale bywa także i od niedokonanych np. *šedъ prěžde sъmiri sę sъ bratomь tvoimь i tъgda prišьdъ prinesi darъ svoj* Z. Mt. 5, 24; bierny przeszły zarówno od niedokonanych jak i od dokonanych np. *obręštetc mladenecъ povitъ* M. Lc. 2, 12; *obrětą člověka oblъčena* Lc. 8, 35; także w formach opisowych strony biernej na wszelkie czasy: *mnozi bo sǫtъ zvani* M. Mt. 22, 14; *probodena byvajǫtъ* (perfodiuntur) 483, 1; *sǫštii vъ adě svobožděni byvajǫtъ* Supr. 470, 22; *bъdeni bǫdetъ* Lc. 12, 47; *vedeni bǫdete* Mt. 10, 18; *vъzęto bǫdetъ* Mt. 25, 29; *viděni bystъ* Mc. 16, 11; *vъprošeni byvъ* Lc. 17, 20; *prědanъ imatъ byti* Mt. 17, 22; *da ne prědanъ bimь* Io. 18, 36 i t. d. Imiesłów bierny przeszły, jak się zdaje, już tutaj wypiera z użycia formy imiesłowu biernego teraźniejszego. Oczywiście więc widać z tego, że imiesłowy już zaczynają wtedy tracić zdolność oznaczania stosunków w czasie: rozstrzyga tu znaczenie słowa posiłkowego.

§ 302. Formy opisowe, złożone z imiesłowu czynnego i słowa posiłkowego są niewolniczym przekładem z greckiego np. *bǫdi*

uvěštaję sę Mt. 5, 25 (ἴσθι εὐνοῶν); *ne vy bo este glagoljǫštei, nъ duxъ otьca vašego glagolej vъ vasъ* Z. Mt. 10, 20 (οὐ γὰρ ὑμεῖς ἐστὲ λαλοῦντες, ἀλλὰ τὸ πνεῦμα τοῦ πατρὸς ὑμῶν τὸ λαλοῦν ἐν ὑμῖν); *člověky bǫdeši love* Lc. 5, 10 (ἀνθρώπους ἔσῃ ζωγρῶν); *běaxǫ sědęšte fariseі* Lc. 5, 17 (ἦσαν καθήμενοι φαρισαῖοι). Podobnie w Supr. *běaše bьdę* (vigilabat) 78, 4; *běsta pojǫšta* (canebant) 183, 27; *běasta retęšta sę* (rixabantur) 204, 6; *vědy bǫdi* (scito) 233, 19; *oba zamatorěvъša vъ dьnexъ svoixъ běašete* (ἀμφότεροι προσβεβηκότες ἐν ταῖς ἡμέραις αὐτῶν ἦσαν) Lc. 1, 7.

§ **303.** Natomiast rodzimy charakter mają imiesłowy w zdaniach, które się z głównemi łączą z pomocą zaimków lub przysłówków względnych lub pytajnych. Czasem w takim zwrocie jest zbyteczny tylko zaimek np. *iže brata vidimaago ne ljubęj, kako možetъ boga nevidimaago [ljubiti]?* Supr. 570, 30; *něstъ, kъto miluję* Supr. 57. 10; gdyby opuścić *iže* i *kъto*, wtedy wyrażenia byłyby takie, jakich dziś używamy; możnaby sądzić, że powstały one przez kontaminację dwojakich zwrotów: *iže brata ne ljubitъ* + *brata ne ljubęj*; *něstъ miluję* + *něstъ, kъto milujetъ*.

Niekiedy znów imiesłów tem się różni od dzisiejszego sposobu jego użycia, że przy nim stoi przedmiot np. *vьzemleši, egože ne položъ* (ὃ οὐκ ἔθηκας) *i žьneši, egože ne sěvъ* (ὃ οὐκ ἔσπειρας) M. Lc. 19, 21, dziś moglibyśmy powiedzieć: *weźmiesz nie położywszy i pożniesz nie zasiawszy*, albo jak w greckim oryginale: *czego nie położyłeś i czego nie zasiałeś*.

Większość przykładów wskazuje, że jest to zwrot stary, którego nie można w każdym wypadku objaśnić kontaminacją np.: *ne věsta, česo prosęšta* (τί αἰτεῖσθε) M. Mt. 20, 22; *ot ne imǫštago i eže aště mьnitъ sę imy* (ὃ ἔχει) *vьzęto bǫdetъ* Mt. 25. 29; *samъ bo věděše, čьto xotę* (ἔμελλεν) *sъtvoriti* Io. 6, 6; *sъpovědavъše emu vьsa, jaže slyšavъše* Supr. 152, 12; *molitva, egda xotęšte vinogradъ saditi* Euch. sin. 24, 19; *ne imǫšta .. na čto prьvoje rǫcě prosterъ* Supr. 430, 3; *jegože ne prěimъ, togo i glagolati ne směję* 501, 21. Por. jeszcze: *žьnę, ideže něsi sějъ i sьbiraję, joduže ne rastočъ* (ὅθεν οὐ διεσκόρπισας) M. Mt. 25, 24 w Ass. *joduže něsi rastočilъ*. Czasem ukazuje się tu bezokolicznik (§ 294).

§ **304.** Dativus absolutus, zwrot odpowiadający zdaniu czasowemu, w którem orzeczenie wyraża się przez celownik imiesłowu (czynnego lub biernego) a podmiot przybiera też formę celownika, wydaje się też zwrotem rodzimym. Używa się on jako

równoznacznik zdania czasowego, mającego inny podmiot niż zdanie główne. Vondrák sądzi, że dativus absolutus powstał ze zwykłego celownika imiesłowu, będącego określeniem dalszego przedmiotu np. *sъxodęštemъ imъ sъ gory, zapręti imъ* M. Mc. 9, 9 (gdy schodzili z góry, zakazał im) mogło powstać z wyrażenia: *zapręti imъ sъxodęštemъ sъ gory*. W ten sam mniej więcej sposób tłumaczą powstanie takich zwrotów, jak grecki genetivus absolutus, lub łaciński ablativus absolutus.

Celowniki niezależne używają się często we wszystkich tekstach starosłowiańskich; dla wyrażenia jednoczesności z działaniem wyrażonem w czasowniku osobowym używa się imiesłów teraźniejszy, czynność zaś wcześniejsza wyraża się w imiesłowie przeszłym np. *bijemu že jemu i ne věštajǫštu ničьsože, glagola-jemu knęzь* Supr. 156, 18; *isusu rožděšju sę... se vlъsvi otъ vъstokъ pridǫ* Ass. Mt. 2, 1. Imiesłów występuje tu w formie deklinacji niezłożonej. Wyjątkowo w Supr. zdarza się niekiedy użycie celownika niezależnego wbrew zasadzie różności podmiotów w zdaniu głównem i pobocznem, którego wykładnikiem jest ów celownik niezależny: *stružemu jemu vъzъpi* (cum raderetur, exclamavit) 161, 5; *poxyštenomъ byvъšemъ i vedomomъ byvъšemъ... bljudomi běaxǫ* (cum caperentur et ducerentur custodiebantur) 97, 29 (por. § 265).

E. Części mowy nieodmienne.

Przysłówek.

§ 305. Kojarzy się z przymiotnikiem lub innym przysłówkiem, w tekstach zaś najstarszych najczęściej z czasownikiem np. *dobrě proročьstvova* M. Mt. 15, 4; *zlě běsnuetъ sę* Mt. 16, 22; *byšę běly zělo* Mc. 9, 3; *dva isxodęšta ljutě zělo* Mt. 8, 28; *jutro pobrězgu zělo* Mc. 1, 35; i t. d.

Przyimek.

§ 306. W języku stsł. przyimki najczęściej służą do orjentowania w czasie i przestrzeni; tak np. *do* wyraża granicę miejsca lub czasu: *do vrъxa, do polu nošti*; *iz* — punkt wyjścia również miejsca lub czasu np. *iz ustъ, iz junosti* i podobnie *kromě* (= na zewnątrz), *kъ* (= w stronę), *meždu* (= na obu granicach, na granicy czegoś). i podobnie: *na, nizъ, o, obъ, otъ, po, podъ, prědъ, prěžde, pri, skvozě, u, vъ, vъnъ, za*. Wtórne znaczenie mają przyimki: *dělja, dělьma*

(z powodu, dla), *izъ* przy nazwie materjału: *vrъtępъ is kamene* Cloz. I, 886; *na* (przeciwko): *ěko na razboinika li izidete* Mt. 26, 55, także w znaczeniu celu: *se ležitъ na padenie i na vъstanie mъnogomъ* Lc. 2, 34; *o* dla wyrażenia przyczyny: *o matizmъ moj metašę žrěbiję* Io. 19, 24, także przy czasownikach: *glagolati, slyšati* i t. p.; *otъ* przy stronie biernej: *simъ otъ iosifa rečenomъ* Supr. 455, 27; w znaczeniu cząstkowem: *cii otъ mnogyixъ* 154, 5, także dla wyrażenia sposobu: *otъ plodъ ixъ poznaete je* Z. Mt. 7, 16; *po* w znaczeniu dystrybutywnem: *prijęsę po pěnęzu* M. Mt. 20, 10; dla oznaczenia przyczyny: *žalova po Lazarě* Supr. 382, 30; *sъ* ma zwykłe znaczenie towarzyszenia np. *sъ nimь*, ale także używa się w znaczeniu łacińskiego *de*: *sъšedъ sъ nebese* Supr. 5, 22 także temporalnie: *sъ večera* 35, 9. Przyimek *za* oznacza zastępstwo a potem wskutek tego przyczynę: *za cěsarja borǫšte sę* Supr. 69, 26 = 'dla cesarza', pierwotnie 'w zastępstwie cesarza' a także gdzie już niema śladu dawniejszego znaczenia: *razběgošę sę za straxa* Supr. 483. 11. W stsł. jako przyimek ukazuje się *vъzъ* z biernikiem: *prijęxomъ blagodětь vъzъ blagodětь* Io. 1, 16 (wzięliśmy łaskę za łaskę, gratiam pro gratia).

Spójnik.

§ 307. Tylko łączy wyrazy lub zdania, ale nie wchodzi do składu wyrażenia syntaktycznego, ma bowiem tylko formalne znaczenie.

Wykrzyknik.

§ 308. Wyraża tylko uczucie, przeto również stoi poza zdaniem i sam dla siebie jest całością.

IV. Zdanie pojedyncze.

§ 309. Z analizy czasownika jako wyrazu prostego wiemy, że jego forma osobowa składa się z dwu członów, normalnie postrzeganych z jednakową siłą (p. § 211); członem odróżniającym jest tu pojęcie pewnej czynności lub stanu, a członem utożsamiającym — pojęcie ogólne wytwórcy tej czynności, lub pojęcie osoby czy też rzeczy, która znosi stan pewien. Człon odróżniający nazywamy orzeczeniem, człon utożsamiający — podmiotem; połączenie zaś obu tych członów w związku syntaktycznym tworzy zdanie, a raczej najprostszą

postać zdania. Tak więc osobowa for czasownika i najprostsza postać zdania są to synonimy.

Jednak niezupełne synonimy: bo przedewszystkiem w formie osobowej czasownika podmiotem jest jedynie przyrostek osobowy (bez względu na to, czy zachowany, czy też nie zachowany dźwiękowo, np. między stsł. *vozi-tъ* a pols. *wozi* niema żadnej różnicy znaczeniowej); tymczasem w zdaniu, jak to już mówiliśmy wyżej, funkcja podmiotu może być przeniesiona na rzeczownik np. *prixoditъ neprijaznь, narodi idošę* i t. d.

Dalej osobowa forma czasownika składa się tylko z rdzenia i osobowego przyrostka, albo też z tematu i osobowego przyrostka, tymczasem zdanie dzieli się wprawdzie także tylko na dwa człony, ale z każdym z nich mogą się kojarzyć różne pomocnicze czy też podrzędne wyrazy, które w tym razie tworzą zbiorową grupę podmiotu i zbiorową grupę orzeczenia np. *blagy člověkъ otъ blagago sъkrovišta srъdьca svoego iznositъ blagoe* M. Lc. 6, 45, gdzie *blagy člověkъ* stanowi grupę podmiotu, a reszta wyrazów — grupę orzeczenia.

Każda z tych grup dzieli się znowu na części szczegółowsze, przy czem zawsze dochodzimy do parzystego połączenia bardziej lub mniej złożonych pojęć, np. tutaj grupę orzeczenia podzielimy w sposób następujący: 1) *iznositъ* + *blagoe* (grupa dwuczłonowa, której już dzielić nie można), 2) *iznositъ* + *otъ blagago sъkrovišta srъdьca svoego*. W ostatniej grupie człon odróżniający znów dzielimy na człony parzyste: *otъ blagago sъkrovišta* + *srъdьca svoego*, a wreszcie: *otъ sъkrovišta* + *blagago* i *srъdьca* + *svoego*.

Widzimy, że człon: *otъ sъkrovišta* składa się z dwu wyrazów, ale tych nie można już rozłożyć na dwa człony równoważne, gdyż jeden z tych wyrazów, *otъ*, nie oznacza pojęcia, któreby pod względem treści i zakresu mogło być rozpatrywane na równi z pojęciem *sъkrovište*. Takie i tym podobne grupy nazywamy grupami formalnemi, w przeciwstawieniu do grup znaczeniowych czyli dwuczłonowych; więc *otъ sъkrovišta blagago* mamy tylko prostą grupę dwuczłonową; *vy bǫděte gotovi* — jest także prostą grupą dwuczłonową, gdyż *bǫděte gotovi* jest prostem orzeczeniem, stanowiącem jedynie grupę formalną.

Można też uznać istnienie grup ściślejszych znaczeniowych, mianowicie kiedy wyrazy pojęciowe łączą się z sobą tak blisko, że wyrażają nowe pojęcie, różne od prostej sumy pojęć,

których symbolami są wyrazy składające się na grupę np. *vьdaati vъ věrǫ* w języku stsł. wyraża jedno pojęcie, które odpowiada greckiemu prostemu wyrazowi πιστεύειν.

Natomiast żadnej grupy nie stanowią człony równorzędne w zdaniu, które zwykle bywają uważane za pozostające z sobą w stosunku łączności, rozłączności lub przeciwstawienia, właściwie jednak niemá między niemi stosunku logicznego, a zachodzi tylko: Oboczność łączna np. *pride synъ člověčьskъ ědy i piję ...sesь člověkъ ědьca i vinopiica* M. Mt. 11, 19. *ioannъ ne piję ni ědy* Mt. 11, 18. *lьstiši ny... otzstǫpiti otъ boga živaago ti rabotati běsomъ* Supr. 87, 14. Oboczność rozłączna: *iže ostavitъ domъ, li bratriję, li sestry, li otьca, li materь, li ženǫ* Mc. 10, 29; *ljubo vo vtorojǫ, ljubo vъ tretijǫ stražǫ pridetъ* Lc. 12, 38. Oboczność przeciwstawna: *ne pridъ razoritъ nъ isplьnitъ* Z. Mt. 5, 17.

A. Główne części zdania.

§ 310. Jedynym członem utożsamiającym w zdaniu, który w żadnem innem połączeniu dwuczłonowem nie występuje w roli członu odróżniającego, jest podmiot; z drugiej strony orzeczenie jedynie tylko względem podmiotu jest członem odróżniającym. Odpowiednio do formy orzeczenia zdanie dzielimy na orzeczeniowe, gdy orzeczenie jest wyrażone przez osobową formę czasownika, i orzecznikowe, gdy orzeczeniem jest imię lub zaimek ze słowem posiłkowem, czyli tak zw. łącznikiem. Słowo *byti, jesmь* używa się to jako orzeczenie, to jako łącznik np. *bystъ že ěko dьnii osmь* M. Lc. 9, 28 składa się z orzeczenia *bystъ* i z podmiotu *dьnii osmь*, który nazywamy podmiotem zasadniczym (gdyż rzeczownik nie jest wyrażony w mianowniku) i który tworzy grupę ściślejszą (liczebnik + właściwe pojęcie imienne, o którem myślimy jako o właściwym podmiocie, a które formalnym podmiotem nie jest, jako użyte w dopełniaczu); natomiast w zdaniu: *pętь že* [*děvъ*] *bě... buj* M. Mt. 25, 2 *pętь* z domyślnem *děvъ* jest podmiotem, a *bě buj* — orzeczeniem, przyczem orzecznik stoi w dopełniaczu l. mn. zgodnie z domyślnym rzeczownikiem *děvъ*.

Zdanie złożone tylko z podmiotu i orzeczenia nazywamy zdaniem nierozwiniętem, jeżeli zaś prócz tych dwu głównych członów zdanie ma jeszcze w swym składzie człony drugorzędne, będące względem tamtych członami odróżniającemi, wtedy zdanie nazywamy rozwiniętem.

§ 311. Ogólnie też w gramatykach przyjmuje się istnienie zdań bezpodmiotowych, a więc jednoczłonowych, bo w nich jest tylko orzeczenie nierozwinięte (prosty czasownik osobowy lub grupa ściślejsza) lub rozwinięte (czasownik z dopełnieniami lub określeniami). Bardzo często jednak za zdanie bezpodmiotowe uchodzi takie, w którem jest podmiot, ale w zdaniu nie nazwany i bliżej nie określony np. *i se prinĕsę emu oslablenъ žilami* M. Mt. 9, 2 = 'przyniesiono' literalnie 'przynieśli'; oczywiście domyśleć się można, że tego paralityka przynieśli jacyś ludzie; otóż gdyby językowo to było w zdaniu wyrażone, już nie uważanoby go za bezpodmiotowe; również gdyby powiedziano: *ktoś przyniósł*. Są jednak zdania, w których istotnie nie można ściślej oznaczyć podmiotu: formalnie i one są podmiotowemi, gdyż wyrażają się przez czasownik w osobie trzeciej, ale mimo to podmiot nie może być wyrażony nawet przez zaimek *to* lub *ono*. Do nich przedewszystkiem zaliczają się zdania wyrażające zjawiska przyrody. W piśmiennictwie stsł. wyrażenia takie trafiają się tylko wyjątkowo, a i tu niezupełnie wyraźnie występuje ich charakter. Tak np. w tekście ewangelji jest wyrażenie *dъžditъ* = łc. pluit, gr. βρέχει. Wydawałoby się, że jest to właśnie wyrażenie bezpodmiotowe, tymczasem bliższe rozpatrzenie się w tekście przeczy temu; cały werset brzmi: *da bǫdete synove otьca vašego, iže estъ na nebesьxъ, ěko slъnьce svoe sьěatъ na zły i blagy i dъždитъ na pravedьny i na nepravedьny* M. Mt. 5, 45 = ὅπως γένησθε υἱοὶ τοῦ πατρὸς ὑμῶν τοῦ ἐν οὐρανοῖς, ὅτι τὸν ἥλιον αὐτοῦ ἀνατέλλει... καὶ βρέχει... W tekście greckim wyraźnie τὸν ἥλιον jest przedmiotem, a więc dla ἀνατέλλει podmiotem jest πατήρ, również przeto i dla βρέχει. Oczywiście to samo trzeba przyjąć i dla tekstu słowiańskiego, w którym inaczej nie byłby usprawiedliwiony zaimek *svoe*; przeto trzeba rozumieć: [*otьcь vašь*] *svoe slъnьce sьěatъ* (= oriri facit, według Wulgaty) i *dъžditъ* (= pluit czyli pluvium mittit). Jeszcze i w późniejszych zabytkach spotykamy: *oblakъ ne dъždитъ, dъždитъ bogъ sъ nebese vodų* p. Miklosich Lexicon 183; z drugiej strony: *odъždi žjupelь i ognь* Lc. 17, 29 (ἔβρεξεν πῦρ καὶ θεῖον), gdzie podmiotem jest pojęcie padającej materji.

Pewniejsze są wyrażenia bezpodmiotowe, oznaczające stan duszy np. *ně li ti tęžъko, ně li ti pečalьno?* Supr. 330, 20, a także wyrażenia czasownikowe z *sę*, przy których zam. oczekiwanego mianownika podmiotu używa się biernik przedmiotu np. *vsakǫ razgǫ o mně ne tvoręštǫjǫ ploda izmetъ sę* Sav. kn. Io. 15, 2 (karta 21),

może przez omyłkę, bo zaraz dalej: *vsakǫ... otrěbitъ jǫ*. Podobnie: *prosite i dastъ sę vamъ* M. Mt. 7, 7 z domyślnym podmiotem: [*to, česo prosite*] dane wam będzie. Również nieokreślony podmiot w zdaniu: (*imъže bo sǫdomъ sǫdite*), *sǫdętъ vamъ* M. Mt. 7, 7 = będą was sądzić.

§ **312.** Podmiot wyraża się normalnie przez rzeczownik lub zaimek w mianowniku, rzadziej przez przymiotnik. imiesłów lub bezokolicznik np.: *ne udobь vъnidetъ bogatъ vъ cěsarestvie nebesьskoe* M. Mt. 19, 23; *blagoslovenъ grędy vъ imę gospodьne* Mt. 21. 9; *dobrěa ti estъ malomoštijǫ vъ životъ vъniti* Mc. 9, 43; *něstъ mьně sego dati* Mt. 20, 23; może być też podmiot wyrażony przez całe zdanie (p. niżej).

Nadto niekiedy podmiot występuje w formie przypadku zależnego, a wtedy nazywamy go podmiotem zasadniczym np. *ně polzę* Io. 6, 63 zam. *něstъ polza*, por. *něstъ bo ničьtože taino* Mc. 4, 22.

Podmiotów może być więcej niż jeden w zdaniu np. *otecъ tvoj i azъ skrьbęšta iskaaχově tebe* M. Lc. 2, 48; *mati i bratrьě ego stoěχǫ* Mt. 12, 46. Takie zdanie nazywa się ściągniętem.

§ **313.** Orzeczenie, jak wspomnieliśmy już o tem, bywa czasownikowe albo czasownikowo-imienne; imię w tej funkcji nazywa się orzecznikiem, a przy nim ukazuje się najczęściej słowo posiłkowe (*jest, był, będzie...*) nazywane łącznikiem np. *světilьnikъ tělu estъ oko* M. Mt. 6, 22; *ne vy li pače ixъ lučьši este?* Mt. 6, 26; *vьse tělo tvoe světlo bǫdetъ* Mt. 6, 22.

Między zdaniami czysto orzeczeniowemi (z orzeczeniem czasownikowem) a orzecznikowemi niema ostrej granicy, jest bowiem szereg czasowników, mających bogatszą treść od słów posiłkowych, a mimo to wyrażających pełnię pojęcia dopiero razem z imieniem, które występuje w tym samym przypadku, co i podmiot lub przedmiot (albo też potem w narzędniku) np. *jęže apostoły nareče* M. Lc. 6, 13; *něsmь dostoinъ narešti sę synъ tvoj* Lc. 15, 21; *nareče sę selo to selo krъve* Mt. 27, 8; w tych zdaniach orzeczenie składa się z czasownika, nie będącego łącznikiem, i z rzeczownika, który apozycyjnym nazywają, jest bowiem pewnego rodzaju apozycją (dopowiedzeniem) podmiotu lub przedmiotu (por. § 232 i 235). Czasem do rzeczownika dodaje się imiesłów: *poslašę zasědьniky, tvorěštę sę pravedьnici sǫšte* M. Lc. 20, 20.

§ 314. Podmiot jako też i orzeczenie mogą być w zdaniu rozwinięte i wtedy właściwie zdanie dzieli się na dwie grupy: na grupę podmiotu i na grupę orzeczenia. Do grupy podmiotu wchodzą wszelkie jego określenia, do grupy orzeczenia zaliczamy wszystko, co z orzeczeniem ma bliższy lub dalszy związek (bez pośrednictwa podmiotu); należą tu więc przedmioty bliższe i dalsze, wszelkie określenia okoliczności towarzyszących akcji orzeczenia, wszelkie też określenia bliższych lub dalszych przedmiotów. Systematyczne rozpatrywanie osobno grupy podmiotu i osobno grupy orzeczenia nie byłoby dogodne, gdyż w obu grupach powtarzają się syntaktyczne związki też same. Tak np. podmiotem może być bezokolicznik, z którym może się wiązać przedmiot bliższy lub dalszy, podobnie rzecz się ma przy imiesłowach. które mogą być określeniami podmiotu, a z drugiej strony w grupie orzeczenia mogą być użyte takież określenia przedmiotu bliższego lub dalszego, które też mogą służyć podmiotowi. Słowem części zdania trzeba klasyfikować według głównych kategoryj znaczeniowych członа utożsamiającego, którym może być rzeczownik lub inny wyraz, mający tęż funkcję (np. zaimek), przymiotnik i czasownik (wraz z bezokolicznikiem i imiesłowami).

B. Drugorzędne części zdania.

§ 315. Zazwyczaj w gramatykach, zwłaszcza szkolnych, wszelkie stosunki, zachodzące między członami utożsamiającemi a odróżniającemi, sprowadzają się do niewielu zasadniczych pozycyj, a mianowicie człon odróżniający przy rzeczowniku nazywają *określeniem*, a wśród określeń rzeczownika rozróżniają: dopowiedzenie (rzeczownik). przydawkę (przymiotnik lub zaimek), określenie w dopełniaczu, a wreszcie określenie w jakimkolwiek innym przypadku bez przyimka lub z przyimkiem. Człon odróżniający przy przymiotniku też się nazywa określeniem, czy będzie on miał formę przysłówka, czy też imienia w przypadku zależnym bez przyimka lub z przyimkiem. Wreszcie człony odróżniające (określeniowe) przy czasowniku (także bezokoliczniku i imiesłowie) dzielą się na dwie grupy: na *przedmioty* bliższe lub dalsze i na *okoliczniki*: miejsca, czasu, przyczyny, celu, sposobu (stopnia).

System ten, utworzony na potrzeby języka łacińskiego w pewnym okresie jego życia, da się przystosować w gramatyce innych języków zwłaszcza arjoeuropejskich, gdyż wszystkie one mają bardzo

wiele cech wspólnych, jako pochodzące z jednego początku i podległe w ciągu indywidualnego rozwoju podobnym prawom logiczno-psychologicznym. Mimo jednak owych cech wspólnych nie brak też i cech odrębnych w każdym języku, to też system dobrze przystosowany do potrzeb jednego języka, już mniej odpowiednim się okaże dla języka innego. Poza tem w składni, jak w innych działach gramatyki, jedne formy się przeżywają i giną, a powstają inne, nowe; to więc, co odpowiadało wymaganiom pewnego czasu, może nie odpowiadać potrzebom epoki wcześniejszej lub późniejszej. Nie dziw przeto, że ów system popularny podziału członów odróżniających na określenia, przedmioty i okoliczniki może okazać się za szczupłym nietylko dla języka dzisiejszego, np. polskiego, ale i dla dawniejszego, w danym razie starosłowiańskiego.

Zadaniem naszem jednak tutaj będzie sprowadzenie wszelkich stosunków syntaktycznych do owych trzech dopiero co wyliczonych kategoryj: określenia, przedmiotu, okolicznika, z tem jednak, iż rzeczy wątpliwe zostaną szczególnie zaznaczone, a natomiast inne, nie wzbudzające wątpliwości, będą krótko wspomniane z odwołaniem się na §§ wcześniejsze, w których je szczegółowiej rozpatrzono.

Określenia rzeczownika.

§ 316. Określeniem może być inny rzeczownik w tym samym przypadku, czyli dopowiedzenie § 221, 232 a nadto 233, gdzie jest mowa o wołaczu jako o dopowiedzeniu.

Bardzo często przy rzeczowniku ukazuje się przydawka w formie przymiotnika § 222 (lub innej części mowy, mającej przymiotnikowy charakter), przyczem zachowują się pewne warunki zgodności formalnej między członem utożsamiającym a odróżniającym § 229, 230, 231, 300.

Również często określeniem rzeczownika jest t. zw. dopełniacz, czyli inny rzeczownik w dopełniaczu § 239, 240, 241, 244; w temże znaczeniu ukazuje się też celownik § 261, narzędnik § 274 i miejscownik, np. w kodeksie Ass.: *archiepiskopa cěsarigradě* str. 175 obok *archiepiskopa cěsarigrada* str. 189, 191, 194 p. § 280.

Wreszcie określeniem rzeczownika może być inny rzeczownik w przypadku zależnym z przyimkiem (określenie przyimkowe) np. *vrъxъ is kamene* Cloz. I, 886, *iosifъ otъ arimatěję* M. Mc. 15, 43, *vy bes pečali sъtvorimъ* Z. Mt. 28, 14.

Mówiąc o dopełniaczu, rozróżnialiśmy dwie jego funkcje: podmiotową i przedmiotową w § 239; otóż dopełniacz przedmiotowy przy rzeczownikach odsłownych, wyrażających nazwę czynności, tak silnie był kojarzony z pojęciem objektu czynności, że niekiedy nawet zastępowano go przez biernik, jak to zaznaczyliśmy w § 234.

Określenie przymiotnika.

§ 317. Przy dzierżawczym przymiotniku lub zaimku może być użyty jako określenie rzeczownik w dopełniaczu; ma on tu funkcję dopowiedzenia, gdyż ów przymiotnik lub zaimek zastępuje tu formę dopełniacza rzeczownikowego: *vъ domu davidově otroka svoego* Z. Lc. 1, 69 por. § 221.

Przysłówek jako określenie przymiotnika lub przysłówka spotykamy w starszych tekstach rzadko § 305. Częściej używa się dopełniacz czy to cząstkowy: *malo ixъ estъ* § 241, d, czy inny, który na gruncie innych języków słowiańskich w nowszych czasach wyszedł z użycia § 245 (por. też stp. *uczęstny grzechu, głupi serca* i t. d. Enc. 3, 126) zwłaszcza przy stopniu wyższym lub najwyższym § 252 (w stp. por. Enc. 3, 127). Natomiast celownik przy przymiotniku ma charakter nietyle określenia, ile analogiczny do przedmiotu dalszego przy czasownikach: *podobьno kvasu, štuždь istině, povinenъ sądu* Z. Mt. 5, 22 i t. d. por. § 258. Raczej też dopełnieniem treści przymiotnika, niż jego określeniem. jest przy przymiotniku bezokolicznik § 293.

Określeniem przymiotnika może być też rzeczownik w narzędniku np. *ništii duχomъ* Z. Mt. 5, 3; *čistii srъdcemъ* Mt. 5, 8; § 273.

Przedmioty: bliższy i dalszy.

§ 318. Przedmiot bliższy przy czasowniku wyraża się najczęściej w bierniku § 234, niekiedy w całym zwrocie tak zw. accusativus cum infinitivo § 236, w dopełniaczu cząstkowym § 241, e, w dopełniaczu po przeczeniu § 246, w dopełniaczu rzeczowników osobowych § 248, w celowniku § 257, w zwrocie dativus cum infinitivo § 260, a, w narzędniku § 278, w bezokoliczniku § 291. Zrzadka w przypadku zależnym z przyimkiem np. *prijęsę po pěnęzu* M. Mt. 20, 10.

Przedmiot bliższy jest bardzo trudny do zdefinjowania: zazwyczaj określają go jako przedmiot, na który bezpośrednio przechodzi

czynność; bywa on także wynikiem samej czynności np. *napьsati knigǫ*, albo też stanowi treść samej czynności, niejako jej przedmiot wewnętrzny (objekt tautologiczny) np. *dělati děla* Io. 9, 4; *pastyri... strěgǫšte stražǫ o stadě* Lc. 2, 8.

Przedmiot dalszy, ze względu na który odbywa się czynność, występuje normalnie w celowniku § 254, 255.

Okoliczniki.

§ 319. Okolicznik miejsca najczęściej oznaczany bywa zapomocą przypadku zależnego z przyimkiem np. *sędete edinъ o desnǫjǫ tebe, i edinъ o šjujǫ tebe* (na prawicy, na lewicy) *vъ cěsarьstvii tvoemъ* M. Mt. 20, 21; *sědęšta pri pǫti* Mt. 20, 30; *iděta vъ vesь* Mt. 21, 2; *otidǫ: ovъ na selo svoe, ovъ na kupljǫ svojǫ* Mt. 22, 5; *sъšedъ sъ nebese* Supr. 5, 22 i t. d. Niekiedy w narzędniku § 267 lub w miejscowniku § 280.

Okolicznik czasu również może być oznaczony albo przez przypadek zależny z przyimkiem np. *vъ ono vrěmę* Ass. Mt. 2, 20. *sъ večera* Supr. 35, 9, *na lěto* 300, 24 i t. d. ale także i bez przyimków: w bierniku § 237, w dopełniaczu § 249, w celowniku § 265, w narzędniku § 268, w miejscowniku § 281 wreszcie zapomocą zwrotu tak zw. dativus absolutus § 265.

Okolicznik przyczyny — w dopełniaczu § 250, w celowniku § 264, w narzędniku § 276 i w różnych przypadkach z przyimkami np. *o matizmъ moj metašę žrěbiję* M. Io. 19, 24; *žalova po Lazarě* Supr. 382, 30; *za cěsarja borǫšte sę* Supr. 69, 26; *ne možete bogu rabotati i mamoně, sego radi glagoljǫ vamъ* M. Mt. 6, 25.

Okolicznik celu — w bezokoliczniku § 260, b, w supinie § 298, w celowniku rzeczownika § 263. Okoliczność celu nieraz miesza się z okolicznością przyczyny, oczywista bowiem, że cel jest też pobudką działania ludzkiego; dlatego też i dopełniacz z przyimkiem *radi* zwykle oznacza przyczynę, ale niekiedy może być też uznany za okolicznik celu np. *česo radi gybělь si?* (na co ta strata?) Mt. 26, 8.

Okolicznik stopnia natężenia cechy lub czynności może być podciągnięty pod obszerniejsze pojęcie okolicznika sposobu, nieraz jednakże wyraźnie się narzuca świadomości wraz ze swojemi podgatunkami, które możnaby nazwać okolicznikami miary i kresu § 237, 243. 272.

Okolicznik sposobu wyraża się przedewszystkiem przez rzeczownik w narzędniku: narzędnik towarzysza i towarzyszącej okoliczności § 269, dystrybutywny § 271, ograniczenia § 273, tautologiczny § 277 mają silnie postrzeganą funkcję modalną, którą też ma niekiedy i miejscownik § 282. Wyraża się ona też z pomocą przysłówków np. *dobrě proročьstvova* M. Mt. 15, 7 § 305, a także przez różne wyrażenia przysłówkowe składające się z rzeczownikowego przypadku w połączeniu z przyimkiem np. *otъ plodъ ixъ poznaete je* Z. Mt. 7, 16; *priję̨xomъ blagodětь za blagodětь* Io. 1, 16 i t. d.

Szczególne człony zdania.

§ **320.** Do tych kategoryj trudno wcisnąć przedewszystkiem funkcje ablatywne, które niezawsze pod okolicznik miejsca podciągnąć się dają; niekiedy można je uznać za okoliczność przyczyny np. wyrażenia podane w § 251: *běžimъ kyčenija. pečali prěměnixъ sę* i t. d. ale uchylają się od tego wyrażenia z celownikiem ablatywnym: *isusъ ukloni sę narodu, za selo moje iskupixъ sę kesaru* § 262. Również pojęcia oderwane w miejscowniku (bez przyimka lub z przyimkiem) nie mogą być uznane za okolicznik miejsca np. *seju oboju zapovědiju vesь zakonъ i proroci viseta; ne mogǫ zazьrěti glagolě ego; ne bě pristalъ světě i dělě ixъ* § 280.

Również poza wyżej wyliczonemi kategorjami stoi funkcja czynnika głównego np. *simъ otъ iosifa rečenomъ* Supr. 455. 27, *rčenaago vamъ bogomъ* M. Mt. 22, 31, gdzie tylko w niektórych razach możnaby uznać okoliczność przyczyny por. § 275.

Oprócz tych znalazłyby się też inne funkcje już w tekstach najstarszych, a liczba ich pomnaża się znacznie w nowych językach słowiańskich, zwłaszcza tam, gdzie rzecz się toczy w dziedzinie pojęć oderwanych.

C. Rodzaje zdań.

§ **321.** Zasada podziału zdań na oznajmujące, pytajne i wykrzyknikowe rozmaicie bywa pojmowana: można ją określić w ten sposób, że ta forma zdania stoi w zależności od jego zasadniczej funkcji psychologicznej, która może polegać na konstatowaniu faktu przez zdanie oznajmujące, na zabarwieniu postrzegania przez uczucie (zdanie wykrzyknikowe) i wreszcie na poszukiwaniu pod-

staw do konstatowania faktu (zdanie pytajne) por. Enc. 3, 194. Możnaby też sądzić, że charakter zdania tutaj polega na samodzielności postrzegania (zdanie oznajmujące) lub na poszukiwaniu postrzegań cudzych (zdanie pytajne), przyczem każdy z tych dwu rodzajów zdań może być zabarwiony uczuciowo (zdanie wykrzyknikowe oznajmujące lub pytajne).

§ 322. Zdanie czysto oznajmujące bez charakteru wykrzyknikowego charakteryzuje się tem, że orzeczenie jego stoi w trybie oznajmującym.

Odmianą jego jest zdanie wykrzyknikowe, nazywane przez Vondráka postulatowem: może ono wyrażać rozkaz w różnej formie wypowiadany np. *ne vъvedi nasъ vъ iskušenie* Lc. 10, 4; *ne vъ lъžǫ klъneši sę* Mt. 5, 33; *da svętitъ sę imę tvoe* Mt. 6, 9; *oko za oko, zǫbъ za zǫbъ* Mt. 5, 38; *vъstaněte, iděmъ* Mt. 26, 46.

Inny rodzaj zdań postulatowych stanowi zdanie życzące z orzeczeniem w trybie warunkowym (życzącym) np. *jaru i togo da byχъ ne vědělъ* (utinam ne eum nossem) Supr. 410. 12, niekiedy w trybie oznajmującym np. *ješa i ne sъbrali sъbora, ješa i sice ne besědovali, jaru tu grěχovьnei zъlobi prěstalъ koncъ* Supr. 386, 6—8. W tem też znaczeniu używa się, zresztą niesłychanie rzadko. 1 os. l. poj. trybu rozkazującego: *otъpaděmъ ubo otъ vragъ moiχъ tъžatъ* Ps. sin. 5, 7,

§ 323. Zdania pytajne są także dwu rodzajów: czyste pytajne, które domagają się odpowiedzi, i pytajne wykrzyknikowe, oznaczające pytania retoryczne, na które sam pytający ma gotową odpowiedź, albo też na które nie oczekuje odpowiedzi od nikogo, gdyż nikt na nie odpowiedzieć nie potrafi.

Pierwsze znów dzielą się na wątpiące i rzeczowe: odpowiedź na zdania wątpiące może się ograniczyć do prostego potwierdzenia lub zaprzeczenia np. *ěko na razboinika li izidete sъ orǫžiemь i drъkolьmi jęti mę?* Mt. 26, 55; *ničьsože li ne otъvěštavaeši?* Mt. 26, 62; *ty li esi grędyj. li inogo čaemъ?* Mt. 11, 3; *dostoino li estъ dati kinъsъ kesarevi, ili ni?* Mt. 22, 17.

Pytajne zdanie rzeczowe zaznacza wyraźnie z pomocą zaimka lub przysłówka, co jest przedmiotem pytania, np. *kъde χristosъ raždaetъ sę?* Ass. Mt. 2, 4; *kъto sь estъ?* M. Mt. 8, 27; *kogo glagoljǫtъ mę člověci sǫšta syna člověčьskaago?* Mt. 16, 13; *kogda si bǫdǫtъ, i čto estъ znamenie tvoego prišestvię?* Mt. 24, 3.

Zdanie pytajne wykrzyknikowe, czyli pytanie retoryczne, nie różni się formą od zdań dopiero co omówionych np. *i sestry ego*

ne vьsę li vъ nasъ sǫtъ? otъ kǫdu ubo emu vьsě si sǫtъ? Mt. 13, 56; *kǫjǫ mьzdǫ imate? ne i mytare li tožde tvorętъ?* Mt. 5, 46; *eda kamenь podastъ emu?* Mt. 7, 9. Niekiedy za pytaniem następuje odpowiedź, dana przez samego pytającego, albo też nowe pytanie już bardziej określone np. *nъ česo vidětъ izidete?... člověka li?... nъ česo izidete vidětъ?... proroka li? glagoljǫ vamъ: i liše proroka* Mt. 11, 8—9. W pytaniach retorycznych zaimek pytajny przybiera znaczenie pytajnej partykuły: *čto že vidiši sǫčecь vъ očě bratra tvoego?* M. Mt. 7, 3; *o odeždi čto sę pečete?* Mt. 6, 28; w greckim oryginale w obu miejscach także pytajne τί.

V. Zdanie złożone.

§ 324. Zdanie złożone w pewnym stopniu podobne jest do wyrazu złożonego, mianowicie typowi wyrazów złożonych *dvandva* odpowiadają zdania, złożone z członów równorzędnych, innym zaś typom wyrazów złożonych odpowiadają zdania, złożone z członów nierównorzędnych.

Granica między temi dwoma rodzajami zdań złożonych nie jest tak oczywista, jakby to na pierwszy rzut oka zdawać się mogło; mamy wprawdzie zdania, niewątpliwie złożone z członów równorzędnych, oraz zdania wyraźnie złożone z członów nierównorzędnych, ale na miedzy między jednemi a drugiemi stoją zdania, przez większość gramatyków uznawane za równorzędne, jakkolwiek takiemi we właściwem tego słowa znaczeniu nie są. Zdaniami równorzędnemi nazywamy takie, których nie wiąże żaden stosunek logiczny; następują one po sobie wyłącznie na zasadzie chronologicznej oboczności i mogą być wypowiedziane w takim lub w innym porządku bez zmiany miejsca spójnika, czy to będzie spójnik łączny, rozłączny czy też przeciwstawny np. *kъto estъ mati moě i kto sǫtъ bratrič moě?* M. Mt. 12, 48 = *kto sǫtъ bratrič moě i kъto estъ mati moě?* Podobnie w zdaniu: *li bo edinogo vъznenaviditъ, a drugago vъzljubitъ, li edinogo držitъ sę a o druzěemь neroditi načьnetъ* Mt. 6, 24 można grupy zdaniowe zaczynające się od *li* przestawić jedną na miejsce drugiej, a i w każdej z tych grup można przestawić orzeczenia *vъzljubitъ — vъznenaviditъ, neroditi načьnetъ — držitъ sę* bez uszczerbku sensu.

Otóż gramatycy do tych grup równorzędnych zaliczają też zdania, które Krasnowolski, Systematyczna składnia języka pol-

skiego, Warszawa 1897, str. 232—3 nazywa wynikowemi, dzieląc je na dwie grupy, t. j. a) na łączące się z pomocą spójników wynikowych i b) na łączące się z pomocą spójników przyczynowych odpowiednio do tego, czy przyczyna wyniku wyrażona jest w zdaniu pierwszem, czy też w drugiem; Vondrák, Altksl. Gr.², 620—1 nazywa je konkluzywnemi i eksplikatywnemi, i również uważa je za równorzędne; konkluzywne to samo, co wynikowe, dla eksplikatywnych, nie nazwanych przez Krasnowolskiego, możnaby zastosować nazwę uzasadniających.

Krasnowolski słusznie wskazuje, że każda para tych zdań zawiera w sobie przyczynę i skutek, tylko w zmiennym porządku. Weźmy dwa przykłady, przytoczone przez Vondráka: *vъ istinǫ i ty otъ niχъ esi, ibo i beséda tvoě ěvě tę tvoritъ* M. Mt. 26, 73 (zdanie drugie eksplikatywne); *tъ vъskrese otъ mrъtvyχъ i sego radi siły děję̨tъ sę o nemь* Mt. 14, 2 (drugie zdanie konkluzywne). Jeśli zmienimy porządek członów, musimy też zmienić i spójniki: *besèda tvoě ěvě tę tvoritъ, sego radi vъ istinǫ i ty otъ niχъ esi; siły děję̨tъ sę o nemь, ibo vъskrese otъ mrъtvyχъ.* Oczywiście przeto nie są to zdania równorzędne; w każdej parze tych zdań jedno jest przyczynowe i jedno skutkowe, za główne zaś uważa się to, które obywa się bez spójnika. Wobec tego zdania t. zw. wynikowe (konkluzywne) zaliczamy do skutkowych (podrzędnych), a zdania t. zw. uzasadniające (eksplikatywne) — do przyczynowych.

Mogą być te zdania związane z pomocą spójnika używanego przy zdaniach współrzędnych np. *prosite, i dastъ sę vamъ* Mt. 7, 7 ale to nie zmienia istoty rzeczy: i tutaj drugie zdanie jest skutkowem, a więc podrzędnem względem pierwszego; zmiana porządku nie dałaby sensu (*dastъ sę vamъ, i prosite*!).

Uporawszy się ze zdaniami „konkluzywnemi“ i „eksplikatywnemi“, mamy jeszcze niejedną trudność do przezwyciężenia, gdy chcemy racjonalnie ułożyć system zdań podrzędnych. Przedewszystkiem bowiem chodzi o główną zasadę, na której oprzeć się należy: czy ma nią być forma, czy też znaczenie? innemi słowy, czy mamy brać pod uwagę formalne sposoby łączenia zdań podrzędnych z nadrzędnemi t. j. zajmki lub spójniki, i według nich klasyfikować zdania, czy też kierować się wyłącznie naturą stosunku zachodzącego między zdaniem podrzędnem a nadrzędnem?

Pomijamy już to, że klasyfikacja zdań według ich cech formalnych należy właściwie nie do składni, lecz do morfologji zdania.

Ważniejsze jest to, że taka klasyfikacja musiałaby być inna w każdym języku, gdyż nawet najbliżej z sobą spokrewnione języki pewne rodzaje zdań podrzędnych łączą z nadrzędnemi zapomocą innych spójników (np. zdania podmiotowe z głównemi w jęz. polskim łączą się z pomocą spójnika *że* a w rosyjskim tu używa się *čto* = pols. *co*). Co więcej, w każdym języku zdania psychologicznie stanowiące jedność trzebaby rozmieszczać w różnych rubrykach, ponieważ można je wyrazić w różnych formach. Szkolna składnia łacińska w znacznym stopniu opiera się na cechach formalnych, a przecież i tam się rozróżnia np. *ut* consecutivum i *ut* finale.

Z tych i różnych innych względów klasyfikacja zdań opiera się dziś przedewszystkiem na charakterze ich wzajemnego stosunku, a nie na cechach czysto formalnych, które winny być specjalnie rozpatrywane w morfologji zdania, tu zaś mogą być uwzględnione tylko w miarę potrzeby. Również nie na cechach formalnych oparto klasyfikację zdań na zjeździe językoznawców polskich, mających ustalić terminologję gramatyczną polską; ustalenie terminów jest też w pewnym stopniu ustaleniem zasad klasyfikacji, a terminy obrano następujące:

Zdania podrzędne: podmiotowe, orzecznikowe, określeniowe.

Zdania określeniowe: przydawkowe, przedmiotowe, okolicznościowe.

Zdania okolicznościowe: miejsca, czasu, sposobu, stopnia, celu, przyczyny, skutku, warunku, przyzwolenia.

Tego schematu będziemy się starali trzymać przy dalszem przedstawieniu rzeczy.

A. Zdania równorzędne.

§ **325.** Między zdaniami równorzędnemi nie zachodzi żaden stosunek logiczny, a jest tylko oboczność: łączna, rozłączna, przeciwstawna; jeżeli zaś może być mowa o jakim stosunku, to tylko o formalnym, t. j. że zdania te mogą mieć wspólny podmiot, który znajduje swój wyraz w jednem z tych zdań, w drugiem zaś nie wymienia się wcale i nawet nie oznacza się go z pomocą zaimka anaforycznego.

Zdania równorzędne mogą się łączyć asyndetycznie (bezspójnikowo) albo też zapomocą spójników: spójnikiem łącznym (kopulatywnym) jest najczęściej *i*, rzadziej *a*, w tekstach nie ewangelicznych także *ti*, w zdaniach zaprzeczonych *ni* np. *bьdite i molite sę*

M. Mc. 14, 38; *i pride i obrěte ję sъpęštę, i glagola petrovi* Mc. 14, 37; *vasъ ne zemlě pokryla, ni nebo prijętъ* Supr. 97, 2; *ne sějǫtъ ni žьnǫtъ, ni sъbirajǫtъ* M. Mt. 6, 26; *vъ vъskrěšenie bo ni ženętъ sę, ni posagajǫtъ* Mt. 22, 30; *ne ustydi sę lica člověča ti ne potai, čto sǫštee vъ tebě* Euch. sin. 68 a 4—6. W takich zdaniach zachodzi łatwo elipsa (wyrzutnia) np. *azъ vъ otьci i otecъ vь mně estъ... azъ vъ otьci i otьcъ vъ mьně* M. Io. 14, 10—11.

§ **326.** Spójnikiem przeciwstawnym najczęściej jest *a*, rzadziej *i*, często partykuła *že*, rzadko *ta že* lub *to že* np. *lice ubo nebesi umèete rasǫždati, a znamenině vrěmenemъ ne možete* M. Mt. 16, 3; *znamenině ištetъ, i znamenie ne dastъ sę imъ* M. Mt. 16, 4; *isusъ že reče imъ... oni že pomyšlěxǫ... razuměvъ že isusъ reče* Mt. 16, 6—8; *da ježe o molitvě dovolьno besědovaxomъ, ta že paky o prědanii priveděmъ slovo* Supr. 407, 22; *vъprašati xotěaše, to že mlьčati jemu nužda běaše* 240, 5. Także używa się spójników: *ne tъkmo, nъ i* np. *ne tъkmo razaměaše sobotǫ, nъ i otьca svoego glagolaaše boga* Io. 5, 18; z elipsą: *ne o sixъ že molję tъkmo, nъ i věrujǫštixъ slovomъ ixъ vь mę* Io. 17, 20. W znaczeniu przeciwstawnem także *ali* np. *iny sъpase, ali sebe ne možetъ sъpasti* Mc. 15, 31. Dalej także *nъ, nъ tъkmo, tъkmo, obače* np. *něstъ umrъla. nъ sъpitъ* Lc. 8, 52; *něsmъ dostoinъ, da vъ domъ moj vъnideši, nъ tъkmo rьci slovo* Mt. 8, 8; *niktože ne znaetъ syna, tъkmo otьcъ* Mt. 11, 27; *nevolě bo estъ priti skanьdalomъ, obače gore člověku tomu, imьže skanьdalь prixoditъ* Mt. 18, 7 (a wszakże biada człowiekowi).

§ **327.** Zdania rozłączne wiążą się z pomocą spójników: *li, ili* użytych raz lub powtarzanych, czasem mieszanych a także *ljubo* np. *obemljǫt otъ trnině grozny, li otъ rěpině smokъvi?* Mt. 7, 16; *krъštenie ioanovo otъ kǫdǫ bě: sъ nebese li, ili otъ člověkъ?* Mt. 21, 25, *kogda že tę viděxomъ bolęšta ili vь temьnici?* Mt. 25, 39; *ostavitъ domъ, li bratriję, li sestry, li otьca, ili materь, li ženǫ, li čęda, li sela* Mc. 10, 29; *li bo edinogo vъznenavidits a drugago vъzljubitъ, li edinogo drъžitъ sę, a o druzěemь neroditi načьnetъ* Mt. 6, 24.

B. Zdania nierównorzędne.

Zdania przydawkowe.

§ **328.** Podobnie jak przydawka, tak i zdanie przydawkowe bliżej określa rzeczownik, zawarty w zdaniu nadrzędnem; zdanie podrzędne wtedy łączy się z nadrzędnem zapomocą zaimka wzgląd-

nego *iže*, rzadziej *i* (zdanie względne) np. *otъče našъ, iže esi na nebesъхъ. da svętitъ sę imę tvoe* M. Lc. 11, 2; *icělite nedǫžьnyję, iže sǫtъ vъ nemь* Lc. 10, 9; *poměnǫ petrъ glagolъ, iže reče emu isusъ* Mc. 14, 72; *brъvьna, eže estъ vъ očě tvoemь, ne čjueši* Mt. 7, 3; *priiměte ugotovanoje vamъ cěsarьstvije, ...jegože by vьsěmъ namъ ne pogrěšiti* Supr. 508, 6, (por. § 296). Mniej zwykły szyk wyrazów: *jǫže imeši prěžde, rybǫ vьzьmi* M. Mt. 17, 27; *pridǫ na grobъ nesǫšte. jęže nagotovašę aromaty* Lc. 24. 1; zazwyczaj szyk taki zachodzi w miejscach, gdzie przekład jest literalny: *izvoli sę i mьně... pisati tebě, da razuměeši. o nixъže naučilъ sę esi slovesexъ, utvrъždenie* (ἵνα ἐπιγνῷς περὶ ὧν κατηχήθῃς λόγων τὴν ἀσφαλείαν) Lc. 1, 3—4.

§ **329.** W zdaniach z zaimkiem względnym bez różnicy, czy rzeczownik jest, czy nie jest wymieniony w zdaniu nadrzędnem, używa się też imiesłowu zamiast czasownika osobowego np. *otъmyvajemъ že paky grěxy otъ sebě, jęže po krъštenьi sъtvorьše* Euch. sin. 124, 13; *a jegože ne prěimъ, to i glagolati ne sьmějǫ* Supr. 501, 21; *vьzemleši, egože ne položъ i žьneši, egože ne sěvъ* M. Lc. 19, 21 (por. § 303). Rzadko ukazuje się w zdaniu podrzędnem tryb warunkowy: *iže bi vlězlъ po vьzmǫštenii vody, naslaždaaše sę icělenьja* Supr. 496, 11.

§ **330.** Niekiedy rzeczownik przenosi się do zdania poprzedniego: *vъ njǫže měrǫ měrite. vьzměritъ sę vamъ; imaže bo sǫdomъ sǫdite, sǫdętъ vamъ* M. Mt. 7, 2; *vъ nьže časъ ne mьnite, synъ člověčьsky pridetъ* Lc. 12, 40; *vъ nьže domъ vьnidete, tu prěbyvaite* Lc. 9, 4. Wskutek tego bywa niekiedy atrakcja przypadków np. *posagaxǫ, do negože dьne vьnide noe vъ kovьčegъ* (zam. *do dьne, vъ nьže*) Lc. 17. 27, podobnie Mt. 24, 38; Lc. 1, 20; *da ne by prišьlo ničtože na mę, ixъže izvěštaste* (zam. *ničьtože těxъ, jaže*) Supr. 364, 7; *krъstijanъ jesmъ i azъ i vьsi sii, jęže vidiši bratijǫ mojǫ* (zam. *i vьsi sii bratija moja, jęže vidiši*) 100, 7.

§ **331.** Zamiast rzeczownika mamy w zdaniu nadrzędnem zaimek np. *iže bo ašte pogubitъ dušǫ svojǫ... tъ sъpasetъ jǫ* Mc. 8, 35; *malo ixъ estъ, iže i obrětajǫtъ* Mt. 7, 14; *vьsěkъ, iže vьzьritъ na ženǫ sъ poxotijǫ, juže ljuby sъtvori sъ nejǫ* Mt. 5, 28; *ničtože bo estъ pokrъveno, eže ne otъkrъveno bǫdetъ* Mt. 10. 26; *sъtvori ubo ono prъvoje, jego dělьma žrъtva prinesena bystъ* Supr. 423. 5; *iže otъvrъžetъ sę mene prědъ člověky, otъvrъgǫ sę ego i azъ prědъ otьcemь* Mt. 10, 33.

§ **332.** Często się zdarza, iż rzeczownik, do którego się ściąga zaimek względny, wcale nie występuje ani w nadrzędnem, ani w podrzędnem zdaniu, wobec czego można tu albo przyjąć

elipsę rzeczownika (lub zaimka) i uznać zdanie podrzędne za przydawkowe, albo też na zdanie podrzędne zapatrywać się, jako na synonim rzeczownika, występujący w jego funkcji, t. j. w funkcji podmiotu lub przedmiotu, np. za zdania podmiotowe można uznać następujące zdania względne: *iže prvěe vlažaaše, sdravъ byvaaše* M. Io. 5, 4; (*iže bo imatъ, dastъ sę emu, a iže ne imatъ*), *i eže mьnitъ sę iměję, otzimetъ sę otъ nego* Mt. 4, 25; *kde sętъ, iže na tę važdaχǫ?* Io. 8, 10; *sǫsědi že i iže i běaχǫ viděli prěžde, ěko slěpъ bě, glagolaaχǫ* Io. 9, 8; *kako, iže něsmь tu bylъ, byvšiiχъ tu ostatъky vzьmǫ?* Supr. 428, 28. Zdania przedmiotowe: *vědě, ježe na umě pomysli na mę* Supr. 393, 9; *eže glagoljǫ vamъ vъ tьmě, rьcěte vь světě* M. Mt. 10, 27; *iže na krově, da ne sьlazitъ vьzęti, eže estъ vъ χramě ego* Mt. 24, 17; *vьzdadite ubo, ěže sętъ kesareva, kesarevi, i ěže sętъ božiję, bogovi* Lc. 20, 25. Podobnie też: *drevle že poveli otzvrešti mi sę* [*těχъ*], *iže sętъ vъ domu moemь* Lc. 9, 61. W ten sposób może być przez zdanie względne zastąpiony rzeczownik w każdym przypadku z przyimkiem lub bez przyimka.

§ 333. Zaimek względny stopniowo tracił wyrazistość swego własnego znaczenia, a przybierał znaczenie spójnika, wskutek czego zaczęto z czasem używać formy r. nij. *ježe* bez względu na rodzaj i liczbę rzeczownika: *mьsti i mǫky, ježe ti bǫdǫtъ otъ mene, sьtvoriti tę imǫtъ věděti* Supr. 148, 18; *zakona danaago namъ ne sъχraniχomъ, ježe glagoletъ namъ* 387, 1; *ježe ubijenyimъ žiznь dajetъ, togo pogubiti* 398, 7.

§ 334. Inna nieprawidłowość zachodzi wtedy, kiedy rzeczownik lub zaimek zdania nadrzędnego przez atrakcję do zaimka względnego stoi w tymże, co i ten zaimek, przypadku; często jest to odbicie greckiego oryginału np. *vьsěkъ ubo, iže ispověstъ mę prědъ člověky, ispovědmь i i azъ* (πᾶς οὖν, ὅστις ὁμολογήσει... ὁμολογήσω κἀγὼ ἐν αὐτῷ) Mt. 10, 32; *vьsěkomu že, emuže dano bystъ mьnogo, mьnogo izištetъ sę otъ nego* (παντὶ δὲ...) Lc. 12, 48; *časǫ, jǫže dastъ mьně otьcь, ne imamь li piti eję?* Io. 18, 11. Niekiedy w jednej redakcji jest atrakcja, w innej jej niema np. *pomęnǫti ...klętvojǫ* (w Zogr. *klętvǫ*), *ejǫže klętъ sę* M. Lc. 1, 73.

§ 335. Zamiast zaimka względnego *iže*, lub form od niego pochodnych, używa się także innych sposobów wiązania zdań przydawkowych z nadrzędnemi. Należy tu zaimek *kyj* np. *podraživъ borьcę prědьplьčnyję, cii vъ prьvěěmь štitě padьšaago abie naplьněatъ trǫtъ* (milites, qui éxplent) Supr. 93, 28; *izbyvъ sǫdij nǫždьnyiχъ,*

cii... ješte i dušami vlasti pokušajete sę, cii boga našego vyšьši sę tvorite 88, 14. Także zaimek *jakъ, jaka, jako* np. *bǫdetъ bo togda skrъbь velьi, ěkaže něstъ otъ načęla vьsego mira* Mt. 24, 21; *rizy ego lьštęštę sę běly zělo ěko sněgъ, ěcěxъ ne može gnafej na zemi tako uběliti* Mc. 9, 3.

§ 336. Ale i tutaj wcześnie zamiast form przypadkowych, wymaganych przez składnię rządu, spotykamy niezmienną formę *jako*, mającą już znaczenie spójnika; stąd już i charakter pierwotny tych zdań się zaciera: *vъzьrite na pticę nebesьskyję, ěko ne sějǫtъ* (ὅτι) Mt. 6. 26; *ne bǫdi ěko liceměri, ěko ljubętъ na sonьmištixъ... moliti sę* (ὅτι φίλουσιν) Mt. 6, 5. Stale przez *ěko* w tem znaczeniu tłumaczy się greckie ὅτι, już więc i w pierwowzorze greckim zdania te nie miały charakteru czysto przydawkowego. Niekiedy obok siebie stoją dwa zdania: jedno z *iže*, drugie z *ěko* np. *bǫděte synove otьca vašego, iže estъ na nebesьxъ, ěko slъnьce svoe sьěatъ na zły i blagy* (πατρὸς ὑμῶν, τοῦ ἐν οὐρανοῖς, ὅτι τὸν ἥλιον...) Mt. 5, 45. Zdanie traci charakter przydawkowy jeszcze bardziej, kiedy obok *jako* stoi jeszcze forma zaimkowa *i, ego* i t. p. np. *kъto sь estъ, ěko větri i more poslušajǫtъ ego?* Mt. 8. 27 (właściwie = którego wiatry i morze słuchają, ale po grecku jest: ὅτι καὶ οἱ ἄνεμοι... w Wulgacie: *quia venti...* u Wujka: *że mu i wiatry...* a więc w znaczeniu zdania określającego stopień własności czyjejś przez skutek tej własności).

§ 337. Greckie ὅσος tłumaczy się na stsł. przysłówek *elьko, elьkože*, np. *vъspoměnetъ vamъ vьsě, elikože rěxъ vamъ* M. Io. 14, 26; *eliko že ixъ prijętъ, i dastъ imъ vlastь čędomъ božiemъ byti* Io. 1, 12; *vьsi, eliko že ixъ pride prěžde mene, tatie sǫtъ* Io. 10, 8; *eliko avilъ esi mьně skrьbi mьnogy zły, i obrašь živilъ mję esi* Ps. sin. 70, 20 (ὅσας ἔδειξάς μοι θλίψεις); *zakonъ položi vъ izraili, eliko zapovědě otьcemъ našimъ* Ps. sin. 77, 5, Słoński przypuszcza, że w greckim tekście było pierwotnie ὅσα, zam. νόμον... ὅν, jak jest w tekstach dziś znanych. Bądź co bądź z tych przykładów widać, jak już w najdawniejszych tekstach słowiańskich zdania, mające w greczyznie charakter względnych, coraz bardziej od tego znaczenia się oddalają, zbliżając się natomiast do funkcji zdań okolicznościowych stopnia. Dzieje się to dzięki temu, że w językach słowiańskich brak zaimka, odpowiadającego znaczeniem greckiemu ὅσος, ὅσοι, i możliwem jest tu tylko użycie przysłówka. W tekstach późniejszego nieco okresu zasadniczo rzecz się nie zmienia: *možete i nynja, jelikože vasъ xoštetъ, po glavǫ ęti* (ilu was chce) Supr. 446, 20. Pod

wpływem składni greckiej używa się tu przy *eliko* orzeczenia w liczbie mn.: *eliko sǫtъ voini podъ cěsaremъ, ni sǫtъ aky vьini χrabьri, ni mǫdri* Supr. 71, 10; *blaženii językъ, jeliko iχъ svętyj tъ glasъ ispustišę* 86, 5; *eliko vasъ iliini učenici jeste... u nas vitaite* 395, 25. Zupełnie zatraca się charakter przydawkowy w zdaniu: *dьnesь spasenije vьsemu miru, jeliko vidimъ i jeliko ne vidimъ* Supr. 448, 30.

§ 338. Jeżeli zdanie przydawkowe odnosi się do rzeczownika, oznaczającego miejscowość, to zamiast zaimka względnego w zdaniu podrzędnem używa się przysłówka lokatywnego, przez co zdanie przybiera formę zdania, określającego okoliczność miejsca: *ne sъkryvaite sebě sъkrovišta na zemi, ideže črъvь i tьlě tlitъ* Mt. 6, 19; *vъzvraštǫ sę vъ χramъ moj, otъnjǫduže izidъ* Mt. 12, 44; *vьzide vъ vyšьnij ierusalimъ, jǫduže ne razlǫči sę* Supr. 452, 12; *vьzvěsъ oči moi vъ gory, otъnjǫděže pridetъ pomoštь moě* Ps. sin. 120, 1; *posъla jǫ... vъ vsěkъ gradъ i město, ěmože χotěaše samъ iti* Lc. 10, 1; *pokažǫ vamъ město, iždе jestъ iskomyj vami savinъ* Supr. 145, 23; *grъlica obrěte gnězdo sebě, iždeže položi pьtencję svoję* Ps. sin. 83, 4; niekiedy z przysłówkiem pytajnym zam. względnego np. *vědy město, kde živetъ svętyj* Supr. 145, 20.

Zwłaszcza często w zdaniu nadrzędnem używa się wyraz *město* (= miejsce) a wtedy można się wahać, czy zdanie podrzędne istotnie należy uznać za przydawkowe, czy też za okolicznościowe: formalnie jest ono przydawkowem, ale znaczeniowo — raczej okolicznościowem.

§ 339. Jeszcze w wyższym stopniu odnosi się to do tych zdań, które mają być określeniem rzeczownika, oznaczającego pewien przeciąg czasu, gdyż takie rzeczowniki mają mało skonkretyzowane znaczenie i dlatego bliższych określeń nie potrzebują np. *vъ to že vrěmę, jegda svętyję mǫčaaχǫ, běaše studenь velika* Supr. 76, 11; gdyby tu opuścić zupełnie wyrazy: *vъ to že vrěmę*, treść całego zdania złożonego przez to by się wcale nie uszczupliła, i tylko wtedy zdanie podrzędne uzyskałoby zdecydowany charakter zdania okolicznościowego. Inne przykłady, gdzie charakter przydawkowy zdań podrzędnych występuje wyraźniej: *koliko lětъ estъ, odъneliže se bystъ emu?* M. Mc. 9, 21; *pridǫtъ že dьnie, egda že otъimetъ sę otъ niχъ ženiχъ* Mt. 9, 15. Rzadko używa się przysłówka pytajnego: *vъpraša že godiny otъ niχъ, vъ kǫjǫ suděe emu bystъ* Io. 4, 52 (po grecku ἐν τίνι).

§ 340. Innego rodzaju zdania przydawkowe, nie mające charakteru względnych, są rzadkie np. *dastъ im vlastь na dusěχъ nečistyχъ, da izgonętъ ję* (ὥστε ἐκβάλλειν αὐτά) Mt. 10, 1. Można zresztą różnie się zapatrywać na to zdanie podrzędne: może ono określać, jaką im dał władzę, albo też na co, w jakim celu dał im tę władzę. Bądź co bądź takie zdania przydawkowe dziś są w ciągłem użyciu, por. też: *molitva, egda χotęšte vinogradъ saditi* Euch. sin. 24, 19; *byvaatъ drěvo, ěko priti pticamь nebesьskyimъ i vitati na větveχъ ego* Mt. 13, 32 (por. § 357, 359).

Okolicznościowe miejsca.

§ 341. Łączą się z nadrzędnemi zapomocą przysłówków, utworzonych od rdzeni zaimków względnych, np. *marię že pride, ide bě isusъ* Io. 11, 32; *ideže bo estъ sъkrovište vaše, tu i srъdьce vaše* Mt. 6, 21; *idǫ po tebě, ěmože koližъdo ideši* Lc. 9, 57; *ěmože koližъdo vъχoždaaše vь vьsi li vъ grady... na raspǫtiχъ polagaaχǫ nedǫžъnyję* Mc. 6, 56; *sъbirajǫ, jǫduže ne rastočiχъ* Mt. 25, 26; *da ne izlazi slovo skvrьno, jǫděže χristosъ vьlazitъ* Supr. 507, 22; *vedevě tę, otnądu tę vьzvedoχově* Supr. 167, 29. Rzadko użyto przysłówków, utworzonych od rdzeni zaimków pytajnych: *otkǫduže izidoχomъ, naiděmъ na slovo vьpijǫšte* Supr. 328, 19; *vьnide plьtьjǫ, kde bě božьstvomъ* 501, 13. Niekiedy mieszają się oba rodzaje przysłówków: *Isusъ otide otъtǫdě, otide, ide i něstъ viděti, běža, iždе zavistь ne raždajetъ sę, otide, kde ljuby živetъ* Supr. 404, 27—9. Widzimy stąd, że bardzo rzadko przysłówkowi zdania podrzędnego odpowiada w zdaniu nadrzędnem przysłówek wskazujący.

Okolicznościowe czasu.

§ 342. Tak samo, jak poprzednie (okoliczności miejsca), ściągają się bezpośrednio do orzeczenia zdania nadrzędnego i łączą się z niem z pomocą spójników czasowych; w zdaniu nadrzędnem niekiedy przysłówek czasu, utworzony od rdzenia zaimka wskazującego: *jegda zabytija oblakъ prišъdъ na umъ slovo stavi, tъgda že i vy razgněvaste sę* Supr. 312, 14; *egda ubo tvoriši milostynjǫ, ne vъstrǫbi prědъ sobojǫ* Mt. 6, 2; *vь učenьe, vъnegda požeže mesoptamijǫ* Ps. sin. 59, 2; *vьnegdaže to sę tvorěše, i pilatъ ni glagolati ni slyšati možaaše* Supr. 434, 1; *naljęčetъ lǫkъ svoj, doideže iznemogǫtъ* Ps. sin. 57, 8; *oči naši kъ gospodu bogu našemu, doiždeže uštedritъ ny* Supr.

75, 21; *eda mogǫtъ synove bračьnii plakati sę, donьdeže sъ nimi estъ ženixъ?* Mt. 9, 15; *da ukrotiši otъ denь ljutъ, doiždе izdryetъ sję grěšьnumu ěma* Ps. sin. 93, 13; *metašę kamenije na pravьdьnika, doneléže naplьnišę pešterǫ kamenija* Supr. 216, 28; *doneliže jestъ godъ, priiměmъ szpasenije svoje* Supr. 378, 8; *požьri, daže ne bǫdeši vъ skovradě* (złóż ofiarę, zanim się znajdziesz w kotle) Supr. 157, 20; *tretij se denь imatъ dьnesь, otъneliže si byšę* (już to dziś trzeci dzień, jako się to stało) Lc. 24, 21; *koliko lětъ estъ, odъneliže se bystъ emu?* Mc. 9, 21; *si že, otъneli vьnidъ, ne přěsta oblobyzajǫšti nogu moeju* Lc. 7, 45; *nъ si, po koi vьléze vъ domъ tvoj, ne přěsta lobyzajǫšti nozě moi* Supr. 395, 8; *ěko isplьntšę sę denьe služьby ego, ide vъ domъ svoj* Lc. 1, 23; *jakože sego sumьněaše sę, ǫtroba dьměše sę* Supr. 239, 26; *da ako bystъ posrědě rěky, paky vъskriča* 154, 18; *prvěe daže ne sъměrixъ sję, azъ prěgrěšixъ* Ps. sin. 118, 67; *prěžde daže kokotъ ne vъzglasitъ, trі kraty otъvrъžeši sę mene* Mt. 26, 4; *sъnidi, prěžde daže ne umьretъ otročę moe* Io. 4, 49; *eliko vrěmę sъ sobojǫ imǫtъ ženixa, ne imǫtъ postiti sę* Mc. 2, 19. Niekiedy ze spójnikiem, utworzonym od rdzenia zaimka pytajnego, np. *kъde že světъ bystъ, vъstavъ moljaše strěgǫštjeję voiny* (gdy był świt) Supr. 16, 11; *kde že izdreče Savinъ, stavi sę korabь posrědu rěky* 151, 1.

§ 343. Jako równoważniki zdań czasowych są w użyciu: zwrot dativus absolutus: *slьncu že vъsiěvъšu, prisvęde* (gdy słońce weszło, wygorzało) Mc. 4, 6, a także zwrot imiesłowowy: *poimъše že jego voini, vedošę nadъ brěgъ* (ὡς παρελάμβανον) Supr. 154, 1.

Okoliczności celu.

§ 344. Najczęściej łączą się z nadrzędnemi zapomocą spójnika *da* ze słowem w trybie oznajmującym; tryb warunkowy występuje bardzo rzadko; w Supr. Słoński znalazł tylko 12 przykładów na 500 przeszło przykładów z indykatywem, przyczem według jego spostrzeżenia conditionalis znajduje się tylko w miejscach tłumaczonych dosłownie z języka greckiego; *izgda prinesę kъ nemu děti, da rǫčě vъzložitъ na nję* Mt. 19, 3; *skaži mi... da razumějǫ* Ps. sin. 38, 5; po słowach: *bojati sę, bljusti, zъrěti, bъděti* następuje spójnik *da ne* np. *bljudete sę, da ne kto prělьstitъ vasъ* Mc. 13, 5. Z trybem warunkowym: *bystъ že, naležęštju emu narodu, da bǫ slyšali slovo božie* Lc. 5, 1 (ἐπικεῖσθαι καὶ ἀκούειν); *viděvъše i molišę, da bi přěšьlъ* (μεταβῇ) *otъ pr̥ědělъ ixъ* Z. Mt. 8, 34; *držža-*

ахǫ i, da ne bi otъšelъ otъ nixъ Lc. 4, 42 (μὴ πορεύεσθαι); *vъvrъže i vъ vodǫ, da i bi pogubilъ* Mc. 9, 22 (ἵνα ἀπολέσῃ); *věsę i do vrъxu gory... da bǫ i nizъrinǫli* Lc. 4, 29 (ὥστε κατακρημνίσαι). W dwu zdaniach, bezpośrednio następujących po sobie, różne tryby: *poslašę zasědьniky... da imǫtъ i vъ slovesi, da bǫ i prědali* Lc. 20, 20 (ἵνα ἐπιλάβωνται... ὥστε παραδοῦναι).

§ 345. Są jeszcze inne sposoby łączenia zdań np. *da kako*: *otъpustiti ixъ ne ědšь ne xoštǫ, da ne kako oslabějǫtъ na pǫti* Mt. 15, 32; *vьnьměte, da nikakože vamъ i veliko i malo volьnyj grěxъ prikosnetъ sę* Supr. 135, 28. Spójnik *jako* z bezokolicznikiem lub z trybem warunkowym: *dadętъ znameniě velič i čjudesa, ěko prělьstiti* Mt. 24, 24 (ὥστε πλανηθῆναι); *světъ sътvorišę... ěko ubiti i* Mt. 27, 1 (ὥστε θανατῶσαι); *ne revьnui, ěko lǫkavьnovati* Ps. sin. 36 8; *prišly bo běšę, jakože maslo vlijati* Supr. 445. 2; *moljaxǫ sę, jako da by šelъ* Supr. 35, 29. Spójnik *jako da* lub *eda* z indykatywem: *iskaaxǫ lъža svědětelě na isusa, ěko da ubijǫtъ i* Mt. 26, 59; *bljudi ubo, eda světъ, iže estъ v tebě, tьma estъ* Lc. 11, 35 (μὴ το φῶς... σκότος ἐστί, aby światło... nie było ciemnością, ne lumen... tenebrae sint Vulg.) *onъ že reče: ni, eda vъstrъgajǫšte plěvelъ vъstrъgnete kupьno sъ nimь i pšenicǫ* Mt. 13, 29 (μήποτε... ἐκριζώσετε). Spójnik *eda kogda*, lub *egda kogda* z indykatywem: *na rǫkaxъ vozmǫtъ tję, eda kogda prětъkneši o kamenь nogǫ tvoję* Ps. sin. 90, 12; *ne ubi ixъ, egda kogda zabǫdǫtъ zakonъ tvoj* Ps. sin. 58, 12 (*ne obliviscantur*); *i oči svoi sъmežišę, eda kogda uzьrętъ očima* Mt. 13, 15 (μήποτε ἴδῶσιν); *vъnemlěte že sebě, eda kogda otęžajǫtъ srъdьca vaša* Lc. 21, 34 (μήποτε βαρηθῶσιν). Wyrażenie: *pride, ašte ubo obrěštetъ na nei čto* Mc. 11, 13 w tłumaczeniu Wujka brzmi: przyszedł (do figi), ażeby co na niej nalazł; jednakże z tego nie można wnioskować, żeby stsł. *ašte* miało być spójnikiem do zdań celowych; jest to bowiem dosłowny przekład z greckiego: εἰ ἄρα τι εὑρήσει, co i św. Hieronim dosłownie przełożył: si quid forte inveniret in ea.

Okoliczności sposobu.

§ 346. Właściwie są to zdania porównawcze w stopniu równym lub nierównym (stopień wyższy w zdaniu nadrzędnem). Przy porównaniu w stopniu równym używano spójników: *jako, jakože, aky*; jeżeli w obu zdaniach jest jednakowe orzeczenie, zwykle następuje jego elipsa w zdaniu podrzędnem; bywa też korelacja: *jako — tako*, ale bynajmniej niezawsze: *ěkože ištazaetъ dymъ, tako ištezneto*;

ěko taetъ voskъ otъ licě ogně, tako pogybnǫtъ grěšьnici otъ lica božьě Ps. sin. 67, 3; *ěkože věrova, bǫdi tebě* Z. Mt. 8, 13; *ěko bo běaxǫ vъ dьni prěžde potopa... tako bǫdetъ i prišestvie syna člověčьskaago* Mt. 24, 38—9; *otъpusti namъ dlъgy našę, ěko i my otъpuštaemъ dlъžьnikomъ našimъ* Mt. 6, 12; *bǫděte ubo vy sъvrъšeni, ěko i otecъ vašъ nebesьsky sъvrъšenъ estъ* Mt. 5, 48; *azъ sъljǫ vy, ěko ovьcę po srědě vlъkъ* Z. Mt. 10, 16; *vьlěze, jakože jedinъ vědy samъ* Supr. 501, 8; *ne aky li vy jeste zvani, zvanъ jesmъ; ne aky li vy počteni, počtoxъ sę; ne akože viděste raskrъštena jego, i azъ viděxъ, jakože viděxъ sъ vami pečalnaa, viděti xoštǫ i radostьnaja* Supr. 500, 2; *bǫděte že mǫdri, aky zmiję* Z. Mt. 10, 16. W stopniu nierównym: *sidonu otъradьněe bǫdetъ, neže vama* Z. Mt. 11, 12; *otъradьněe bǫdetъ zemi sodomьscě i zemi gomorscě, neželi gradu tomu* Z. Mt. 10, 15.

Mniej wyraźna funkcja sposobu: *dašę ję na selě skǫdelьniči, ěkože sъkaza mьně gospodь* Mt. 27, 10; *donesǫtъ mošti svętaago... blagoslovьenija radi i položiti i tu, jakože i bystъ* Supr. 209, 7.

Okoliczność stopnia.

§ 347. Jest to właściwie tylko odmiana okoliczności sposobu, bo i stopień natężenia czynności jest też sposobem jej dokonania. Mamy dwa typy zdań takich: jeden — to zdania porównawcze, drugi — rodzaj skutkowych, gdzie skutek, wywołany przez istnienie jakiejś cechy lub przez jakieś działanie, jest miarą natężenia tej cechy lub czynności. Przykłady na typ pierwszy: *poneže sъtvoriste edinomu otъ sixъ malyxъ bratrъ moixъ mьnьšixъ, mьně sъtvoriste* Mt. 25, 40; *eliko že ini zapovědaaše, oni pače izlixa propovědaaxǫ* Mc. 7, 36; *ne sice utęžьčila jǫ* [ziemię] *krъvь zaxariina, jelma židove nečьstije se velikoje sъtvorišę* (zam. *sъtvorivъše?* z domyślnem: *utęžčili zemьjǫ*) Supr. 485, 13; *ne tolmi bogočьstьno otъvěštašę, jelmi* (= ile) *vračьbno* 314, 13; *jelma že ubo nemoštьnějь sǫprotivьnikъ, tolma že i bes prostynę poběždenyję* 371, 28; *toliko une, jeliko volьnii grěsi nepovolьnyimъ* (τοσούτῳ διαφέρει, ὅσῳ τὰ ἑκούσια ἁμαρτήματα τῶν ἀκουσίων) Supr. 127, 3; *elь daleče otъstojętъ vьstoci otъ zapada, udalilъ estъ otъ nasъ bezakonnьě naša* Ps. sin. 102, 12; *bǫdǫtъ bo dьne ti skrъbьni, ěko ne bystъ takova otъ načęla zdaniju* Mc. 13, 19.

§ 348. Zdania skutkowe: *něsmъ dostoinъ, da vъ moj domъ vьnideši* Z. Mt. 8, 8; *tolika bo sila běaše učitelja, da i blǫdnicę privlěšti na svoje poslušanije* Supr. 408, 20; *vlъny že vьlivaxǫ sę vъ ladijǫ, ěko*

uže pogręznǫti χotěaše Mc. 4, 37; *svętyj kodratъ... pokazaję ǫzy obležęštę na nemъ... radovaaše sę, jakože čuditi sę elinьskyimъ filosofomъ* Supr. 105, 20; *i icěli i, ěko slěpъ i němъ glagolaaše i ględaše* Mt. 12, 22; *zaklepe sę nebo tri lěta i šestъ měsęcь, ěko bystъ gladъ po vьseï zemi* Lc. 4, 25. Nierzadko jednak zestawienie pewnego faktu, jako skutku czynności jakiejś, bardzo słabo wskazuje na stopień jej natężenia: *ničesože ne otvěšta, ěko diviti sę pilatovi* (nie odpowiedział mu na żadne słowo, tak iż się barzo dziwował starosta) Mt. 26, 14; *sъbra sę kъ nemu narodъ mъnogъ, ěko samъ vlězъ vъ korabь sěděaše vъ mori* (i zebrała się do niego rzesza wielka, tak iż on wszedszy do łodzi siedział na morzu) Mc. 4, 1; *kъto ubo estъ sь, ěko větri i more poslušajǫtъ ego?* (któż wżdy ten jest, że i wiatr i morze są mu posłuszne?) Mc. 4, 41; *čьto si estъ, more, da poběže, i ty jerdane, da vъzvrati sę, gory, da vъzigraste sę?* (Fl.: co jest tobie, morze, iż uciekało jeś, ty Jordanie, iż obrccił sie opak, gory, wiesieliłyście sie?) Ps. sin. 113, 5—6.

Okoliczności skutku.

§ 349. Tem się różnią od skutkowych, określających stopień natężenia czynności lub cechy, że tu nie chodzi o tę ich funkcję pomocniczą, ale o zaznaczenie istnienia samego skutku, jako faktu rozważanego sam w sobie. Łączą się ze zdaniem nadrzędnem z pomocą spójników: *sego radi, togo radьma, těmь, těmьže, imьže* np. *Ioannъ... vъskrese otъ mrъtvyχъ i sego radi sily dějǫtъ sę o nemь* Mt. 14, 2 (i dlatego); *kupišę imь selo skǫdelьnikovo vъ pogrěbanie stranьnymъ, těmьže nareče sę selo to selo krъve* Mt. 27, 8; *sila vyšьněago osěnitъ tę, těmьže, eže roditъ sę svęto, narečetъ sę synъ božij* Lc. 1, 35 (przetoż); *ugodi irodovi, těmьže sъ klętvoję izdreče ei dati...* Mt. 14, 6—7 (skąd); *prošteníje že grěχomъ vraga otъmęčitъ, těmь ono tьmǫ talantъ nareče bogъ* Supr. 407, 18; *jestъ bo kajanije ot vьseję dušę iznosimo i jestъ pokaanije prěprostъ vъ graždanexъ vъziskajemo, imže ovi sъpasajemi sǫtъ, a druzii osǫždajemi* Supr. 362, 23; tu spójnik *imьže* można przetłumaczyć przez: *dlatego, przeto, a więc, skutkiem tego* i t. p. ale również i z pomocą zaimka względnego: *przez które, wskutek czego.* Widzimy, że i w stsł. mamy spójniki od zaimków wskazujących np. *těmьže* lub od względnych: *imьže* lub *zaneže*: *χristosъ ny reče... zaneže dostoitъ i nam rešti...* Supr. 480, 4.

Mówiliśmy o tem, że zdania te zazwyczaj bywają w gramatykach traktowane jako parzyste połączenia zdań równorzędnych;

wyjaśniliśmy, dlaczego równorzędności tutaj uznać nie możemy, jakkolwiek rozumiemy motywy, dla których badacze językowi w zdaniach tak zw. konkluzywnych nie chcą uznać zdań podrzędnych: konkluzja wydaje się ważniejszą od jej uzasadnienia. Ale na tej zasadzie te związki zdań w żadnym razie za równorzędne uznanemi być nie mogą, gdyż można się spierać, czy tu ważniejsze jest uzasadnienie, czy konkluzja, czy zdanie uzasadniające uznamy za podrzędne, czy też konkludujące. Jest tu pewna niezgodność między znaczeniem, a formą: zdanie uzasadniające nie ma spójnika, konkludujące ma go: ze względu więc na znaczenie nadrzędnem zdaniem jest konkludujące, ze względu na formę — przeciwnie: uzasadniające. W nowszych językach może być korelacja: *ponieważ Jan zmartwychwstał, przeto cuda się przezeń dzieją* Mt. 14, 2; *ponieważ za nie kupili rolę garncarzową, przeto nazwana jest rola krwi* Mt. 27, 8 i t. p. Ale i wtedy większość gramatyków uznaje równorzędność tych zdań: eksplikatywnego i konkluzywnego, same jednak nazwy wskazują, że są tu różne funkcje a więc niema równorzędności.

Okoliczności przyczyny.

§ 350. Zdania przyczynowe zawierają w sobie wskazanie przyczyny realnej, która wywołuje czynność, oznaczoną w zdaniu nadrzędnem. Łączą się one z nadrzędnem zdaniem z pomocą spójników, przyczem spójnikowe zdanie stoi albo stale na miejscu drugiem, albo też może być użyte swobodnie, na miejscu pierwszem lub drugiem.

Starosłowiańskie przykłady zdań, stojących na miejscu drugiem: *blaženii ništii duχomъ, ěko těχъ estъ cěsarьstvo nebesьskoe* Z. Mt. 5, 3; *ni glavoję svoeję kląni sę, ěko ne možeši vlasa edinogo běla ni črьna sztoriti* Mt. 5, 36; *izbavi mję, ěko ništъ i ubogъ esmъ azъ* Ps. sin. 108, 22, *ne sędi na prědьnimь městě, eda kto čьstьnějь tebe bǫdetъ zvanyχъ* Lc. 14, 8 (w tekście greckim μήποτε, w łać. *ne*, więc jakby celowe; Wujek: *aby... nie był wezwan*, ale tu może być tylko związek przyczynowy: *gdyż może być kto zacniejszy wezwany*); *boimъ sę, jeda kako ukradǫty i učenici jego* Supr. 443, 13; *boimъ sę, jeda vьskorě načьnǫ iskati tebe* Supr. 16, 17; *boję sę, jeda koli... bolěznь nanesetъ* 516, 23; *ne boi sję... iždе umirajęj ne ostavitъ li vьsego* Ps. sin. 48, 18 (bo gdy zaginie, nie zabierze wszego

Fl.); *gore vamъ... ide este ěko grobi nevědomi* Lc. 11, 44; *jędro uslyši mję, ide ičezą ěko dymъ dьni moi* Ps. sin. 101, 4; *se bǫdeši mlъčę... zane ne věrova slovesemъ moimъ* Lc. 1, 20; *priložь pritъčǫ reče, zaneže tъ bě blizъ ierusalima* Lc. 19, 11; *načętъ ponositi gradomъ, zane ne pokaašę sę* Mt. 11, 20; *čjuždaaχǫ sę, eže kъsněaše tъ vъ crъkvе* Lc. 1, 21 (dziwowali się, że tak omieszkawał w kościele Wuj.); *ne uboite sę, ubo mnozěχъ ptic̈ъ lučьše este vy* Z. Mt. 10, 31; *ne pade sę, osnovana bo bě na kameni* Z. Mt. 7, 25; *vъ istiną i ty otъ niχъ esi, ibo i beseda tvoě avě tę tvoritъ* M. Mt. 26, 73 (por. § 357, 359).

§ 351. Spójnikowe zdanie na pierwszem lub na drugiem miejscu: *poneže lǫkavo bǫdetъ, i tělo tvoe tьmьno bǫdetъ* Lc. 11, 34; *poneže umnožišę sę bezakonenija moja, udaliχъ sę* Supr. 286, 19; *isχodišta vodьnaa izvěste oči moi, poneže ne sъχraniχъ zakona tvoego* Ps. sin. 118, 136; *prazdьnovaaχǫ, poneže běaše velikaa sǫbota* Supr. 125, 30; *imže nosimъ ǫzy, ostavite nasъ* Supr. 130, 18; *veličaaχǫ sę, imže i filosofijǫ i pravdǫ i trъpěnije ljubьjaχǫ* 138, 15; *ne prosti nečistaago komisa, jelma drъznǫ na mę se sъtvoriti mi* 231, 24; *jelma ubo tъštiši sę na sьmrьtь, živъ da izgoriši* 140, 20; *da jelma že ubo otъvrъgoste sę svojego cěsara, prěbǫděte ubo necěsarujemi* 435, 24.

Okoliczności warunku.

§ 352. Zwykle rozróżniają warunek realny od nierealnego, pierwszy się wyraża w trybie oznajmującym, drugi w warunkowym; w obu razach zdania warunkowe są blisko spokrewnione z przyczynowemi, gdyż warunek jest to przyczyna konieczna do wykonania tego, co wyrażono w zdaniu nadrzędnem.

W języku stsł. używają się następujące spójniki w zdaniach warunkowych: *ašte* lub *jašte* z indykatywem lub konjuktywem: *ěšte sъtvoriχъ se, ašte estъ nepravьda vъ rǫku moeju, ašte vъzdaχъ vъzdajǫštimъ mi zlo, otpaděmъ ubo otъ vragъ moiχъ tъštъ* Ps. sin. 7, 4—5 (w Fl. *acz*, co może należy czytać *ac*); *ěšte ljubite ljubęštęję vy, kaě vamъ χvala estъ?* Lc. 6, 32; *bogatьstvo ašte mimotěkaetъ, ne prilagaite srьdьca* Ps. sin. 61, 11; *ne imaši oblasti na mьně nikojęže, ašte ne bi ti dano svyše* Io. 19, 11; *ašte by krъstъ ne byl̈ъ, ne by spasla sę děly prьvaja porodьnaja děvica* Supr. 428, 14; *ni vьlivajǫtъ vina nova vъ měχy vetъχy, ašte li že ni, prosędǫtъ sę měsi* Mt. 9, 17; w zdaniu nadrzędnem niekiedy *to* lub *tě* np. *ašte li svojeję věry ne sъχrani, to ni našeję imatъ sъχraniti* Supr. 66, 9; *ašte ubo světъ, iže vъ tebě, tьma estъ, tě tьma kolьmi?* Mt. 6, 23.

W paru homiljach kodeksu Supraślskiego są spójniki: *ašti* w znaczeniu *ašte bi* i *aštišę* = *ašte bišę*: *ašti sъ ne bylъ zloděj, to ne byχomy ti jego prědali* 433, 1; *ne byšę mogli togo sьlьgati, ašti ne bylo vъstanije* 442, 7; *aštišę bo jedni voini pečatьlěli, mogli byšę glagolati* 441, 1.

Spójnik *a* z trybem warunkowym: *gospodi, a by sьde bylъ, ne by umrьlъ bratъ naju* Supr. 315, 8; *a byšę bo ne izlězli otъ zakona, ne byšę bo zakona položьšaago poχulili* 401, 19; *ne otъvrъže sę sijǫ krъvь... dati, tъčijǫ a by χotělъ* 419, 30.

Spójniki *li, jeli*: *vъzrpjǫ li zovy, to bojǫ sę* Supr. 240, 17; *ašte kto ukradetъ glavьno čto, da pokaetъ sę*; *a li malo čto ukradetъ, da pokaetъ sę* Euch. sin 102, b; *eli bo rasptnaemъ cěsarjuetъ, kako bǫdetъ věnьčaemъ?* Cloz. 679; *jeli bo ovъ protivǫ ženьsku prěšteniju ne sъtrpě, ovъ že protivǫ vǫzě, kako možuaχǫ protivǫ cěsaremъ... stati?* Supr. 442, 25.

Bezspójnikowe, gdy w zdaniu jest zaimek pytajny lub względny: *kto vъ crъkve sъpę, toli emu vragъ blaznъ prinesetъ vъ zlě* Euch sin. 105, a; *iže koližьdo ne primetъ vasъ, ni poslušajǫtъ slovesъ vašiχъ, isχodęšte iz domu li iz grada togo otъtrjasěte praχъ otъ nogъ vašiχъ* Z. Mt. 10, 14.

Okoliczności przyzwolenia.

§ **353.** I te zdania mają bliski związek z przyczynowemi, gdyż tak zw. przyzwolenie jest przyczyną niewystarczającą do wywołania jakiegoś skutku. Niekiedy nie mają one żadnego spójnika np. *isusъ samъ ne krьštaaše, nъ učenici ego* Z. Io. 4, 2, w M. *a isusъ...* w greckim oryginale καίτοιγε Ἰησοῦς, w Wulgacie: quamquam. Używa się też tu spójnika *ašte*, właściwego i zdaniom warunkowym: *ašte i boga ne bojǫ sę i člověkъ ne sramljǫ sę, zane tvoritъ mi trudъ vdovica si, da mьštǫ eję* Lc. 18, 4 (aczci się Boga nie boję i człowieka się nie wstydam, wszakże iż mi się uprzykrza ta wdowa, uczynię jej sprawiedliwość). Specjalnemi spójnikami są: *cě, ače, cě i* w Supr.: *cě i koli ukrali byšę w sǫbotǫ, i kako, ne bo běaše lětijǫ pristǫpiti, ašte li i zakonъ prěstǫpili byšę* 441, 13; *jako i ne viděaše tu sǫšta... cě svěštamъ sǫštamъ i světu toliku* 412, 16; *ne bo reče ijuda prědavnikъ, ače lěpo bě, jakože onogo otъ dobročьsti nareče, tako i sego otъ zloby prozvati* 410, 20; *razboinika vъ porodǫ vьvede a ne trěbova molitvy, ače vьsěχъ, iže po adamě, stavilъ bě bogъ otъ togo vьlaza* 308, 21.

Zdania rzeczownikowe.

§ 354. Zdania: podmiotowe, orzecznikowe i przedmiotowe tworzą ścisłą grupę zdań rzeczownikowych, gdyż każde z nich ma takie samo znaczenie, jak rzeczownik w którymkolwiek przypadku bez przyimka lub z przyimkiem w zdaniu pojedynczem. Jeżeli dla jakichś przyczyn pewnego pojęcia nie możemy nazwać imieniem rzeczownem, wtedy treść jego wypowiadamy w zdaniu podrzędnem, które właśnie oznaczamy tu, jako rzeczownikowe. W zdaniu nadrzędnem może (ale nie musi) stać ogólne oznaczenie tego pojęcia rzeczownego, wyrażone w zaimku wskazującym; jest to więc tylko forma pewnego członа zdania, gdyż treść jego zawiera się w zdaniu podrzędnem. Tym sposobem podział na zdania: podmiotowe, orzecznikowe, przedmiotowe, zależy wyłącznie od stosunku tego pojęcia do czasownika w zdaniu nadrzędnem; np. zdanie: *żebym przyszedł* jest podmiotowe w wyrażeniu: *było zapowiedziane, żebym przyszedł*, przedmiotowe w wyrażeniu: *zapowiedzieli mi, żebym przyszedł.*

§ 355. Pytanie zależne nie ma szczególnej formy, któraby je odróżniała od pytania niezależnego: *dastъ sę vamъ vъ tъ časъ, čьto glagolete* Z. Mt. 10, 19 (zdanie podmiotowe). Jeżeli jednak przytaczają się cudze słowa, to w pytaniu występuje zam. pierwszej lub drugiej osoby osoba trzecia[1]): *glagolaaxǫ drugъ kъ drugu, čto bišę sъtvorili isusovi* M. Lc. 6, 11 (tryb warunkowy dla oznaczenia czynności nierealnej). Najczęściej używają się zdania przedmiotowe: *da ne čjuetъ šjuca tvoě, čьto tvoritъ desnica tvoě* Mt. 6, 3; *ispytaite, kъto vъ nemь dostoinъ estъ* Z. Mt. 10, 11; *ne věmь, kъde položišę i* Io. 20, 2; *ne věsi, otъkǫdu pridetъ i kamo idetъ* Io. 3, 18; *vidiši li... koliko ti byvaatъ namъ otъ ništiixъ prikupъ* Supr. 373, 22. Czasem w trybie warunkowym: *sъvětъ tvorěxǫ, kako i bǫ pogubili* Mc. 3, 6 podobnie Mc. 11, 18; *ne uměxǫ, čьto bǫ otъvěštali emu* Mc. 14, 40, jak wyżej zaznaczyliśmy, dla oznaczenia czynności nierealnej, według Słońskiego zaś jest to naśladowanie wzoru greckiego.

---

[1]) Niekiedy ta zmiana bywa zaniechana, co często się zdarza i w polszczyznie nawet XVI wieku: *Klaněaše sę emu, glagolę, ěko dъšti moě nyně umrětъ* M. Mt. 9, 18 (λέγων· ἡ θυγάτηρ); *ispověmь imъ, ěko nikoliže znaxъ vasъ* Z. Mt. 7, 23 (tak samo w greckim tekście: ὅτι οὐδέποτε ἔγνων ὑμᾶς).

§ 356. Przy niektórych czasownikach mogą być wątpliwości, czy pytanie zależne jest istotnie zdaniem przedmiotowem np. *ne pčte sę, kako li čьto vьzglagolete* Z. Mt. 10, 29; może raczej jest to zdanie przyczynowe, podobnie jak i w zdaniu pojedynczem: *o odeždi čьto sę pečete?* Mt. 6, 28 *o odeždi* jest raczej okolicznością przyczyny (z powodu odzieży), niż przedmiotem (por. § 350).

§ 357. Również jeżeli w zdaniu nadrzędnem wymieniono przedmiot, to pytanie zależne należy uznać za określenie tego przedmiotu, a więc za zdanie przydawkowe (§ 340) np. *glagolaaše že i pritъčǫ kъ nimъ, kako podobaatъ vъsegda moliti sę* Lc. 18, 1; *sъmotrite krinъ selьnyχъ, kako rastǫtъ* Mt. 6, 28; *vidiši li nebo se, kolь dobro jestъ viděti i kolь veliko* Supr. 87, 27.

§ 358. Drugi rodzaj stanowią zdania, łączące się z nadrzędnemi z pomocą spójników, utworzonych od zaimków względnych. Dość wcześnie oba te typy się mieszają i różne kodeksy różnią się tu z sobą niekiedy np. w Z. *vъzьrite na pticę nebesьskyję, kako ne sějǫtъ* Mt. 6, 26, a w M. czytamy: *ěko ne sějǫtъ*. Najczęściej używa się *jako*: *izvěstъno bo bě ljudemъ, ěko ioannъ prorokъ bě* Lc. 20, 6 (zdanie podmiotowe); *glagoljǫ vamъ, ěko ilię pride* Mc. 9, 13; *ěkože vъstajǫtъ mrьtvii, i mosij sъkaza* Lc. 20, 37; *mьněti načьnǫtъ, jako slučajemъ někyimъ oži lazarъ* Supr. 314, 4; *rěχomъ ti... jakože krьstijani jesmъ* 177, 27; *akože bo vьlěze kъ učenikomъ, naučiχъ sę* 501, 19; *ašte ubo pasχǫ vъždelělъ jasti, javě jestъ, jako i sъprazdnьstvovati* 491, 2.

§ 359. I tutaj są takież wątpliwości, jak w poprzednim rodzaju zdań: *ne rodiši li, ěko pogyblemь* Mc. 4, 38 por. *ne raditъ o ovьcaχъ* Io. 10, 13. Dalej zdania raczej przydawkowe (§ 340): *poměni gospodi davida, ěko kljętъ sję gospodu* Ps. sin. 131, 2; *viždь vragy moję, ěko umnožišję sję* Ps. sin. 24, 19. Inne może raczej przyczynowe (por. § 350); *čuždaaχǫ sę, ěko sъ ženojǫ glagolaaše* Io. 4, 27; *postydjętъ sję grьdii, ěko bes pravьdy bezakonьnovašję na mję* Ps. sin. 118, 78.

Z innemi spójnikami tegoż pochodzenia: *vidimъ, ježe na gospoda židove tvorętъ laanije* Supr. 385, 2; *sъkaži mi, ježe sę tvoriši pokaaniju sǫprotivьnikъ* 361, 11; *eže ljubiti i... i iže ljubitъ* (τὸ ἀγαπᾶν) *iskrьněago... bolě estъ vьsěχъ olokavtomatъ* Mc. 12, 33; *ěmože azъ idǫ, věste* Io. 14, 4.

§ 360. Trzecią grupę tworzą zdania rzeczownikowe, które z nadrzędnemi łączą się z pomocą spójników: *ašte* i *da*, co wska-

zuje na pokrewieństwo pierwszych ze zdaniami warunkowemi, a drugich — ze zdaniami celowemi.

Ze spójnikiem *ašte*: *rečeši namъ, ašte ty esi χristosъ* Mt. 26, 63 (εἰ σὺ εἶ); *glagoljǫ vamъ, ašte dastъ sę rodu semu znamenie* Mc. 8, 12; *uněe emu bi bylo, ašte bi kamenь žrъnovъny vъzloženъ na vyję ego* Lc. 17, 2 (zdanie podmiotowe) i t. d. stale *ašte* odpowiada greckiemu εἰ.

Ze spójnikiem *da*: *uněe bo ti estъ, da pogybletъ edinъ udъ tvoixъ, a ne vьse tělo tvoe vъvrъženo bǫdetъ vъ ǧeonǫ* Mt. 5, 29 (w grec. ἵνα, tutaj zdanie podmiotowe); *ne vъzmožьno estъ, da ne pridǫtъ skanъdali* Lc. 17, 1 (zdanie podmiotowe, ἀνένδεκτόν ἐστιν τοῦ τὰ σκάνδαλα μὴ ἐλθεῖν); *bljudete, da nikътože ne uvěstъ* Z. Mt. 9, 30 zdanie przedmiotowe, μηδεὶς γινωσκέτω); *rečevě, da ognь sъnidetъ sъ nebese* Lc. 9, 54 (εἶπωμεν πῦρ καταβῆναι, zdanie właściwie nie przedmiotowe, raczej celowe, choć też wyraźnie tu okoliczność celu nie występuje); *χoštǫ, da tъ prěbǫdetъ* Io. 21, 22 (αὐτὸν θέλω μένειν, zdanie przedmiotowe); *povelě gospodь ego, da prodadętъ i* Mt. 18, 25 (πραθῆναι, zdanie przedmiotowe); *moljaše sę emu, da bi sъ nimь byl* Lc. 8, 38 (εἶναι σὺν αὐτῷ, zdanie ma tęż samą funkcję co i biernik z przyimkiem *o* przy *prosić*: *prosić o łaskę*, w stsł. z dopełniaczem: *česo prošǫ* Mc. 6, 24); *molišę i, da bi prěšelъ otъ prědělъ ixъ* (ὅπως) Mt. 8, 34; *tъštitъ sę, da i boga mę kromě sъtvoritъ* Supr. 366, 26; *narodъ že zapрěti ima, da umlъčita* Z. Mt. 20, 31 (ἵνα σιωπήσωσιν); *mъnogo prěstaaše imъ, da ne avě tvoretъ ego* Mc. 3, 12 (ἵνα μὴ). Jak widać z tych przykładów, nieraz trudno rozstrzygnąć stanowczo, czy zdanie ma charakter raczej rzeczownikowy (po większej części przedmiotu), czy też raczej okoliczności celu.

Zdania podrzędne z funkcją podwójną.

§ 361. Dwa rodzaje spójników dodatkowo często ukazują się w zdaniach podrzędnych: przyczynowe i warunkowe. Spójniki *bo, ubo* np. w zdaniach warunkowych wskazują, że zdania te są zarazem uzasadnieniem zdań poprzednich np. *vьse tělo tvoe tъmьno bǫdetъ; ašte ubo svět, iže vъ tebě, tъma estъ, tě tъma kolьmi?* Mt. 6, 23; *ljubite vragy vašę... ašte bo ljubite ljubęštęję vy, kǫjǫ mъzdǫ imate?* Mt. 5, 46.

W zdaniach z funkcjami rozmaitemi, ale mających tę wspólną cechę, że się łączą z nadrzędnemi z pomocą zaimków względnych

lub spójników, które od takich zaimków utworzono, często dodaje się *ašte*, przez co zdanie nabiera też cechy warunkowości: *vьsь ubo, eliko ašte xoštete, da tvorętъ vamъ člověci, tako i vy tvorite imь* Mt. 7, 12 (ὅσα ἐὰν); *iže ašte pustitъ ženǫ svojǫ, da dastъ ei knigu raspustьnyję* Mt. 5, 31 (ὃ ἄν); *i nikъtože ne věstъ, kto estъ synъ tьkmo otecъ, i kto estъ otьcь, tkmo synъ i emuže ašte xoštetъ synъ aviti* Lc. 10, 22 (καὶ ᾧ ἐὰν); *kto estъ otъ vasъ člověkъ, egože ašte, prosilъ synъ svoj xlěba, eda kamenь podastъ emu?* Mt. 7, 9 (ὃν αἰτήσει). Z wyjątkiem ostatniego przykładu, zawsze stsł. *ašte* jest odbiciem greckiego ἐὰν.